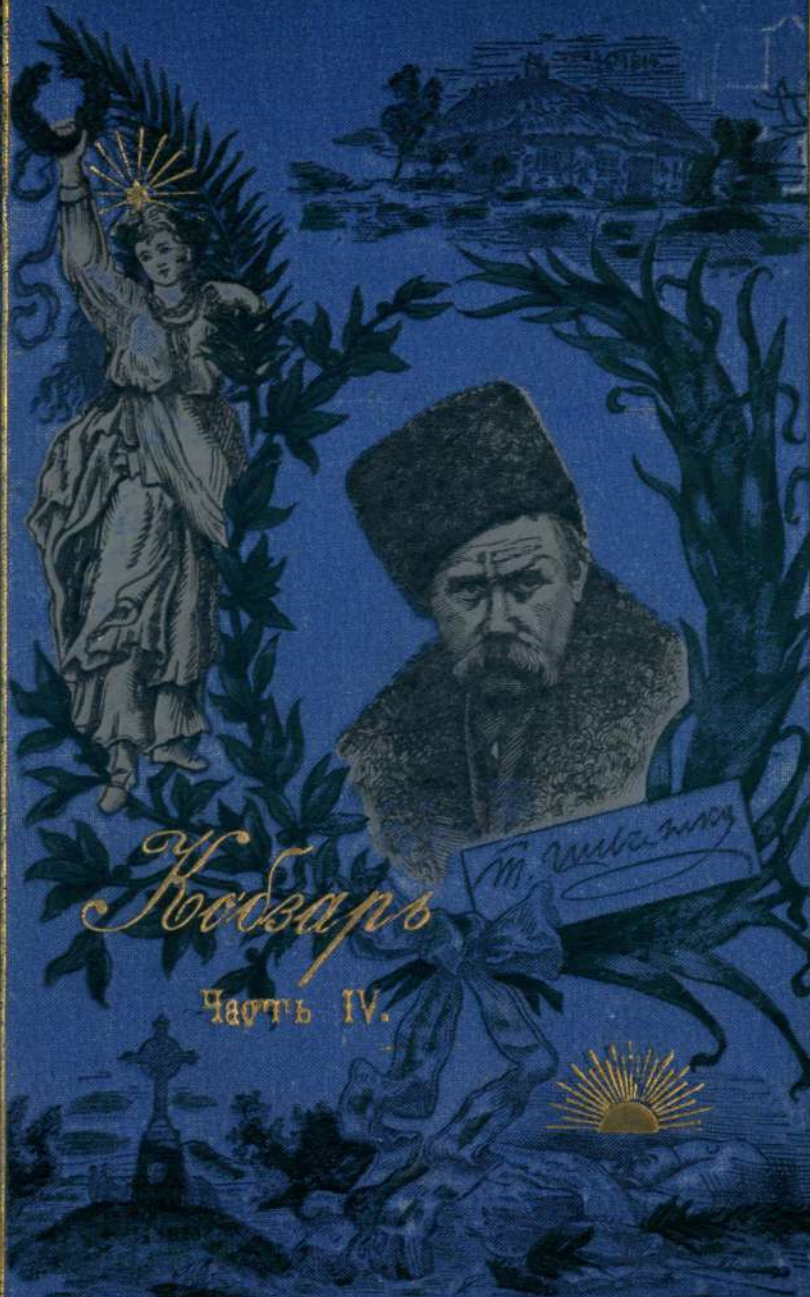

Кобзарь

Часть IV.

ЛННБ України ім.В.Стефаника
01162086 (О)

202

В. 3449/4

КОБЗАРЬ

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ВИДАНЄ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

У ЛЬВОВІ, 1898.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

340206

10 р.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 37139

н 29028/4

ЗМІСТ.

	Стор.
Наймичка	2
Безщасний	81
Капитанша	138
Музика	205
Княгиня	280
Варнак	315

Наймичка.

Між містом Кременчуком, а містом Ромном [1]) лежить великий чумацький шлях — Ромодан. Звідки взяла ся така назва — запевне невідомо; а чумаки розповідають ось яку билицю.

У Крукові, що стоїть на правім боці Дніпра проти самісенького Кременчука, жив колись богатий пребогатий чумак — Роман. Що літа Божого вирядав він дві валки возів — по двадцять на кожну, — одна йшла на Дін по рибу; друга в Крим по сіль. До першої Пречистої Романові чумаки-наймити вертали ся в Круків. Половину навезеного добра — скидали в комори, а другу половину сам Роман з своєю валкою віз у Ромен. Йшов він от яким шляхом: спершу на Хорол [2]), так що Золотоноша була йому в праворуч, а Веселий Подол в ліворуч: потім вже з Хорола брав він на Миргород, з Миргороду на Лохвицю, а вже з Лохвиці на Ромен. Так от й посудіть, яку отсе він кружину робив?! Се й задля поштаря так не аби-що, а вже про чумака так нічого й говорити! Отраз якось Роман, спродавши в Ромні своє добро, що гуртом, а що на роздроб, думав вертати до господи та спинив ся трохи біля коршми, біля тієї самої коршми, що й досі стоїть собі за Ромном під вербами на шляху, що йде на Лохвицю та на Зіньків, і на Ромоданї. А там під вербами біля коршми тоді стояло вже десятків зо два розпряжених возів чумацьких: пяде попід возами сидять собі добрі люди та горілочку кружають.

[1]) Повітові міста в Полтавщині.

[2]) Хорол, Золотоноша, Миргород, Лохвиця, повітові міста в Полтавщині; Веселий Подол — село. — Перекл.

От Роман зупинив ся з своєю худобою, зняв шапку, перехрестив ся і, повернувшись до чумаків, мовив:

— Благословіть, панове-молодцї, воли попасати.

— Боже благослови! поле велике! відповіли чумаки і взялись до свого дїла; а Роман, покинувши воли в ярмах, пішов в коршму, говорячи: „Я тільки чвертку випю".

Зайшов Роман в коршму, а там шинкарочка, немов намальована — та. Роман хоч і був вже немолодого віку а побачивши таку кралю, серце у його заграло. Краля те імкнула, та всьміхнувшись і питаєть ся:

— А чого доброго треба вам господá-чумаче?

Вона таки вміла і по московськи слівце закинуть.

— А от чого менї треба, моя добродїйко! кварту горілки та дві кварти меду, та й сама сядь біля мене.

— Добре — мовила шинкарка і насипавши йому кварту горілки, метнула ся з поставцем до льоху і принесла меду.

Сидить чумак Роман кінець столу, запаливши свою чумацьку люльку, а біля його сидить молода шинкарочка та своїма голубиними оченятами дивить ся на його сиві вуси. Пє чумак Роман: срібною чаркою кружає він гірку горілку, а молода шинкарочка з золотого пугаря мед солодкий смакує. Довго вони в двох собі сидїли, пили та пісні сьпівали. На дворі вже й стемнїло, а вони сидять, пють та пісні сьпівають. От вже й темна ніч на дворі; час би чумакови вже й рушати в дорогу, а він сидить собі та пє. Вже й північ, а він сидить та пє; він пє, шинкарочка наливає... а бідні воли в ярмах стоять. От вже й „чепіга" і „волосожар" за гору сховали ся; вже й зірниця зійшла: чумак-Роман буцїм схаменув ся; взяв шапку, люльку і пішов з коршми; лїг собі на возї, вкрив ся свитою і ледві промовив: „гей мої половії!".

Воли рушили; взяли соб тай пішли полем чистим, а не лохвицьким шляхом. Невідомо, чи довго вони так йшли, чи довго спав чумак-Роман; тільки прокинув ся він вже в Кременчузі. По його слїду проїхали і инчі чумаки і пробили широку дорогу тай назвали її „шляхом Ромоданом". А з якої саме речи назвали Ромоданом, про те чумаки невідомі.

Отакий слово до слова народнїй переказ про Ромодановський шлях. Не всьміхайте ся так добросердо, мій приязний читачу! Я й сам мало йму віри в той переказ, але з обовязку списувача побуту народнього мусїв згадати і про отсю дозвільну вигадку народню.

Більш на правду скидаєть ся про шлях Ромодан от яка гадка: чи не першим проклав той шлях князь Григорій Ромодановський, що р. 1686 водив військо московське під Брусяну гору, чигиринську резиденцию непокірливого гетьмана Петра Дорошенка? На мою думку се близше до правди. Але-ж хтоб не зробив той шлях, нам правду мовити, нема до того дїла; зняли ми річ про сей шлях єдине через те, що подїя, про яку отсе я розповім, стала ся біля того шляху Ромодану.

А щоб ви добре тямили, який то той шлях Ромодан, так я додам ось-що.

Сей шлях прикметен з того, що йдучи з Ромна до Кременчуга на протязї 300 верстов, не переходить нїже через єдине яке місто, або місточко, нї через село, нї через хутір який навіть; йде собі чистим рівним полем. Тільки де-не-де по шляху коршми з стодолами озіями та з глибочезними колодязями, поробленими властиво задля московських фурманщиків; бо наші чумаки нїколи не стають на попас біля коршми. По боках шляху — Ромодану зустрічають ся земляні вали ріжні на вид і на величину. Поросли вони пиреєм. Трапляють ся й могили зовсїм круглі, сяжнїв на 50 в поперечинку, є й менш, є і більш завждї з двома, трома, а то й з чотирма виходами; се як до величини могили. А є й такі насипи, з найбільших, що й виду їх

не можна визначити: се шанцї, ріжні на величину і в ріжних напрямках. Треба гадати, що вид отсїх шанцїв попсовано потім вже користолюбними та цїкавими нащадками. Не пригадаю собі, хто саме захожував са добувати селїтру з Орельских валів, себ то з так званої „лїнії", споруженої за царя Петра І. між Днїпром а Доном по берегу річки Орелї, але добутки вийшли зовсїм нїкчемні. Може й по тих могилах, про які я отсе кажу, який будь — Ходаковський захожував ся шукати селїтру! не скажу! нехай про се відають антикварії. Треба ще сказати, що всї отсї могили мають кожна свої назви: „Няньки", „Мордачові", „Королеві", і т. ин. Останнї може се окопи Карла XII., бо він колись по сїй країні швендяв з своїма синежупанними Шведами.

Я, одначе надуживаю з терпця моїх приязних слухачів: розносив ся я з своїм Ромоданом, неначе дурень той з писаною торбою, тай наговорив наче та перекупка-бублейниця, а про дїло не сказав досї нї слова.

Недалеко біля шляху Ромодану з правої руки, як їхати на Ромен, лежить широка прегарна долина; округ неї не високі горбки а на горбках, неначе вартові, стоять віковішні дуби, липи та ясени. Вподовж широкої долини тече викрутасами, неначе смуга яка біла та лискуча, річка Сула. По берегах її порозпускали зелені коси старі берести та верби. Вподовж берега Сули розгорнуло ся велике село, закутане темно-зеленими садами: тільки де-неде з густої зелені визирав біла плямочка, — то біла хата з соломяною покрівлею. Такі з виду трохи чи не всї села на Українї: ну, ще біля кожного більш чи меньш вітряків. Як вже привітно вітряки ті махають своїма крилами притомленому путникові, закликаючи його на спочин в свої зелені, пахучі садки!

Сонечко спускало ся вже до обрію і своїм жовтогорячим сьвітом позолотило, і без того золоті, ниви застановлені полукопками. Прозорий ясно масаковий

туман покривав широку долину і вона сховала в йому прекрасну смужку свого обрію. Сула заняла ся матовим румянцем, немов та, зашарена на сонці, молода жниця, зустрівшись з своїм любим косарем. По жовто-горячому мату кривулястої Сули де-неде плив рибалчин човен, а за ним ясні, блискучі цівочки тягнуть ся і зникають десь в зеленому очереті. Верби і вязи ще низше схилили ся до землї, нїби вони оплакують день, що вже вмірає. От під таку вечерову годину вертали з поля на село молоді, прекрасні жницї. В той саме день жнитво скінчили, тим то вони — кожна для себе і щоб посьвятити в церкві, поплели вінки з колосків пшениці, жита та з волошок. Заквітчані вертали жниці в село, сьпіваючи пісні. Перед вела вибрана ними цариця: вона була прекрасна з себе; виступала вона тихо, соромливо і нїби від важкого вінка спустила на груди свою прекрасну, смаглу голову, покриту золотистим вінком і чорною косою. В руках у „царицї“ був серп і невеличкий снопок жита, перевязаний зеленою берізкою. Суща Церера! За нею йшли дівчата і на почесть її сьпівали свої журливі пісні. За дівчатами йшли молоді косарі з косами (вони на Сулї отаву косили) і підсьпівували дівчатам. Всю отсю картину осьвічувало палке сонце, що вже заходило. Картина була прекрасна! А підойдїть ви до неї близше, та придивіть ся уважнїйш і ви на рожевому полї її помітите такі плями, що по неволї відвернеть ся; а на оті мельодичні пісні журливі ви гірко усьміхнетесь і затулите собі уши.

Живуча і дїяльна натура людська! З ранку й до вечера на сонці ані на крихту холодку: з ранку й до вечора жне зігнувшись горопашна жниця і що-ж? настане вечір, йде вона собі до господи сьпіваючи; а дома — ледві встигла повечеряти, знов або на вулиці або в садку, знов сьпіває і сьпіває без упинку до самого сьвіту. Почне на сьвіт займати ся, вона знов за серп та на поле і знов цїлїсенький день, не розгинаючи спини, жне на сонці і байдуже!

Ох, ви аґрономи-філянтропи! чом би вам не вигадати, замісць серпа, яку иньчу машину і ви тим зробите величезне добро людям, приневоленим до тяжкої праці.

Гурт жниць і косарів з своєю прекрасною царицею, повагом наближав ся до села, відбиваючись в ясній воді Сули. На зустріч їм повибігали дїти і повиходили матїрки з немовлятами під грудьми. Матїрки поздоровляли своїх дорослих дїтий з обжинками; а неня прекрасної царицї, плачучи, дякувала дївчатам за повагу до її донї і прохала всїх до своєї хати на вечерю.

Вийшовши в село, дївчата одна з одною виразно переглянулись, а молоді косарі насупили свої чорні брови. Що се за знак? А те, що й дївчата й парубки помітили біля декотрих воріт вехи.

Щож їм за дїло до тих вех?... Ба! їм велике дїло до тих зловіщих маняків!

Коли ви, в'їхавши в яке українське село, побачите де біля воріт на високій весї кільки китичок з соломи, так се ознака, що на селї стоять москалї не піші, а кінні. Де веха — в тому дворі стайня; а скільки китичок — стільки коний на стайнї. До села, про яке у мене бесїда, прийшли ще тільки квартирєри, повизначали кватири і порозставляли вехи.

Не в одного чорнобрівого косаря забило ся серце, скоро він угледїв вехи! Не один з них пригадав жахливі оповідання про безталанних покриток! А жницї? О, мої рідні жницї! жадна драма кервава не навчить вас! Новинка — отсе ваш той клятий ідол, перед яким ви усе кладете часто честь, а за нею і своє життє безталанне.

Кланяючись і з шанобою — сивоусий Улас, батько прекрасної Лукії, зустрів женцїв і прохав — ласкаво завітати до його двору і повечеряти, чим Біг послав.

Женцї сьпіваючи ввійшли в двір. На дворі на зеленому спориші був вже розісланий великий білий настільник. Господарі прохали дївчат сїдати: вони

посїдали навкруги настільника; а „сьвята“ цариця, знявши з голови великий свій вінок золотий, завернула навкруги голови косу свою чорну та розкішну, закачала рукава, приняла з рук матері плящку з горілкою і почала частувати своїх по́друг.

Доки женцї вечеряли — Лукіїні батьки сидїли на призьбі та любували з своєї красунї-одиначки; а серце у них било ся життєм, через край повним щастя! Лукія — яко привітна господиня і берка робітниця радо вітала і частувала своїх гостий з усїєю щиросердою простотою.

Повечерявши, дївчата, подякувавши Богові, добрим господарям і своїй подрузї за вечеру, взяли вінки і поважно вийшли на вулицю. А тут біля чистоколу та попід вербами дожидали їх чорнобриві їх косарі.

— Піди й ти, моя донечко! на вулицю та посьпівай з дївчатами.

— Щось менї не хочеть ся, моя мамо.

— Чом же тобі не хочеть ся, моє серденько? може ти втомила ся, так ляж засни.

— Я ляжу матусю! спати.

— Постривай же, я тобі постелю.

Неня послала постелю своїй утомленій донї, перехристила її і поклала спати. Притомлена дняною працею і вечеровим щастєм Лукія, поворочавшись трохи в постелї, заснула.

А подруги її, хоч і потомлені, цїлу ніч простояли з своїми чорнобривими косарями — хто під вербами, а хто під калинами, то все сьпівали:

Вийди Грицю на вулицю
І ти Коваленку,
Постоїмо під вербою
В купочцї тихенько.

Колиб були драґуни не прийшли завтра в село, то всяб отся істория скінчила ся на самій ідилії; але-ж драґуни!... скоро прийшли в село, зараз скоїли драму. Через що я й прошу слухачів моїх про-

пустити повз уши принаймнї рік, та звернути поблажливу увагу на малюнок ось якого змісту.

Верстов за пять, чи може й більш з лївого боку (як їхати з Ромна) Ромодановського шляху, саме проти того села, що ото я списав, лежить скотиста широка рівнинá; така вона широка й довга, що й краю її в туманї не видко: а в лїтку, коли стоять тихі, палки днї, так і марево трапляєть ся, неначе в безлюдному, безводному, неродючому степу кирґізському. Вся отся долина ізмережана ріжноманїтними нивами і засїяна темними могилами, що видом і величиною скидають ся на ті могили, які стоять на Білокняжому полї між Киевом а Васильковом. Кажу я отсе тому, що з Киева на Одесу проїхало людий, що цїкавлять ся рідною предківщиною, більш нїж з Ромна на Кременчук. Відома річ, що шляхом Ромоданом ходять тільки самі чумаки; а чумак — людина проста; йому до могил байдуже. Він може тільки сам себе спитати, „чиїм трупом їх начинено?“ або дивлячись замисленно на темні могили засьпіває на один голос монотонно...

Так от на отій рівнинї поміж суружих могил та ріжноманїтного нивя зеленїє невеликий гай, неначе оазис в пустелї арабській. Се хутір богатиря-козака Якима Гирла.

Підойдїмо-ж близше до того хутора та погляньмо на його красу природну, та на життє його господаря. Задля нас се неминуче требаб, бо в сему хуторі дїяти меть ся та драма, яку я розповідаю.

Цїлий хутір з родючим садом і з дубовим гаєм займає не більш пяти квадратових верстов; він окопаний глибоким та широким ровом а рів навкруги хутора обсажено агрусом. Брама не з дощок, як се звичайно буває по московських заїздах, а проста; по краям її стоять масівні стовпи дубові та по кільки чистоколин: у глухому кінцї брами стоїть розлога верба чїби на те, щоб закривати благодатний хутір від лихого ока. На дворі того хутора з правого боку стоїть клуня велика, обставлена стогами всякого хлїба, а з лївого боку загороди і хлїви

під товар. Недалеко за клунею під старими берестами дві дубових комори і возівня; проти комір льох з залізними дверми, а на самому кінці двору біліє під липами хата, вкрита порками на польский лад. За хатою вже йде сад: яблуні, грушки, сливи, вишні, черешні і навіть три дерева старих грецьких оріхів: їх вивіз з Криму ще дід Якима Гирла. Посеред саду колодізь з колесом і з кришою; а за садом в гаю, на невеличкому лужку пасіка з куренем і з омшаником; а далі вже дуби, липи, берези і всяке инше дерево до самого рову. За ровом невеличкий ставочок, біля його город, окопаний невеликим ровом, сажений кіяхами (кукурузою) та соняхами; нарешті трошки далі в поле, баштан.

Отакий то благодатний хутір у старого козака Якима Гирла!

А якого добра повно у його дубових коморах, в льоху — того й розказати не можна!

А чумаки його! — де тільки в сьвіті вони не ходять; і в Криму і на Дону і в Одесі; а про Київ вже й говорити нічого!

Раз якось поняв ся був Яким постачити в Москву цукровий пісок; але Москва не любить жартувати з нашим братом „хахлом"... вернув ся він до господи ледві з однією паровицею! з того часу, коли хто не умисне промовить до його яке слово про Москву, — він того просто з хати вижене, а коли де в гостях почує таке слово, так надіне шапку і, не прощаючись з хазяїном, піде до господи. Яким Гирло, як бачите, був собі чоловік не аби-який; не всякому давав наступити собі на ногу.

Було отсе в серпні, в неділю; так як опівдні, Яким Гирло вийшов з хати і сів на призьбі. Він був чоловік вже не молодий, але сьвіжий і при здоровю. Вуси і чуприна не були ще сивими, а тільки сірі. Сорочка на йому біла, чиста; штани теж білі; він не любив московських китайок; носив усе біле; чоботи з доброї юхти. Глянувши на його, зразу скажеш, що він чоловік заміжний.

Небавом у слїд його прийшла і жінка його Марта: молодиця лїт сорока, а може й більш; хороше і чисто одягнена: жовті юхтові чоботи, плахта, шовкова юпка червона така, що хоч би й старій людинї, так була-б до лиця.

Марта винесла спершу ослінчика, засланого килимцем і постановила його перед чоловіком; а потім вже миску з варениками і тарілку з сметаною; постановила на ослінчику і сама сїла біля його.

— Нуж, Якиме! полуднувати — мовила вона до чоловіка.

Яким перехристив ся і мовив: „Чи полуднувати, то й полуднувати. Боже благослови". З сїм словом він розправив свої сїрі вуси і взяв вареника.

Після варенників Марта принесла миску слив і жовту диню пахучу. Попоїли слив, покоштували і динї.

Пополуднавши, Марта все поприбірала і знов сїла на призьбу біля свого чоловіка. Довго вони сидїли мовчки, нарештї Марта мовила:

— Щось довго не видно наших чумаків з рибою.

— Та таки довгенько щось... мовив Яким і замовк, нїби не хотїло ся йому балакати. Він таки не говіркий був. Перегодом Марта знов озвалась:

— Я все, Якиме! думаю: кому то ми після себе добро своє лишимо? Дїтьми Господь нас не благословив; так одинокими і помремо.

— Так що-ж, що помремо! добрі люди поховають і добро наше споживуть.

— Звістно споживуть; нїгде воно не дїнеть ся; а всеб воно лїпше, колиб була своя рідна дитина.

— Так деж її взяти, каже, Господь прогнївав ся на нас за гріхи наші.

— Еге! прогнївали ми Господа милосердого; не втїшив він нашої старости ледачої! От і в домовину ляжемо, нїкому буде нас щиро і оплакати! нїкому буде душі наші грішні помянути. Чи знаєш Якиме, що? ось поїду я завтра в Бурти та відвезу

отцю Нилу на сороковуст і за твою і за мою душу нехай відправить, як помремо.

— Завжді ти скажеш — таке нивідь-що, що й слухати не хочеть ся! ну скажи лишень голово: який такий живий чоловік по своїй душі сороковусти правити ме?

— Нї бо, Якиме! не по живій душі, а за помершу. Се бач, я гадаю на те вчинити, щоб потім не зістати ся нам без поминовенія.

— Бог милостивий, не зістанемо ся! а я от про що думаю: чом отсе, наша челядь так довго з села не вертаєть ся?

— А цить, Якиме, цить!... чуєш? О, о! ще раз... чуєш?

— Що там таке: ще раз?

— Не чуєш хиба?... дитина плаче.

— Так і є... за брамою.

— Ходїм, Якиме! подивимось.

— Ходїмо.

Обидвоє вони бадьоро встали і пішли до брами. Не списати як старі Марта і Яким зрадїли, коли побачили, що під перелазом лежить дитина, завернена в стару сїру свитину, а голівка прикрита у неї широким лопухом зеленим!

— Якиме! тільки й спромогла ся промовити Марта, сплеснувши руками. А старий Яким, скинувши бриля, молив ся Богу.

Марта взяла дитину на руки і мовила: „Якиме! глянь, яке невроку йому здоровеньке та вродливеньке“.

Яким переняв дитину на руки і промовив:

— Ходїм до хати! воно, бідолашне, їсти хоче; і вони пішли в хату з своєю дорогою ношею.

В хатї Яким положив обережно дитину на стіл; взяв з полицї псалтир (Яким був письменний), тричі перехристив ся і прочитав псальму: „Живий в помощи Вишняго“; потім взяв дитину на руки і передаючи Мартї, промовив: „паче ока бережи його“.

Марта перехристивши, взяла дитину, положила на подушку і мовила до чоловіка:

— Подивись за ним, Якиме! доки я молока принесу.

Принісши молока, вона взяла ся годувати дитину, а Яким, знайшовши в хліві ночви, заходив ся лагодити до них стальки і за пів години, на диво Мартї, принїс в хату готову колиску. Не помітно для них минув останок дня. Під вечер, коли дитина заснула в своїй колисцї, Марта, забувши що сьвята недїля, достала з бодні тоненького полотна і заходила ся краяти маленькі сорочечки.

А челядь вернувшись з села, балакала, що вони бачили на могилї якусь молодицю; спершу вона сьпівала якусь пісню і заплакала, „коли ми перехристили ся, так вона зникла; мабуть то була нечиста сила і провалила ся в могилу“, так скінчила свою балачку Марина — дївчина не з боязких.

Другого дня, ще до схід сонця, Яким запріг в бричку пару добрих коненят; вимостив бричку сїном; заслав килимом і поїхав в село Бурту по отця Ниля.

Їдучи повз могили, він помітив в раніщньому туманї молодицю на могилї; вона стояла лицем до Якимового хутора. Він глянув на неї; спинив коний і голосно мовив:

— День добрий, молодице!

— Спасибіг вам відповіла вона.

— Що ти тут робиш, молодице?

— Учора корову згубила, так отсе визираю чи не пасеть ся де вона?

— Ну добре! зіставай ся здорова.

— Спасибіг.

Яким дьорнув за віжки, коні рушили і помчали його шляхом.

К обіду Яким вернув ся до господи і привіз отця Ниля з дияконом. Спочивши трошки під хатою та осьвіжившись закрепленим березовим соком, отець Ниль пішов до хати. Прочитавши молитву над дитиною, він нарік його Марком, а потім з от-

цем дияконом справив обряд сьвятого хрещення. Кумами були Яким та щаслива Марта.

До самої суботи отець Ниль гостював з дияконом на хуторі у Якима; тай не вони тільки, а чимало таки добрих людий назбірало ся на Маркові хрестини.

Минув місяць після Маркових хрестин; на хуторі Якима Гирла нїчого незвичайного не стало ся; тільки хиба, що небавом після хрестин чумаки вернули ся з Дону; алеж се подїя звичайна; воно правда, що допитлива голова і в отсїй звичайній події знайде собі чимало пожитку, так як працьовита бжілка на нїкчемній квітці. Найпаче послухати чумака небавом після дороги, коли він гуляючи за чаркою горілки почне розповідати, через які безкраї степи він переходиві з яких безодніх керниць волів напував; по скільки день він сам без хліба і без води пропадав; які він міста бачив; через які річки переправляв ся; де і яких людий бачив; просто аж волосє диба стає слухаючи чумака! Алеж у Якима Гирла не було такого вдатного чумака; через те не було й балачок про такі мудрі пригоди чумацькі.

Минав вересень і проходячи через Якимів хутір він своїм повівом окрашував зелений гай золотими та червоними барвами; так що коли здалека глянути на гай то здаєть ся тобі, найпаче під ту годину, коли сонечко сходить або заходить, що гай заслано коштовним килимом ріжнобарвим На могилї біля хутора, трохи не що ранку і що вечера, челядь бачила таємничу молодицю і почали верзти, що отсе щось воно не з проста. А дїйсне було воно вельми просто: бідолашна молодиця та була нїхто більш, як не покритка, мати маленького Марочка. Вона сердешна неспроможна була відірвати ся від того двору. де росла її горопашна, прекрасна її дитина. Скільки разів вона в ночі підходила до самісенького хутора; обходила його навкруги і ночувала в рову не заплющуючи очий! А по недїлях, коли челядь йшла на село; вона нишком, нїкому не зримо

підходила аж до брами, щоб почути хоча голос своєї дитини любої. Скільки разів тягло її — війти в двір і випрохати назад або вкрасти свою дитину; без неї, без дитини їй на сьвітї не можна було жити; ні хлїб, ні вода не йшли їй на душу; сонечко Боже не сьвітило і не гріло їй. Після того, як її зрадив, отой улан — підступний, усе її кохання, усе її ніжне почуття приниженої матері згуртовало ся на її дитинї-сиротинї. А вонож горопашне в чужих людий!.. воно засипає на чужих руках; воно все чужі груди і не знає кохання і сердешного поцїлунку неньчиного!... Матчина любов перемогла і острах і сором: вона стала на тому, що хоч би там що, а піти на хутір і ждала тільки неділї, коли на хуторі людий буде меньш.

В неділю Яким пообідавши і, вже пак спочивши, сидів в своїй сьвітлицї за столом і читав з псалтиря: „не ревнуй лукавнующим, ниже завидуй творящим беззаконіе;“ а Марта, заколихавши Марка в новій колисцї, довго стояла над ним загадавшись; потім зітхнула і мовила:

— А що я думаю, Якиме?

— Господь тебе відає, що ти там думаєш.

— Думаю я, прости мене Боже, що коли наш Марочко, не допусти того Господи! помре, що ми тодї робити мемо?

— Я так і знав! ну чи таки тобі не гріх, отакого невідь чого набірати в голову?

— Ні, Якиме коли я дивлю ся на його сонного, так завждї отаке менї в голову лїзе.

— Моли ся Марто Богові: Він милосердий не дасть нам такого нещастя великого.

— Та ще от що гадаю, Якиме! коли дасть Біг, доживемо до Покрови, так поїдемо до церкви та запричастимо нашого Марочка; тодї йому як раз мине шість тижднів.

— Добре; поїдемо: се дїло християнське.

— А там за одно вже розпитаємо, чи не знайдеть ся добра наймичка; бо, сам — бачиш — нам тепер з однією наймичкою не можна.

— Щож! що треба, так треба; я не від того...

— Та колиб дав Біг таку, щоб і в господарстві тямила; яб тодї Марочка няньчила, а вонаб порала ся по хазяйствечку.

Марта зітхнула і замовкла; а Яким, перехрестившись знов почав читати: „Не ревнуй лукавнующим".

За кільки хвилин двері обережно відчинили ся і увійшла в хату молодиця одягнена хоч і вбого, але охайно. Вона пужливо якось зупинила ся біля порогу, поклонила ся і ледві промовила:

— Боже поможи вам.

— Спасибіг, небого! відповів Яким: просимо сїдати.

Вона мовчки сїла на лавї біля порогу і мовчи пильно дивила ся на колиску і на Марту. Багацько їй треба було в ту годину душевної сили, щоб не подати й виду, що вона найблизша душа до сонного Марочка.

— Що доброго скажеш небого? спитав у неї Яким.

— Прийшла отсе до вас спитати ся: чи не треба вам наймички?

— Треба, голубко, страх як треба. Нам отсе Господь послав малу дитину, так я все з нею няньчу ся, а хазяйство й занедбаєм.

— От би я до вас і наняла ся.

— Наймись, наймись, голубко! у нас тобі лиха не буде.

— А з далека ти небого? спитав Яким.

— Аж із під Ромна, дядьку.

— Добре! а щож ти візьмеш на рік?

— Що другим платите, те й менї дайте.

— Добре! Мартусї ми платимо пятнадцять на асигнацию, та нову свитку білу і чоботи шкапові.

— Добре! Дайже нам, Марто! чого небудь пополуднувати.

Марта йдучи за полуднем, мовила до Якима:

— Подивп сяж за Марочком, та коли воно прокинеть ся, так заколиши його.

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 37139

Яким посунув ся в другий кінець столу ближче до колиски, а Марта вже зза дверий додала:

— Та не бери ти його на свої залїзні руки, я сама зараз верну ся.

— От ще розносила ся з своїми панськими руками, пробубонїв Яким і ласкаво додав:

— Сїдай небого! на ослонї, близше до столу.

— Спасибіг вам.

Наймичка підійшла до столу і подивила ся на колиску. Твар її перемінила ся і дві буйні сльозини покотили ся по змарнїлих щоках її. Яким помітив те і спитав:

— Що, небого, може і в тебе дитинка є?

— Була, та Господь приняв.

— Так, так... Так ти, небого, значить вдова?

— Нї, московка — відповіла скрізь сльози наймичка.

— Так, так... А як же тебе, небого, звати?

— Лукія.

Тодї саме дитина прокинула ся і заплакала. Старий Яким заходив колихати, присьпівуючи:

Е-е-лю-лї
Чужим дїтям дулї,
А нашому колачі,
Щоб спало в день і в ночі.

Горопашна отся Лукія і була та сама прекрасна щаслива цариця непорочного сьвята сїльского. Сердешна! чим відбив ся у тебе на серцї твоєї любої, єдиної твоєї дитини? Сердешна! ти сама трохи-трохи не заридала і не засьпівала у купі з Якимом: але сила любови твоєї здержала порівання радощів і тільки тихі сльози утїшили тебе.

Марта вернула ся з полудноваиєм, постановила його аби як на столї і швидче кинула ся до колиски.

— Цить, цить! моє серденько!... Ну тебе, Якиме! з твоїм вовчим голосом; мого Марочка тільки перелякав!

Цить моє пташенятко! я тобі мозючків дам. Вона дала дитинї рожок з теплим молочком і мовила до Якима:

— Чом же не просиш полуднувати? а коли хочеш яблук, чи дуль, так сам піди до льоху та за одно вточи грушевого квасу, а я від дитини не одійду, доки воно сердешне не засне. Бач як налякав: і досї ще у сердешного слїзки на щічках. Годуй ся, годуй ся, моє серденько.

Яким перехристившись, сїв за стіл і прохав Лукію сїдати полуднувати. З'ївши кільки варенників, він мовив нїби сам до себе:

— Бач, яка в сьвітї правда: віддати одинокого чоловіка в москалї, а жінку сироту-вбогу пустити по миру. Не добре дїєть ся між людьми! Добре, що вона богобоязна, та шукає собі заробити шматок хлїба чесною працею; а другаб на її місцї, та з її вродою... пропалаб!... з душею пропалаб на віки.

— Хиба Лукія московка? спитала Марта, прислухавшись до чоловікової бесїди.

— Та вжеж, московка, відповів Яким не підводячи голови.

— Безталанна!... а може Лукіє, твій чоловік був пяниця, ледащо?

— Ледащо, відповіла Лукія.

Яким підвів голову, подивив ся на Лукію і мовив:

— Так тудиж йому й дорога.

— І моя така думка, мовила Марта. Сохрани Господи і Ти Пречиста Дїво заступи нашу бідолашну сестру від лихого та ледачого чоловіка. Отже з Якимом, дякувати Богові, прожили таки частинку на сьвітї... воно правда... Е, та за молоду чого инколи не трапляєть ся...

— Ну вже! завела свою гуслю! мовив Яким не то жартома, не то суворо. Та вашу сестру, коли не попомяти гарненько, то й добра з неї не бачити меш.

— Ну вже й ви добрі! нїде правди дїти. Отак завждї, забалакала ся з ним, тай не бачу, що Марочко давно заснув.

Вона обережно закрила дитину чистою пелюшкою і перехрестившись, сїла до столу біля Лукії і мовила:

— Годуй ся, Лукіе! ти на його не вважай! він у мене завждї щось буркотить; таким вже народив ся він нїкчемним; і вона ласкаво всьміхаючись, глянула на чоловіка.

Яким і виду не подав, що помітив ту усьмішку, тільки вуси свої погладив рукою.

Пополуднавши всї повставали з за столу; подякували Богові. Марта, прибіраючи зі столу посуду, мовила до Лукії:

— Ти пішлаб до другої хати та спочила з дороги; там тепер нїкого нема; усї пішли до села на музики.

— Спасибіг вам! я не вельми втомила ся; відповіла Лукія, хоча їй вельми треба було спокою, принаймні – самітности.

— Ну, деж таки не втомила ся! від Липового до нас верстов сорок буде; то не жарт!... чи буде Якиме?

– Сорок буде, відповів Яким.

— Я в Ромнї переночувала.

— Хоч і переночувала, а спочити тобі не пошкодить, мовила Марта, буцїм інстинктом вгадуючи душевну її утому.

— Добре! я піду і трохи спочину, сказала Лукія відступаючи до порога.

— Тривайже, я тобі хату покажу, мовила Марта і вийшла в темні сїни, потім відчинила двері, супротилежні з сьвітлицею і ввела Лукію в простору, чисту хату.

– Отут ляж собі чи на полу, чи на лаві, та спочинь.

— Спасибіг вам, відповіла Лукія. Марта вийшла з хати, причинивши за собою двері.

Лукія, зіставшись самотою, озирнула ся навкруги, неначе бажала впевнити ся, що вона сама в хаті. Потім упала на лаву, затулила лице долонями і тихо та гірко заплакала. Не з горя плакала вона, а з радощів, що повно було у неї на душі: вона тепер була певна, що дитина її здорова і люди, що приняли дитину, — люди добрі.

— Господи! промовила вона: дякую тобі! дякую й тобі сьвята Заступнице! моя втїха єдина! Тай знов залила ся слїзьми.

Заспокоївшись трохи, вона ходила по хаті, та ламаючи свої худі, засмажені руки, тихо плакала.

— А яка в тебе думка, Марто, питав ся Яким, коли вони лишили ся самі в сьвітлицї: менї здаєть ся, що отся наймичка чесного, доброго роду дитина?

— І я так думаю, Якиме! відповіла Марта, витираючи миску, що вона чесного роду. Лихого чоловіка зараз вгадаєш; а вона, бач, яка сумна... А може се вона так з дороги?

— Нї, не з дороги; вона безталанна і сама тямить своє безталання. Он як ти виходила за полуднем, так вона глянула на Марочка тай заплакала. Я питаю: чого ти плачеш? а вона й каже: „І в мене була дитина, та Бог взяв“... Так от воно що. Нещасниця! у неї тільки й радости на сьвітї було, що дитина і те Біг одібрав.

— А не казала: хлопчик, чи дївчинка?

— Хлопчик, відповів Яким і замислив ся.

А Марта поставивши миску на мисник, сїла на лаву і теж похнюпилась. Помовчавши хвилин зо дві, вона зітхнула і спитала у Якима:

— А яка в тебе думка: чи віддавати мемо Марочка до школи чи нї?

— Ех ти голово!... чи ти не подумала про що спитала? Теля ще Біг знає де, а ти вже й довбню лаштуєш! мовив Яким трохи що не гнївно.

— Ну от ти вже й розгнївав ся... я тільки так сказала..

— То-то ви цокотухи, все так говорите, а про те й не подумаєш, що-то ще завтра Біг дасть. Шко-

ла!... школа, щоб ти тямила, возня, тай не мала. Он у Тарнинухи, — сина вчили, а що з його вийшло?... Пяниця та користолюб.

— Ну, ти вже як розсердиш ся, так і ради з тобою нема... нїчого й спитати у тебе не можна!.. Не хочеш до школи давати, так сам учи.

— Я то вчити му скільки сам вмію; а от тиб його спершу навчила.

— А я чому його вчити му? — Нехай собі здоров росте та щасливий буде. Моє дїло жіноцьке... чому я його навчу?

— Чому?... гм! чому? наче сама не тямиш... усему доброму! От ти тепер йому за матїр, так як дасть Біг, стане воно говорити, ти й учи його молитись Богу, а я подивившись, як воно молити меть ся, навчу його сьвятого письма і вмїраючи, передам йому свій псалтир сьвятий.

— На силу довів до краю.. Цить, моє серденько, цить!..

Марко прокинув ся. Марта побігла швидче до колиски і колишучи Марка засьпівала:

Ой жила вдова
Та на край села,
Вигодувала сина,
Сина Івана;
Вигодувавши до школи дала,
А з школи взяла...

Взявши потім дитину на руки, вона стала ходити по хатї і приговорувати: „От колиб лїто тоб в садок пішли, зайшлиб в пасїку, а там старий дїд сидить... у! який страшний. Он — він; он! подиви ся який страшний!“

Вона показала на Якима, що сидїв за столом; а Яким мовчки усьміхнув ся.

Чи тямиш ти, чи бачиш ти, нещаснице! свою дитину щасливою?... Бачить вона і тямить. Вона не прислухаючись чула кожне Якимове і Мартине

слово. В глибинї своєї душі вона вгадувала Маркову пришлість і серцем, повним радощів, дякувала всемилосердому Богові за щастє — яке Він послав.

Час йшов на хуторі своєю звичайною ходою. Нова наймичка швидко призвичаїла ся до челяди; усї її вподобали. До всїх вона однаково була ласкавою, з усїма однаково уважною. Господарям вона найпаче подобала ся за прихильність до маленького Марка. Дїйсне — він без неї не засипав і не просипав ся; завждї був у неї якийсь привід бути біля колиски: приносила йому теплі пелюшки такі чисті, що хоч би якому паничеві, так не на сором би. Вона — наче чула, коли Марко проснеть ся і на той час вже було у неї на готові тепле молоко сьвіже. Стару Марту дивувала цїпрість і запопадливість нової наймички. Минув ще місяць: Лукія — наче на досаду старої наймички опанувала усїм домом. Марта віддала їй увесь клопіт і орудования в хазяйстві а потім і ключі від комор і від льоху; при собі лишила тільки ключа від скринї, тай то тому тільки, що їй здавало ся неяково, щоб у господарки та не було ключа. Старий Яким, на що вже людина серіозна і не говірка і той було око на око з Мартою не втерпить, щоб не сказати:

— Що за добро послав нам Господь з отією Лукією!

— Я й сама і встаючи й лягаючи дякую Богові за его ласку! Ти тільки придиви ся Якиме! де вона не повернеть ся, що тільки не зробить, тільки любувати з того. А вже до Марочка так така вона щира, що я й не надивлю ся! от хоч би й ту ніч: Марочко прокинув ся тай заплакало воно сердешне; а я собі сплю наче вбита, не чую; а вона — Господь вже її знає, як вона з другої хати почула! Проснула ся я, а вона вже рожка йому з молоком дає, та ще й каже до мене: „Не турбуйте ся! я сама його присплю“. Спасибіг їй! така вона добра та щира. От котрий вже місяць живе у нас, а хоч би тобі раз єдиний пішла на село! Якось в недїлю я й кажу до неї: „Ти Лукіє! хоч би до церкви

в село пішла"; а вона менї: „І дома, каже, можна помолити ся, аби щирість була". Така то вже вона щира, що дай тільки Боже їй здоровя. Я просто паную у неї за плечима".

— Еге! і отаке добро Господь посплав якому небудь ледачому чоловікови!

— І не кажи Якиме! инколи, дивлячись на неї, я аж заплачу! Чомуб тобі Господи! не дати їй талану та радісного життя? Та хоч би вона коли небудь усьміхнула ся тобі, або пожартувала! хиба тільки з Марочком, а то раз-у-раз така вона смутна та не весела.

Такі балачки трапляли ся часто між Якимом і Мартою: вони дивували ся наймиччиній журбі, але їм простосердим і в думку не приходила причина її журби. Їм здавало ся досить бути ласкавою, щоб бути безталанною. Про її рід вони якось наче бояли ся здіймати бесїду, інстинктивно розуміючи, що у нещасного не треба розпитувати про його колишне щастє.

Хвала вам прості люди! Своїм розпитуваннєм ви примусили-б її не говорити правди, значить двичі страждати; бо у неї не було вдачи вигадувати небувалі сповіди свого серця: вона була простою, розумною і прекрасною дитиною природи. Вона всїм своїм чистим серцем покохала улана-офіцера за його красу і за ласкаві речи. А коли він, награвшись з нею, кинув її наче дитина ляльку, так вона нерозумна тільки заплакала, та й досї не спроможеть ся зрозуміти, як отсе людина може клясти ся, присягати ся а потім збрехати. Проста, неблазна душа її не тямила сего; а от поміж людий більш чи меньш цивілїзованих, так се річ звичайна... все одно, що взяти й не віддати.

На Різдво Яким з Мартою поїхали на село до своїх знаємих, між ними й до вітця Ниля і до дяка і до всего причту церковного. Челядь, опріч старого наймита, пішла теж до села на музики. В домі лишила ся сама Лукія, та Сава наймит, що ночував і днював з волами в загороді. Вона лишила

ся сама з своїм щасливим сином і була зовсім щасливою. Випровадивши господарів і зачинивши за ними браму, Лукія перш за все уважно огледіла двір і прийшовши в хату засунула двері закруткою. Марко спав. Вона підійшла до колиски, зняла з личенька його вкривальце і дивила ся на його, доки він не прокинув ся: тоді взяла його на руки і з глибокою ніжнотою поцїлувала його.. Дитина нїби розуміючи, що її цїлує рідна мати, обвила її суху шию своїми пухкими рученятами. Потім Лукія зняла однією рукою килим з скрині, розкинула його на полу і посадовила Марочка; тодї відступивши від його ступнів зо два, дивила ся на його, плачучи і усьміхаючись; нарештї сїла на килим, взяла Марка на руки і притисла до свого лона. Якоюж вона в ту хвилину була прекрасною і щасливою і які чудові радощі торжественні лили ся тодї по всїй їй! Ну що колиб в ту саме хвилину можна було глянути на неї її спокусникові! та він би пав перед нею на вколїшки і помолив ся до неї, наче до сьвятої. Нї! брудна душа його заскорпнїла, таке почуттє не приступне до неї!

Довго вона бавила ся з Марком: піднїмала його вище своє голови, становила на полу, знов піднїмала, знов становила, розмовляла з ним; цїлувала, сьміяла ся, плакала, знов сьміяла ся; одно слово грала ся буцїм семилїтка, сьпівала йому пісні, казала казки, давала йому всякі ласкаві сердешні наймення; а дитина, нїби спочуваючи радощам щасливої ненї своєї, впродовж цїлого дня ні разу й не заплакала. Якеж воно прегарне було! великі очи карі самоцьвітами блищали і вельми походили на очи своєї матери прекрасної; їх відтїнювали чорні вії довгі; се надавало якогось не дитячого виразу.

Лукія й не помітила коли той і вечер прийшов. Що тут їй робити? требаб вечеру варити, а Марко про колиску й не гадає; розпустувала ся дитина так, що її до ночі не вложиш! Хоч би з села хто швидче вертав ся, а то приїдуть господарі, що вони казати муть? Думати муть, що вона

і цїлий день і цїлий вечір проспала! Аж ось заскрипіла брама... приїхали господарі. Лукія, відчиняючи їм двері, жалїла ся, що Марко не дає їй в печі затопити.

— А що він тут робить, все плаче? — спитала Марта.

— Де там плаче! за цїлий день хоч би скривив ся! все пустує.

— Ах ти волоцюго, волоцюго! мовила Марта підходячи до Марка. Ти йому ще й килима послала?

— Колиж не лежить в колисці; все на руки просить ся.

— Бач який непосидящий! Тривай! ось я тобі дам!... Скинувши кожух і свитку, Марта взяла Марка на руки і дала йому в руку позолочений медяник, гостинець від отця Ниля.

Лукія заходила ся піч топити. За кільки хвилин прийшов в хату Яким оббиваючи пужалном снїг з нової смушевої шапки.

— Добрий вечер вам; мовив він.

— Добрий вечір! — відповіла Лукія.

— От дякуючи Богові ми й до господи вернули ся. А що наш хазяїн порабляє? Мабуть, ради сьвята, плаче?

— Де — тобі плаче! цїлий день спокою Лукії не дає; все пустує, та пустує — відповіла Марта.

— Ах ти гайдамако! глянь як він обіруч медяника гарбає.

Поклавши на стіл узла і скидаючи свиту й кожух Яким мовив нїби сам до себе:

— Горе менї з отсією матушкою Ликерією. На дорогу таки, хоч ти їй що! от і надорожив ся! а тут ще й дяконіха і тітариха з своєю сливянкою. Ну що ти з ними робити меш?! Збили окаянні з пантелику тай годї. Лукіє! покинь ти к недоброму свою піч, та ось ходи-но сюди!

— А щож ви вечеряти мете, як я піч покину? мовила усьміхаючись Лукія повернувшись до Якима і тримаючи ожог в руцї.

— Не хочу я сегодні вечеряти; тай завтра не хочу, і позавтрому не хочу... тай стара моя не хоче вечеряти... Чи правда, Марто?

— Чи бач, який ти розумний! Добре тобі: сам наїв ся, так думає і всї ситі; а бідолашна Лукія може за цїлий день і рисочки в рот не брала.

— Ну, ну! пішла вже! з тобою й пожартувати не можна.

— Гарні жарти вигадав.

— Та ну вас! варіть собі хоч три вечері разом; а я добре знаю, що я не вечеряти му.

— Ого комусь шкода з того! нам більш зістанеть ся.

— Нехай зістанеть ся, мовив Яким, сїдаючи за стіл. А засьвіти Лукіє сьвічку.

Лукія засьвітивши сьвічку постановила на стіл, а Яким розвязуючи узіл, тихенько засьпівав:

Та виріс я в наймах, в неволї,
Та не було долї нїколи
Та гей!..
Ой виріс я в наймах в дорозї,
При чужому возї в дорозї
Та гей!...
Та чужїй воли пасучи,
Та чужїй вози мажучи,
Та гей!

— Лукіє! кинь кажу, свою піч! та ось возьми собі дочко моя безталанна! возьми та носи на здоровє, мовив Яким, розгортуючи червону велику хустку. На тобі й на очіпок; ось і на юпку, і на спідницю! бери дочко! та носи на здоровє. Ходи ти у нас не так, як сирота, а так як роменська міщанка ходи, так ходи, як нашого голови дочка. Отсе зносиш, друге куплю; бо ти у нас не наймичка, а господиня! Ми з старою за твойма плечима живемо, наче в Бога за дверима.

— Возьми Лукіє! возьми дочко; мовила Марта: се ми тобі у московських крамарів купили.

— На щож ви такого доброго накупили? мовила Лукія, тільки марне гроші тратили.

— Не твої, дочко! гроші а Божі; Біг дав, Біг і возьме; мовив Яким, даючи Лукії гостинці. А Лукія, приймаючи їх, кланяла ся і крізь сльози мовила:

— Дякую вам, дякую мої добродії рідні.

— Отак воно ліпше; сказав Яким. Ти Лукіе! послужи вже нам на старости літах; а ми, Біг поможе, потроху з тобою сквітуємо. Сама бачиш: ми люди старі, Господь знає, що з нами буде завтра а у нас дитина мала, одинока. Ну крий Боже! моєї старої не стане... куди воно дїнеть ся!

— Перехристись Якиме! що ти нам, наче пугач на коморі, віщуєш?

— А щож! все в руках Божих.

Марта вкладаючи Марка в колиску, тихо промовила:

— Не слухай його, Марку! се йому так титарева сливянка.

— Що-о-о? протягом спитав Яким: як дам я тобі сливянки, так знати меш ти мене.

— Ну вже! й слова сказати не можна...

— Не можна!

В хатї стало тихо; тільки Марта тихенько сьпівала над колискою позираючи на сердитого Якима.

Небавом посходила ся челядь; вечера була готова, усї посїдали за стіл опріч Якима. Повечерявши пішли спати. За хвилину все на хуторі спало. Не спав тільки старий Яким: він сидїв в сьвітлицї за столом і схиливши сиву голову на міцні жиляві руки варнякав:

— Ой воли мої половії.
Та чому ви не орете.

Досьпівавши пісні до краю, він мовив сам до себе:

— Піду чумакувати! невідмінно піду. Справдї! що я тут висижу з бабами? Опріч гріха нїчого! Не те в дорозї! товариство, степ, могили, міста а по

містах церкви Божі, базарі, купецтво! Підійде до тебе пузатий бородач: „Почім питаєш, чумаче риба або сіль?“ „Потому й тому, господа-купець“. — „А меньш не можна братец-чумак?“ „Ні, господа-купець! не можна“. — „А коли не можна, так нехай і так буде“. От ти гребеш собі червінчики в гаман!“ — Е-ех! чумацтво, чумацтво! коли то я тебе забуду!... Ні! шабаш! піду чумакувати, дай тільки Господи! літа діждати; а то отут з бабами я зовсім скисну.

Вставши з за столу, він довго ходив по хаті; потім став перед образами, помолив ся, взяв псалтир і прочитав псальму „Господь просьвіщеніе моє, кого убою ся“. А потім став роззувати ся говорячи:

— От безталання! і чобіт нікому стягти.

Роззувшись він погасив сьвітло і ліг спати, читаючи з голови молитву: „да воскреснеть Бог“.

Одноманітно минула зима на хуторі. Прийшов великий піст: одговіли ся, піст провели і великодніх сьвят діждали ся. На сьвятах, коли хазяїни поїхали знов гостювати до о. Ниля, Лукія з своїм синком знов грала ся так само як і на Різдво; тільки тепер і одміни, що вона вперше наділа нову спідницю, і юпку, а голову вивязала шовкою хусткою, що подарував ото старий Яким.

Після полудня зайшов на хутір венґер з ріжними „краплями“. Спершу він постукав ся в вікно; Лукія бавлячись з сином, аж здрігнула з того несподіваного стуку; але зараз же отямилась, відсунула закрутку в дверях і впустила венґра в хату.

На йому був бриль з широкими крилами; широкий плащ синій; за плечима коробка; в руках палиця. А вуси у його такі довжезні.

Лукія прохала єго сїдати. Він скинувши коробку сїв на лаві а Лукія тим часом поклала Марочка в колиску і закрила, боячись лихого ока.

— А чи є у вас ліки? спитала вона у венґра.

— У мене всякі ліки є! краплї є всякі: і на зуба, і на голова і на рука, і на нога; всякі краплї маю; аби тільки хороший фрау гроші не буде жал-

кувати — відповів венґер всьміхаючись досить нахабно.

— Ну добре! А чи є у тебе такі лїки, щоб від усяких недугів дитинї помагали?

— А якже!.. від ріжних недугів — ріжні краплї є.

Він розкрив коробку і показуючи каламар по каламарю, говорив:

— От се од зуба; се на голова; се на пропасниця, отсе рука, отсе нога, а отсе живіткового трошки.

— А чи нема у тебе семибратньої крові? вона одна на всякі недуги помагає.

— Є, є! ось зараз покажу...

І він хутенько достав з коробки загорнену в папір семибратню кров. То були невеличкі шматочки чогось скаменїлого, нїби ополонички темнорожевої барви. З якої речи воно зоветь ся семибратньою кровю — того й самі венґри не тямлять.

— А що коштувати ме сей шматочок?

— Два карбованець і один коповика.

— Боже! яка сила! щож менї дїяти? У мене тільки три копи?

— Тільки один карбованця і одна коповик? Сего мало трохи! Хиба от як хороший фрау: чарочку шнапс значить — горілочки і трошки закусить.

— Добре! я дам горілки і їсти, тільки ви ради Бога уступіть менї за три копи.

— Добре, добре! уступаю — і подав їй шматочок чарівних лїків.

Лукія приняла його побожно, загорнула в білий шматочок полотна і заховала за образи; тодї взяла з скринї мідні гроші, розплатила ся з венґром; самого його посадила за стіл; достала з мисника граняту розмальовану пляшку з горілкою і поставовила на столї перед венґром і горілку, і паску, і холодну поросятину і пироги з сиром і з сметаною; нарештї поклала йому на колїна білий ру-

шник вишиваний з країв червоною заполочю. Тодї сама відступила до колиски.

Венґер хоча прохав шнапсу трошки, але випив дві чарки одна по одній а трейтю з'ївши шматок поросятини. З'ївши усе, що було на столї, венґер ввічливо поклонив ся Лукії, попрохав огню, запалив свою порцелянову люльку з дужковатим чубоком і почав збірати ся в дорогу. Скинувши коробку на спину, плаща на плечі, бриль на голову, ціпок в руки, він ще раз поклонив ся Лукії і пішов з хати.

Лукія випровадивши венґера за браму, вернула ся в хату, підійшла до колиски, розкрила Марка і побачивши, що воно спить, перехрестила його і ледві доторкнула ся губами до його щічки; бо бояла ся, щоб цїлуючи не розбудити його.

— Тепер хвала Богові я спокійна, говорила вона собі на думцї; тепер я добре знаю, що мій Марочко буде живий і здоровий; тепер я маю лїки на всякі недуги; а про талан його я певна, я виблагаю йому у Бога і віку довгого і щастя доброго... Чи сказати йому коли небудь, що я йому рідна мати? чи не казати? — Вона задумала ся... „Нї, не скажу, до віку не скажу; а хіба перед смертю на сповідї покаю ся, а то нїкому в сьвітї не скажу...“

Говорячи отсе вона поприбірала на столї, підійшла до колиски подивила ся на сина, впала перед образами на вколїшки і плачучи молила ся про життя і долю любленого сина.

От вже й сонечко закотило ся. Челядь сьпіваючи вернула ся на хутір. Нарешті брама відчинила ся і господарі приїхали.

— А ми Лукіє! на дорозї венґра зустріли, хвалила ся Марта входячи в хату: я купила у його семибратньої крові про нашого Марочка. Сьвятий його знає, може коли що й трапить ся, дак от у нас і лїки на поготові. А що він спить? спитала вона нишком.

— Спить, відповіла тихцем Лукія: і сюди заходив венґер і я купила у його семибратньої крові.

А веселий Яким, входячи в хату присьпівував:

Ой гоп по вечері,
Затуляйте дїти двері,
А ти стара не журись,
Та до мене пригорнись...

— Цить ти, пяний лобуре! — мовила тихцем Марта, вказуючи на колиску.

Яким примовк і нїби то злякавшись, скинув шапку і почав хреститись до образів; потім роздяг ся і лїг на постїл.

— Ну тай отець ми Савелїй!... а бодай же його...

— Цить, кажу; просичала Марта.

Яким замовк; положив голову на подушку і небавом заснув. Не задляли ся і всї останні хуторяни його теж зробити.

Хутко розвивала весна зелене убрання в Якимовому гаю; вишнї, черешнї і всї родючі дерева облили ся молоком, а зеленю вкрив рїжнобарвний ряст. Почала ся робота в полї Яким вирядив я дорогу своїх чумаків з пшеницею; але сам не пішов з ними; побояв ся, щоб на чужинї в степу не довело ся зложити старих кісток; як се часто трапляєть ся з завзятими чумаками. Випровадивши чумаків, він щиро взяв ся до пасїки говорячи:

— Де вже минї тепер по дорогах ходити, да з купцями торгувати ся! Моє дїло — вертоград да птаство Боже... Нехай молоді чумакують.

Він трохи що не зовсїм поселив ся в пасїцї. Раз на день заходив до хати, тай то тільки пообідати. Прибравши і улаштувавши в пасїцї усе як слїд, доки пчоли ще не роїли ся, він було розгорне собі псалтир і голосно читає його з ранку до вечера від краю і до краю. А коли вже язик йому заболить, він тодї латає стару свитину сїру. Инколи до його в пасїку навідувала ся стара Марта з Мар-

ком. Се було йому велике сьвято: він підрізував меду з найлїпшого уліка і потчував свого дорогого гостя — Марка.

Як почала ся весняна година Лукія з другою наймичкою копали за гаєм грядки під городину, а коли впорали ся з городиною, вона в гаю між деревами скопала дві грядки, засїяла їх квітками і що вечера поливала.

Прийшло лїто; настали жнива, прийшов і день нарожденія Марка, відомий самій тільки Лукії. Вона того дня ледві почало сьвітати пішла в гай, нарвала найлїпших квіток, зплела з них вінок і прийшовши в хату так, що Марта й нечула, положила вінок на голову сонного Марка. Скоро сьвіжі та вохкі квітки доторкнули ся до Марка, він прокинув ся і заплакав. Марта й собі прокинула ся. Побачивши, що злякана Лукія стоїть біля колиски, вона спиталась:

— Се ти його розбудила?

— Я його не будила; воно само прокинуло ся; я тільки віночок йому принесла; бо воно сегодні... — і вона ледві ледві не проговорила ся.

— На що йому твій вінок! тільки дитину злякала; возьми його та повісь перед великомученицею Варварою.

Лукія мовчки взяла вінок і повісила перед образом.

В той день було якесь велике церковне сьвято. Лукія позичила у другої наймички карбованця і вперше попросила ся у Марти піти на село. Вона прибрала ся в свою спідницю і юпку, голову вивязала шовковою хусткою, подивила ся в зеркальце, що було вмазане в стїні і з радощів аж почервонїла. Тай правда таки: скільки пролила вона слїз; скільки перетерпіла горя, а все таки лишила ся красунею і все ще живо нагадувала вона ту, заквітчану вінком з пшениці, щасливу Лукію, царицю на обжинках.

Попрощавшись з Мартою і з Марком вона пішла на село. Ще в усї дзвони не дзвонили, як вона була вже в церкві. Людей в церкві було чимало

кожне помітило незнаєму молодицю. Дівчата і молодиці нишком одна одну питали: „Чия се така гарна молодиця?“ А вона ні на кого не звертала уваги, поставила перед намісними образами по свічці і подала на часточку „о здоровії младенца Марка“. А після служби вона наняла молебень „о здоровії рабів Божих Якима, Марти і младенца Марка“. Отець Ниль виніс їй проскурку і прохав зайти до його пообідати.

Вона зайшла. Попадя Якимина привітала її наче рідну; богацько розпитувала про хуторян, а найпаче про Марка: чи він здоровий, чи великий вже виріс і т. ин. По обіді Лукія попрощавшись з отцем Нилом і з попадею пішла на хутір. На селі довго говорили про неї парубки і дівчата; але ніхто не довідав ся: хто вона і звідкиля?

Вернувшись на хутір Лукія переказала старим Якиму і Мартї привіт від попа і від попадї, проскурку до завтрого положила за образ; полюбовала з сонного Марка, скинула з себе празникову одежу, затопила піч в пекарни і заходила ся варити вечеру.

Отак минув перший рік Лукіїного перебування на хуторі; майже так само без жадної пригоди минув і другий рік. Марко почав виразно вимовляти слово „мама“. Господи! скільки було усім з того радощів! Єго сердешного раз-по-раз примушували наче папугу ту вимовляти оте чарівливе слово! За тиждень, чи за два старий Яким добив ся, що Марко став вимовляти і друге слово: „тато“. Старий так переняв ся радощами, що хотів вже вчити Марка грамотї, алеж на превеликий йому жаль, Марко не спроможен був вимовити ні єдиної літери; а Марта що дня мняла йому голову за те, що він по дурному мордує бідну дитину.

Ще торік якось сидїли вони в трох під хатою та коштували краснобокі яблука спасівські а Марко біля їх лазив собі по споришу. Яким може сотенним разом розповідав їм як раз їдучи з Дону загубив з заднього воза колесо і лушню. Заслухавшись

Якима вони й не вгледїли, як Марко спявшись на ніжки, дибав до них, простягав рученята і усьміхаючись вимовляв: мамо! тату! Щож то була за радість, як побачили вони, що Марко йде! Лукія з радощів аж затремтїла, кинула ся до Марка, взяла його за рученьку і підвела до старих. Старі заходили ся почережно водити його біля хати і доти водили, доки Марко заплакав і скрізь слези мовив: „мамо!“... Старий Яким просто захватом радїв!

— Так їх сипку! так! бач! старі баби замучили дитину сердешну, мовив Яким не вважаючи на те, що він більш зо всїх мучив дитину першою ходнею.

Тогож року в осени по першій пороші якісь мисливцї, женучись за зайцем, прибігли до самого хутора. Горопашний заяць сховав ся від хортів кудись в хуторному гаю: мисливцї стали на тому, щоб вигнати заяця з гаю. Тим то вони під'їхавши до брами, стали голосно гукати, щоб їм відчинили браму. Яким, накинувши на плечи кожушину, вийшов і знявши шапку, спитав у мисливцїв: чого їм треба?

— Відчиняй браму! кажуть тобі, старий хахол!

Яким надяг шапку і не кажучи ні слова, вернув ся в хату.

— Що там таке за брамою? спитала Марта.

— Татарва набігла, спокійно відповів Яким.

Брама була замкнена на великий шведский замок. Мисливцї мабуть були з „намоченими вже мордами“ (се термін з їхнього лєксикону); вони позлазили з коний і заходили ся ламати браму. Але! марна праця! брама не подавала ся; а се ще більш дрочило їх. Яким вийшов друге. За ним не втерпіли не вийти Марта і Лукія. Один з мисливцїв перелїз в двір і піднявши в гору нагайку, біг до Якима але тиць! зразу став наче вкопаний і спустив нагайку. Се був вродливий, стрійний парубіка з вусами, що ледві почали пробивати ся. Се був безсердешний спокусник Лукиї. Побачивши її він з'умив ся і руки

опустив. Нарештї схаменувшись, він ввічливо мовив до Якима:

— Слухайте дїдусю! коли вже не хочете пустити нас на пользованнє в вашому хуторі, так пустіть хоч в хату трохи погріти ся.

— Будьте ласкаві! заходьте! відповів Яким привітливо.

— Йдїть панове! на дорогу! гукнув мисливець той на своїх товаришів.

Лукія пізнавши його поголосу, швидче побігла до сьвітлиці, взяла з колиски сонного Марка і понесла в другу хату.

— Що се ти робиш? спитала її Марта.

— Вони пяні, підуть в сьвітлицю і розбудять дитину.

Лукія не помилила ся; мисливцї ввійшли в хату з гомоном і несучи велику обплетену пляшку: посїдавши за стіл, вони нахабно казали дати їм закуски і заходили ся „мочить морди".

Молодий корнет, випивши дві склянки, більш не схотїв пити? він все водив очима по хатї а потім спитав у Марти:

— Бабусю! Я бачив на дворі з тобою була ще одна молодиця; хто то така?

— То Лукія наша наймичка.

— А отсе колиска, мабуть задля її дитини?

— Нї, то наша дитина.

— Кудиж твоя наймичка сховала ся? миж не зьвірі, чого їй лякати ся? — питав чорнобривий з масаковим носом і довгими вусами мисливець: се був командір уланського баталїону.

— Вона поравть ся в другій хатї, відповіла Марта.

— Чи не можнаб бабусю! покликати сюди твою наймичку. Здаєтся вона з себе така гарна, мовив отой ротмистер, закручуючи вуса.

— Така як і всї люди; та їй тепер нїколи, відповіла Марта.

— Ну, панове! запалюйте люльки, тай гайда! Я гадаю, що коні вельми змерзли... Бабусю! ке-те огню.

Марта засьвітила їм сьвічку. Мисливці позапалювали люльки і вийшли з хати. Яким випровадив їх за браму, побажав їм щасливого полювання і вернув ся в хату.

Лукія принесла Марка; дитина плакала; вона поклала його в колиску і почала колихати, сьпіваючи тихенько якоїсь пісні. Марко замовк і небавом заснув.

Яким довго сидів мовчки за столом, схилившись на злоги; нарешті невиразно мовив:

— Господь його знає, коли отсї улани підуть від нас. Прогнівили ми Бога! от вже четвертий рік стоять вони тай стоять, неначе на віки вже тут оселили ся. І що той дурний турок гадає собі? Хоч би швидче війну розпочинав; можеб дав Бог, що й від нас уланів погналиб на війну... А то тільки дурно хліб вони їдять, добре що дешевий! Ну, на хліб байдуже! у нас його доволі; а то гріха з ними, гріха!... От хочби й наші Бурти: село не величке, а добрі люди кажуть, що вже трейтю покритку покрили.

Лукія здригнула...

— Еге! трейтю покритку! То не жарт! А яково то батькам безталанної? А їй горопашній!? Пропащі, навіки пропащі!...

Лукія тихо заплакала.

— Плач, моя доню! плач! Ти ще добре, що хоч московка, все таки не покритка: у тебе лишило ся добра слава; а у тих бідолашних горопах, що лишило ся? Сором, до самої могили сором!

Марта сидїла на скрині, підперши голову старими руками, потім і вона озвала ся:

— Так Якиме, так! вічна наруга; вічний прокліп на землї! а що на тім сьвітї? Огонь пекельний... сказано... блудниця.

— От ти дурна бабо! до церкви ходиш, а не чуваєш як отець диякон в евангелії читає?

— Щож він таке читає?

— А те, що Господь прощає усїх покаянних грішників; навіть і блудниць.

— Та се правда, правда Якиме! От і Мария Египетська, що ти житте читаєш...

— Тото-ж і воно... От яка була, а й вона приподобила ся.

— Не плач дочко, Лукіє! тобі нїчого плакати: ти чоловікова жінка. Нехай плачуть, да молють ся оті нечесниці а ти й без чоловіка знайдеш шматок чесного хлїба... А нуте справдї давайте пообідаймо, а то за тими уланами і про обід забули...

Лукія мовчки закрила стіл чистим настільником. Яким перехрестившись почав хлїб різати тоненькими скибочками, зробивши спершу ножем хрест на хлїбі. Марта перехрестила ся і теж сїла за стіл а Лукія насипала борщу в миску.

Заяць вискочив в поле в ту саме годину, коли ото Яким, бажаючи мисливцям доброго полювання, зачинив за ними браму. Мисливці, углядївши заяця, помчали ся з хортами за ним, гукаючи: „а ту його! а ту!“... Снїг аж курив зпід ніг. Один з мисливцїв пробігши трохи, відстав від них, спинив коня, трошки постояв, неначе все про щось міркував, потім повернув коня на Ромодан і рушив. Се був той молодий корнет, що ото в хатї пив горілку склянкою. Але се байдуже! Можна й горілку пити і честною людиною бути; одно другому не шкодить. Одначе тому корнетови, здаєть ся горілка, а може й вихованнє, не дали бути честним чоловіком; може тим, що він був з „благородного“ кодла...

Довго він їхав мовчки; буцїм переняв ся якоюсь думкою. Про що він думав? Мабуть згадував собі минуле; мабуть він згадав свій лиходїйний вчинок з простою селянкою і совість почала мучити молоду, хоч вже й попсовану душу? Нї! часом він говорив собі на думцї так:

— От Біг би її взяв, як вона родивши з покращала! просто бель-фам! Шкода, що не бачив дитини, а повинно прегарненький хлопчик! я памя-

таю його оченята, зовсім такі, як і в неї!... А що, коли б гуляючи, та заходить ся знов біля неї? Далеко, Біг його батькови, їздити, верстов з тридцять; не меньш!.. Тай покращала!.. І чого вона — дурна збігла з свого села? Сьміють ся!... велика річ! посьміють ся, тай перестануть... Ба! пречудесна думка! В обох селах один ескадрон. Так!... Подарую ротмистрови Мурзу свою, аби він перевів мене в трейтій „взвод“ (віддїл), що стоїть в тому селї, як бо його?... Гурти. Бурти? чи що... Гарно! чудесна думка! Тодї що дня можна бувати на хуторі. Ну тодї моя чорноброва Лукїв! тодї заграємо! Згадаєм колишне!... Гайда! нїчого довго роздумувать...

З сим словом корнет пустив коня на взводи. Пробігши верстов зо дві, він спинив коня, дав йому перепочити і знов говорив собі:

— Добре! Але якже я розлучу ся з „братамирозбишаками?“ День, другий; нехай і тиждень можна буде їсти рябчиків, а потім забажаєш і куропатки. А про те можнаж буде хоч раз що тиждня провідувати свою братню; воно буде більш ріжноманітне і більш цїкаво. Так! Вжеж про такі случаї жертва неминуча... Неси мене мій бистрий коню!

Він вдарив нагайкою по ребрах свого коня. Кінь помчав ся чуючи, що вже не далеко до знаємого села. І от в широкій покритій снїгом долинї знати стало синю смугу: то було рідне Лукїне село Корнет ходою проїхав царвину, а потім тюпцем поїхав селом. Перша жива річ, що впала йому в вічи, був пяний мужик. Корнет пізнав, що то батько Лукїї.

— Здоров був! мовив до його корнет, спиняючи коня.

— Доброго здоровля! ледві промовив пяний, скидаючи шапку.

— А я знайшов твою Лукію.

— Вона тепер не моя, а ваша — мовив мужик і насунувши на очи свою порудїлу шапку, пі-

шов хитаючись до своєї давно вже немазаної хати. А корнет, подивившись у слїд його, промовив:

— Дурний мужик, а ще й він просторікує... і взявшись в боки поїхав ходою вподовж села.

А дурний мужик прийшов в свою нетоплену хату, подивився на голі стїни і нїби протверезившись, скинув шапку, тричі перехрестив ся і лїг на дубову, давно вже не миту лаву, говорячи, наче зо сну:

— Отсе тобі й постеля, старий дурню! не вмів спати на перинї, тепер на лаві, під лавою, в помийницї, на сьмітнику, в калюжі з свинями спи старий пянице! Господи Боже! на все твоя воля. Еге! а здаєть ся була вона така тиха, така сумирна... Отже й одурила мою сиву голову! і не підводячи голови він ридма заридав...

В хатї було пусто, холодно; під лавою валяли ся черепки з горшків та розвязаний деркач. З столу і з ослона валяли ся тільки останки; а з другої лави і останків не видно. Кочерги, макогону, рогачів нема біля печи; попіл в печі інеєм пав. Пустка, чисто пустка! а чи давно була та хата білою, сьвітлою, веселою! Деж подїла ся проста привабливість мужичої хати?

Стара Лукїїна мати не пережила сорому своєї единої дитини: плакала — вона — плакала; потім занепала, та небавом і оддала Богові душу. Старий поховав свою дружину тай сам не встояв; горе повалило його; почав він пити; за два роки пропив усе до снаги, вже заходив ся коло хати... Отакі-от трапляють ся добутки з хвилевого манїння!

Довго ще буркотїв старий, нїби зо сну, нарештї замовк. Перегодом на середину хати вилїзла миша з нори, покрутила голівкою і мабуть помітивши, що на лаві спить хазяїн, повернула ся полїзла в свою нору...

А на хуторі час минав без пригодк. Марко зростав не по днях, а по годинах: зуби йому повирізували ся без недугу, як се буває з иньчими дїтьми, він почав вже ходити по хатї, не придер-

жуючись за лаву або за ослін. А старий Яким цїлими годинами дивлячись на Маркову ходню, любував з неї і давав йому ріжні призвища: гайдамака, чумак, запорожець а раз неумисне назвав його уланом. Лукія, почувши се слово, затремтїла і вийшла з хати. Марта того не помітила і гукнула на Якима: „Перехрестись божевільний! який він у тебе улан!“ і взявши Марка на руки цїлувала і хрестила його, приговорюючи: „Заступи і сохрани тебе Мати Божа від усякої лихої напасти“. Та приголубивши його поклала в колиску. Коли Лукія вернула ся в хату, Марко вже спав: в хатї стояла тиша.

За тиждень після сего Яким по обідї — своїм звичаєм відпочивав. Марта на печі дрімала а Марко, зазброївшись пугою, що умисне для його сплела Лукія, бігав по хатї і махав пугою. Лукія любувала з свого сина: вона, обгорнена тихими радощами дивилась і не знала й краю своєму щастю. Аж ось почула вона, що надвірні двері рипнули; вона здрігнула... За хвилину відчинили ся хатні двері і перед нею стояв в убранню мисливця — корнет. Лукия крикнула, вхопила Марка і побігла з хати. Корнет за нею; одначе не вдало ся йому наздігнати її: Лукія сховала ся в клуню а він туди не відважив ся бігти, бо там були молотилки. Походивши трохи по двору, корнет вийшов за браму, сїв на коня і поїхав.

Марта прокинула ся на печі; не бачачи в хатї ні Марка, ні Лукії, вона перелякала ся. Прокинув ся і Яким: обидвоє вони не тямили, що стало ся і дивили ся одно на одного.

— Де Марко? питала ся Марта.

— Не скажу, — відповів Яким.

— Хто тут у хатї кричав?

— Теж не скажу.

— Ти ніколи нїчого не відаєш, промовила Марта і пішла з хати.

— А ти так добре відаєш, коли їдять та тобі не дають — промовив Яким, повагом встаючи з постелї.

Марта пішла в другу хату; і тут Марка, ні Лукії нема; вона вийшла на двір .. бачить — Лукія йде з клуні перелякана, а сердешний Марко аж посинів на холодї і голосно плаче.

— Та що се ти, Лукіє! Бога не боїш ся! гукала Марта. Де таки можна на такий холод виносити малу дитину. Дивись, як воно сердешне, посиніло. Дай менї його... Та що отсе тобі в голову прийшло? — Скажи ради Матері Божої?

— Я злякала ся...

— Якого там рожна ти злякала ся?

— У нас у хатї був...

— Хто там у нас у хатї був?

— Здаєть ся улан, нишком промовила Лукия.

Коли вони ввійшли в хату Яким спитав:

— Що там з вами трапило ся?

— Лукия каже, що у нас у хатї улан був...

Яким засьміяв ся і мовив:

— А вовка з уланом не було?

Лукія нїчого не відповіла. Трохи по троху Марко заспокоїв ся. Яким знов спитав:

— А скажи Лукіє! який то улан до нас приходив? рудий, сїрий, волохатий? А бодай тебе! От насьмішила, так так!

Яким простосердо зареготав; а Лукія мовчки усьміхала ся; Марта-ж заколихувала Марка і нишком говорила:

— Цить! а то своїм клятим сьміхом дитину розбудиш; воно бідне тільки що оченятка заплющило.

— Та як же його й не реготати! Бач! вовкулака, чи пак, той як його — улан рудий в хату заходив...

— Та нехай собі й заходив, тільки ти замовкни - говорила Марта, колишучи Марка.

Не було дня, щоб старі не пожартували з Лукії, так воно було, аж доки корнет не навідав ся

вдруге. Се стало ся за тиждень. Старі і Лукія втішила ся дивлячись, як Марко возить по хаті візок, зроблений Лукією з редьки та сам себе поганяє нитяною пугою. Аж ось відчинили ся двері і в хату війшов корнет і трохи не збив з ніг „чумака“ Марка. Лукія кинула ся до дитини, вхопила її і побігла з хати; Марта за нею, а корнет, знявши шапку привитав ся до Якима:

— Доброго здоровя — відповів Яким, встаючи.

— Чого отсе вони у тебе такі дикі?

— Та бачте добродію! сказано — баби; а баби як кози ті, аби вгледїли чоловіка, так і поскоком. Дурні хуторяне; жадного звичаю не розуміють.

— А я отсе полював трохи, та й тебе провідав, мовив корнет, сїдаючи на лаві.

— Дякувати вам! Просимо сїдати. Чи не хочете пополуднувати по просту? Полюючи мабуть таки зголодніли?

— Та ще й добре зголоднїв; бо зранку нїчого не їв; не пошкодить пополуднувати.

— От і добре! посидьтеж трохи, а я піду пошукаю своїх диких хуторянок.

Яким пішов з хати; а корнет пройшовши двічі по хаті, зупинив ся біля колиски і мовив:

— Ба! добра думка! — з сїм словом він вийняв з кишенї червінця і поклав його в колиску під подушку; ледві встиг він сїсти на лаві, як прийшла Марта; вона мовчки поклонила ся гостю; взяла чистий настільник, накрила стіл і почала мовчки лаштувати полудень. За кільки хвилин вернув ся в хату і Яким і мовив:

— Хоч ти їй кілка на голові теши, не хоче йти в хату, та годї!

— Хто се не хоче? — спитав корнет.

— Та наймичкаж наша. Така дурна! буцїм вона людий з роду не бачила.

— А не йде, то й нехай собі не йде! справимо ся і без неї, промовила Марта.

Постановивши полудень, Марта вийшла з хати.

— Просимо вашої ласки: сїдайте за стіл та полуднуйте, що Бiг послав — мовив Яким, сїдаючи на ослонї.

— Еге! я забув, що у мене є роменська кизлярка. Корнет дістав з своєї торби пляшку з горілкою і поставив на стіл.

— Не турбуйтесь, добродію! у нас і своя є, та ми з старою мало вживаємо; коли там не коли; через те й добрих людий не забудемо почастувати.

Яким хотїв вставати; корнет спинив його, говорячи:

— Стривайте, дядьку! у вас хоч і є, так не така; а у мене кизлярка! Він виняв з торби срібну чарку.

— Не знаю, мовив Яким: на своїм віку доводилось коштувати усякі вина, а такого не пив.

— Так от покоштуй, дядьку! — Корнет подав йому чарку.

— Покоштуємо, що воно за кизлярка? мовив Яким, приймаючи чарку. Потім перехристив ся і каже:

— Господи благослови! — Випивши трошки, помовчав і мовив:

— Добра горілка, нїчого сказати... А дорога?

— По карбованцю за пляшку.

— Е! цур же їй, коли так! У нас за карбованця цїле відро купиш.

— Купиш та не такої.

— Ат! воно все однаково, аби на завтра голова болїла.

Вони мовчки закусували салом та холодною ковбасою. Правда, корнет сала не їв; не тямив він, що свиняче сало смачнїйш за всяке патефруа. А про те! у всякого свій смак.

Мисливець до речи нагадав приказку, що по першій не закусують; насипав по другій... Потім, що без тройцї хата не строїть ся; далї ще та й ще приказку а за приказкою чарку. Не минуло й години, як у пляшцї вже видно було дно, наче у пяницї в кишенї.

Бесїда йшла жвавійш і голоснійш. Мисливець наговорив Якимові трохи що не цїлу торбу любязностий, майже великопанських і нарештї мовив:

— Ти менї, дядьку! з першого разу подобався! памятаєш?

— А якже! а ви менї кажучи правду, зовсїм тодї не подобали ся; а тепер бачу, що ви собі людина добра.

— То то й воно! ти розкуси мене, дядьку, так ще й не те побачиш.

— Нї! я кусати тебе не буду; а знаємити ся — просимо.

— Я, коли казати тобі правду, задля тебе і на кватеру перебрав ся до вашого села, щоб бач в гостї до тебе ходити.

— Дякуємо, дякуємо! Яким встав з ослону і гукнув: Марто! пряжи яєшню з ковбасою! подавай ведро вистоялки! Гей ти стара бабо! не тямиш, який у нас чоловік сидить.

— Годї, годї! дядьку! нїчого не треба! я зараз поїду.

— Поїдеш та тільки не зараз; я ще покажу тобі нашого Марка.

— А хто се такий Марко?

— Дитина наша! хиба ти не відаєш, що у нас син є?

Яким пішов за двері, бубонячи: от я вам дам вражі баби.

За хвилину він принїс на руках Марка. Дитина плакала. Заним прийшла і Марта.

— Глянь! подивись! яке нам добро Господь послав на старість. На, Марто! його, та забавляй по своєму.

— Іди, іди, гайдамако! сякий-такий сину! — мовив Яким; а потім розповів про Марка усю історию. Мисливець слухав не уважно, потім мовив:

— А хтож у його мати?

— Господь про те знає. Гадати треба, що якась покритка безталанна.

— У тебе все покритка; а може й чесна молодиця та вбога, сказала Марта.

— Може й так! Біг его сьвятий знав! кудиж ви? обернув ся він до корнета: посидьте ще; ви у нас рідкий гість, стара! нубо: вистоялки та явшні!

— Дякувати вам, дядьку! я тепер приїздити му до вас часто, але сегодні не держи, не можна; дома у мене дїло є.

— А коли дїло — то иньча річ; як волите. Самі лїпше знаєте. А добре б було покоштувати нашої вистоялки.

— Ні; дякую! нехай другим разом. Прощай дядьку!

Мисливець вийшов з хати.

Яким провів за браму дорогого гостя і в сотенний раз прохав, не минати його хутора. Вертаючи до хати, Яким бубонїв сам собі:

— Притча, тай годї! От тобі й москаль! от тобі і улан! та дай Боже, щоб і хрещені люди такими росли на землї. Молодець, нїчого сказати! І де він отаку дорогу горілку купув. Каже: в Ромнї... Ее! треба буде з'їздити в Ромен тай собі купити такої; щоб не соромно було, коли він вдруге заїде. Так мабуть чи й дістанеш; пани всю повипивали. Ну вже за отсїми панами нашому брату нїде не поспіти! Ege! алеж і він пан, хоч і московський... Людина, одначе добра; дуже гарна! Хоч би і в нас таких панів насїяти. А що в Московщинї теж... ростуть пани?

Задавши собі таке мудре питання, Яким хитаючись вийшов в хату.

Лукія перестилаючи у вечері Маркову постїльку знайшла під подушкою червінця і зараз догадала ся, чиє се дїло; взяла червінця в руки і не тямила, що з ним робити? але трохи подумавши пхнула його за пазуху і робила своє дїло.

Мисливець додержав свого слова: що тиждня, він двичі а то й тричі навідував ся на хутір; поїв Якима кизляркою, а Яким його дїяти — лїтною вистоялкою. На тому й край його приїздам. Лукія

завжді, скоро угледить було його, втече до другої хати; а сам він, чи то з лукавнування, чи з скромности, ні слова не сказав старим про їх наймичку, буцім він її ніколи і в вічи не бачив. Любував з свого Марка, як зовсім з чужого йому; привозив йому пряників і инших гостинців, за те й дитина до його горнула ся: отсе було, як іде в хату, воно й біжить йому на зустріч, простягне рученята і кричить: „да-да“...

Великим постом старі говіли; в пятницю проти суботи вони заночували у отця Ниля, щоб не проспати утреню; а корнет тої саме і приїхав на хутір; він відав, що старі на селї і не ночувати муть в господї. Лишивши коня за брамою під доглядом свого слуги, він нишком-тишком, наче злодій, пробрав ся в двір, а потім в хату. Лукія тої саме грала ся з Марком: угледївши улана в хаті, вона скрикнула і трохи-трохи не впустила дитини з рук. Вони мовчки спинили ся одно проти одного. Марко простяг до його рученята і промовив своє „да-да“. Але „да-да“ ні слова на Маркове привітання; а Лукія вхопивши його ручки притисла їх до себе. Довго вони мовчали, нарештї корнет мовив:

— Скажи, Лукійко! за що ти мене не любиш? чому ти ховаєш ся кожен раз, коли я сюди приїду?

Лукія мовчала.

— Я мучу ся! я страждаю, я вмираю без тебе, квіточко моя прекрасна! промов хоч одно словечко! хоч подиви ся на мене...

Лукія глянула на його, але не промовила ні слова.

— За що я зробив ся тобі нелюбом? Нагадай собі темний садок і ті короткі чарівні хвилини, що ми з тобою зазнали?

Вона знов глянула на його і з прекрасних карих очий їх покотили ся буйні сльози.

— Чого ти плачеш, моя красуню? може тобі шкода стало минулого? Щож? аби твоя охота; почнемо знов...

Лукія плюнула йому між вічи.

— Не гнївай ся, моя пташечко! Я тобі усего себе, усе життя своє віддам.

Лукія огидливо глянула на його, підійшла до дверий, відчинила їх і голосно гукнула: „Катре!"

— Не клич нікого! побудь зі мною на самотї, я тобі все скажу по правді, по щирій і коли є в тебе хоч крихітка почуття, ти вибачиш менї.

Тим часом в хату ввійшла Катря з качалкою в руцї.

— Катре! голубонько! побудь з отсїм паном, а я винесу Марка в другу хату, а то він його боїть ся і плаче.

З сїм словом вона вийшла з хати, але за хвилину вернула ся, в руцї у неї був червінець. Підійшовши до свого нїжного любленика, вона віддаючи йому червінця мовила:

— Візьми його, Марко й без твоїх гроший богатий.

Улан відвів її руку; вона кинула червінця на долівку і вийшла з хати.

Улан зняв червінця і вертїв його в руцї, немов міркував, що з ним робити? Потім підійшов до Катрі і даючи їй того золотого мовив:

— Отсе тобі, голубонько! тільки ти поможи менї укоськати її.

Катря, взявши золотого, сказала:

— Який гарненький дукачик? чом же в йому дїрочки нема? як же його носити? От тепер, колиб ще добре намисто...

— Куплю і намисто, тільки укоськай її.

Добре, укоськаю.

Корнет вийшов з хати.

- В чому там укоськати прохав він? спитала Катря у Лукії, коли та прийшла.

— Не відаю.

— Глянь! якого гарного дукачика він менї подарував!

Лукія глянула і ні слова не промовила.

Катря пішла а Лукія, лишившись самотою в сьвітлиці, усю ніч плакала.

В суботу після вечерні старі вернули ся до господи і все хвалили свого знаємого мисливця за його гостинність. Після обіду він покликав їх від отця Ниля до себе і чим вже він їх не частував! і чаєм, і цукром і всякою всячиною! всего й не пригадаєш! Одно тільки Марті не подобало ся: скрізь у його тютюн; а вона гадала, що в його і чай з тютюном, тим то вона з'їла грудочку цукру; другу сховала задля Марка, а до чаю й не приторкнула ся

Ще їй не подобало ся, що на ліжку товчуть ся собаки, а старий слуга у його такий обідранець та брудний! на руках у його стільки бруду, що й віхтем не одмиєш! а ще чуднїйш те, що він лає старого слугу, гукає на його: „Гей! малий!“ А може по їх московським звичаям дак так воно й треба! Господь їх відає.

Корнет навідував ся на хутір; алеж бажаного добутку він не зазнав. Часто він дарував всякі дрібнички дебелій придурковатій Катрі, а та з дуру брехала йому, що Лукія що дня і що ночи вбиваєть ся за ним і що коли дасть Біг діждати великодня, так можна буде просто до церкви та „Ісайя ликуй!“

Піст доходив до краю; треба було і Лукії відговіти ся. Алеж як його? він же тепер кватерує в Буртах; він не дасть їй і Богу помолити ся, не то одговіти ся. Поміркувавши, вона просила старих, пустити її до свого села, провідати батька та там і відговіти ся.

Старі охоче згодили ся; дали їй санний і коняку. Вона не хотїла того, відмовляла ся, але старі поставили на своєму і Яким дав ще їй карбованця на говіння. По обіді в вербну неділю Лукія маленькими саночками поїхала з хутора просто на Ромодан. Не хотїло ся їй сердешній їхати в своє село; алеж доччина любов перемогла покритчин сором. Вона вже третій рік не мала жадної звістки про своїх родичів.

Тремтїла вона, їдучи селом. От вона приїхала до свого двору і глянувши на його, скрикнула! горожа повалила ся, браму розібрано; соломяну кришу на хаті вітром розносило; чорні крокви видавали ся

немов ті ребра з напів струхлявілої марюки! Вона привязала коня до верби, що ще стояла біля воріт і пішла в хату. Пустка!... і з надвору і в середині пустка!

— Деж вони поділи ся? невжеж повмірали? мовила вона собі на думці і вийшла з хати.

Деж їй тепер захистити ся?

Давно колись, три роки тому назад, була тут у неї на краю села знаєма „московка", де, колись збірали ся вечорниці. Лукія поїхала до неї.

У сієї старої московки була на вигоні, — не скажеш — хата; а те що зовуть „куренем"; походило воно, як глянути здалека, більш на купу гною ніж на людське житло; з близькаж те житло було як кажуть „мальовниче", та ще таке, що я, хоча й не люблю таких „мальовничих" речий а про те, беру ся намалювати на те, щоб мої майже сонні случаї, бачили, що я не брешу.

Ахнули в селі добрі люди побачивши, що у московчишиного куреня стоїть конячка і копильчаки.

– Звідкіль отсе у неї взяло ся? аж вечорниці давно вже у неї не збірають ся? питали ся люди. І покотила ся селом гутірка така, як звичайно буває в повітовому місті, коли по головній і єдиній вулиці його побіжить трояном жандар.

Лукія розпрігши конячку, привязала її до саний, підкинула сіця і пішла в московчишин курінь. На дворі вже смеркло. Війшовши перехристила ся і ледві помацки знайшла свою стару знаєму.

— Добривечір!

— Добривечір – ледві чути відповіло щось.

Лукія намацала якесь дрантя а в дрантї тому щось живе.

— Не здужаю! стара, погана, погана я стала.

— Чи нема у вас лою? яб каганець засьвітила.

— Нїчого нема і печи не топила. Я позавчора ходила в гостї, вернула ся до дому, тай занедужала.

— Щож у вас болить?

— Усе болить, моя голубонько.

Лукія вийшла з хати. За пів години вона принесла дрова і затопила стару, напів завалену, піч. Десь під припічком знайшла щербате горща, напихала його снїгом і приставила до огню.

— Спасибіг тобі — мовила недужа.

Заким розставав снїг і гріла ся вода, Лукія вийшла з хати подивити ся на конячку та на сани і сама до себе говорила:

— Господи! у мене хоч чужі — та добрі люди є, а у неї нїкогісенько! Суща сирота.

Знявши з саний торбу з паляницями, вона вернула ся в хату. Коли вода закипіла, Лукія відставила від огню горня і мовила до недужої:

— Чи нема у вас якої-будь мисочки?

— Є, голубонько! поглянь на печі. Якось Майчиха, дай їй Боже здоровя! прислала менї рибки, так я ще й досї не відносила її мисочки.

Лукія справдї знайшла невеличку мисочку, вимила її, найшла горячої води і подаючи недужій мовила:

— Напий ся трохи теплої води та з'їж шматок паляниці, то воно й полекшає. Колиб де дістати шавлії, так би ще лїпше.

Говорячи се, вона відломила шматочок паляниці і подала недужій. Недужа напила ся води, з'їла паляницї і дякуючи свою лїкарку, мовила:

— Сама Божа Мати послала тебе до мене.

— Лежи, не вставай, я тебе вкрию.

Лукія вкрила її своїм кожухом.

Тим часом піч протопила ся; Лукія заткнула верх. Недужа почала дрімати. Задзвонили до вечернї. Лукія надїла білу свиту, ще раз огледіла недужу і пішла з хати до вечернї.

Якже вона ввійде в церков? на неї усї пучками показувати муть! кожне в вічи їй скаже, що вона батька й матїр вігнала в могилу!

— Нехай! думала собі Лукія: нехай вказують, сьміють ся, знущають ся; я все витерплю, все вистражду. Я повинна вистраждати. Я велика грішниця. Одного тільки благаю у Тебе, Милосердний

Боже! пошли здоровє і талан добрій моїй єдиній дитинї.

Одначе марне вона турбувала ся про насьмішки, в церкві людий було немало і нїхто її й не помітив: вона стояла біля самих дверий; а в церкві люди наші нїколи назад не озирають ся.

Вже було темно, як Лукія вернула ся до московчишиної хати: побачивши, що недужа все ще спить, вона тихенько знов вийшла з хати і повела свою конячку до Сули напоїти. Вернувшись привязала, підкинула сїнця і обійшла навкруги хати, вибіраючи, деб лїпше захистити конячку. Хоча було вже й на провеснї, одначе про случай вітру, не завадив би захисток. Алеж жадного захистку не було.

— Господи! думала Лукія: якаж вона тяжко убога! хоч би тобі хлївець який, хоч би тинок, нїчогісенько нема і як вона горопашна отак живе!

Коли Лукія прийшла в хату — недужа вже не спала і хотїла підвести ся, щоб достати води. Лукія подала їй води, знов вложила її, вкрила і сама сїла біля неї. Недужа мовила:

— Наче рукою хто з мене зняв! Колиб не ти, не тямлю, щоб і було зі мною. Дякувати тобі! Нехай тобі Господь заплатить.

Лукія мовчки зітхнула.

— Чого ти так тяжко зітхаєш?

— Так...

— Може й ти не здужаєш?

— Нї, хвала Богові, здорова.

— Ой, ти моя безталаннице! через свій недуг я й забула про твоє безталання: скажиж менї горличко! чи воно живе? чи здорове воно? моя рибонько!

— Хвала Богові, здорове.

— Якже його наймення, моя галочко?

— Марко! неохоче відповіла Лукія.

— Ой горе мов, тяжке горе! Щож ми з тобою будемо вечеряти? у мене нїчого нема.

— У мене паляниці є.

— У тебе... у тебе є... та в мене нїчого нема.

— Біг дасть — і в тебе буде.

— А деж ми сьвітла візьмемо?

— Сегодні й так повечеряємо — відповіла Лукія і знайшовши помацки свою торбу, подала шматок паляниці недужій і собі взяла.

Повечерявши, чим Біг послав і навідавшись до коня, Лукія помолила ся Богу і лягла спати на полу. Говірка бабуся пробувала балакати з нею, але Лукія промовивши до неї „на добраніч“ зараз заснула, чи прикинула ся, що спить.

Другого дня вранці Лукія, вернувшись з утрені, застала недужу на ногах: вона топила вже піч і приставляла з чимсь горшки до огню. Побачивши Лукію, вона повернула ся швидко до неї і заторохтіла:

— Добрий день, моя голубонько! добрий день! а я вже й піч топлю.

— Добрий день!

— А ти стала ще кращою ніж була... У тебе і коняка є?

— Не моя! добрі люди позичили.

— Добрі люди! спасибіг їм! Побудь же, моя голубонько! не довго в хаті, заким я збігаю до добрих людий, чи не роздобуду чого на обід. Ти знаєш, що я живу, де день, де — ніч.

— Візьми у мене гроший. За гроші швидче дістанеш, ніж випросиш.

— Правда твоя, голубко сиза, правда! — і взявши у Лукії копу гроший, мовила: — от тепер можна розжити ся і на сьвіжу рибку, і на олію і на все добре. Хозяйнуй же, моя ластівочко, а я духом верну ся — і побігла з хати.

Задзвонили на часи; московка не вертала ся; вже й на шестий і на девятий дзвонять, а її нема. Лукія хотіла замкнути хату! йти до церкви, але-ж! дверий нічим і засунути, не то щоб замкнути. Треба сидіти; хати не можна так покинути. Хоча, правду мовити, злодію зовсім нічого було там робити. Вже геть з півдня звернуло, коли вернула ся московка і опріч харчів, принесла чотирі сьвічки і навіть

деяку посуду: дві ложки і щось наче черепок; а до того й сама була трохи під чаркою. Невтерпіла сердешна, щоб не забігти таки до своєї приятельки шинкарки.

— Отсе тобі, моя голубонько сиза! — торохтіла вона до Лукії, — і все наше господарство. Тепер захожуймо ся обід варити.

— Вари вже сама, — відповіла Лукія, усьміхнувшись, — а я піду до церкви.

— Хиба вже дзвонили?

— Зараз дзвонити муть.

Справді небавом заблаговістили до вечерні. Лукія одягла ся і пішла до церкви, а московка пораючись біля печи, присьпівувала:

Упила ся я,
Не за ваше я;
В мене курка неслась,
Я за яйця впилась.

Не тямлю — як назвати отакі прояви в сем'ї людськости? чи жалїстними, чи щасливими? Мабуть швидче — щасливими; бо отакі люди з усякого життєвого горя глузують; та не гадайте, щоб се вони дїяли через те, що їм бракує того, що ми називаємо почуттєм, зовсїм ні! Вони по своєму почувають. От хоч би і отся горопашна бабуся, що висьпівує! Господь її відає! Може вона своєю піснею висловлює злий сарказм; а може і елеґію чутливу. Часом вона ладна, сьміючись щиро, розповісти вам про свою скорботню подорож до Казані і назад, а часом з чужого півлиха заридає і за хвилину витре слези, наче й не плакала. На мою думку такі люди щасливі.

Коли Лукія вернула ся з церкви, у „московки" була вже готова вечера: замість столу, вона поставила порожню бодню; на неї засьвічену сьвічку, сьвіжу рибу і чвертку горілки.

Лукія — горілки не пила, тай риби не їла; звістно — вона говіла.

— Не хочеш, моя голубко сиза! як собі хочеш, а я на старости випю.

— Випий на здоровє.

Повечерявши вони ще довго сидїли: Лукія за роботою, а „московка“ то розповідала або розпитувала. Лукія шила своєму синові к сьвяту обнову: білу сорочечку з мережаним коміром і жупанок з червоної китайки.

— Так ти, голубонько сиза! з того часу і не бачила його?

— Нї, не бачила.

— Нещодавно його з нашого села вивели до якогось нячого. Щож би ти думала! знайшли ся такі дурні, що й туди за ним помандрували. От Одарка Норівна; може знавала? Тай лихож він з нею тут витворяв! Правда: хиба з нею одною тільки?!

Слухаючи Лукія то бліднла, то червонїла.

— Безталанна молодице! чи вжеж до тебе в душу залазить злість або ревність? Забудь ти про його! не варт він споминок!

Отак, чи трохи що не так проводили вони вечері цїлий тиждень. Відговівшись Лукія попращала ся з „московкою“, запрягла свою конячку і виїхала за село. В полї снїгу майже не було вже; лежав потроху ще на дорозї, та й дорога вже почорнїла. Сяк-так допхала ся вона до Ромодану, а тут покинула саньчата і повела коня за повід.

В селї довго говорили
Дечого богато,
Та не чули вже тих речий
Нї батько, нї мати.

А улани, як довідали ся про полюбовницю свого начальника, так дивлячись на неї, як йшла вона з церкви, тілько всьміхали ся та вуси крутили.

А куми-сусїдки як довідали ся, що Лукія у „московки“ кватерувала, так тільки руками махали!

Вернувшись на хутір, Лукія ніяк не налюбуєть ся було з свого Марочка. Вона ще ніколи на цілий тиждень з ним не розлучала ся. На радощах хотїла зараз прибрати його в ті обнови, що пошила та якось спиняла ся. А старі, радіючи повідали їй, що того самого дня, коли вона поїхала говіти, приїздив до них улан-мисливець, брав Марка на руки, цїлував, любував з його, і обіцяв ся на сьвято подарувати йому щось таке, що всї ми здивуємось.

А Лукія навіть і не всьміхнула ся: старим се не подобало ся і коли вона вийшла з хати, то Марта, голублячи Марка, говорила:

— Та що їй до тебе, моя дитино! ти їй чужий, так вона про тебе й байдуже.

— Ну ти вже підеш прибірати! — пробубонїв Яким, надїв шапку і пішов з хати.

До сьвята улан не навідував ся, за те надолужив на сьвятах, не було й дня того, щоб він не приїхав і кожен раз все говорив, що почта з Петербурга не прийшла ще, мабуть, через розпутицю. Трапляло ся, що він заставав Лукію на самотї. Тодї вже й міри не було його клятьбам, що він кохав її ще більш. Вона на його майже не гнївала ся вже.

Паскудна ти, лукава людино! Чого ти від неї хочеш? Чи вже ради поганого раювання на один мент, ти знов хвилюєш їй серце, що ледві трохи втихомирило ся?

Бідолашна ти, слаба ти молодице! ти знов не від того, щоб слухати його диявольскі підступні речи! Ти не від того, щоб забути своє горе минуле; горе батьків; навіть могили їх забути! Та вонаб і забула (сатана-ж і сьвятого спокусив), вонаб знов упала в безодню, і можеб упала вже без вороття, та на її щастя на провідному тижнї велено уланам виходити в другу губернію. Отсе єдине і спасло її.

А якої працї треба було їй ужити, щоб перемогти себе! Тільки висока, благородна любов матері спасла її від тієї ковбанї, що вдруге стояла перед нею. Без отієї любови пішлаб вона за ескадроном, так як ідуть тисячі иньчих таких. Спершуб твій ми-

лий, чорнобривий, обтяв би тобї коси, одяг би хлопцем (отак як сердешну Оксану), щоб потаїти від товаришів твою стать! За місяць би вже й не таїв ся; а ще за місяць пяна молодїж жартувала-б з тобою десь на бівацї. На трейтїй місяць тиб вже старою стала про них; огидлаб їм; бо ти знов сталаб вагітною і возилиб тебе на возї в гуртї з дорогими псами. Щож! відкараскати ся від тебе не можна, а захиститись тобі нїгде, опріч уланського обозу. І от десь в дорозї ти привелаб дитину під возом! сьвідком твоїх страждань був би тільки нїмий місяць, а Біг милосердий один тільки втїшав би та заспокоював твої сердешні скорботи. От тиб трохи заспокоїлась, трохиб висушила свої слези, прислухаєш ся... навкруги тиша; тільки чути десь далеко фиркають конї, а поблизу цьвіркун цьвірчить... Дитина твоя мовчить; ти ледві підвела ся на ноги; береш її та крадькома, нишком плентаєш ся з табору... вийшовши на шлях, ти знов збочуєш; бо ти боїш ся шляху! Ти знов в степу! далеко і від табору і від шляху кладеш свою дитину на запашну траву і немов та вовчиха вовченятам риє нору, так ти в нестямі риєш могилу своїй дитинї! Спинись! Воно плаче! Алеж! ти не чуєш! Тобі ввижаєть ся, що в степу вовки скіглять! От яма готова! Ти цїпко хапаєш свою дитину, кидаєш її в яму... У тебе не стало духу засипати її землею! Ти, буцїм божевільна біжиш в степ! О! яким би великим добром було задля тебе, колиб ти збожеволїла! Алеж! ти знесилїла! Падаєш на траву і небавом, немов після тяжкого сну, прокидаєш ся і прокидаєш ся на лихо! Ти хоч і не виразно, одначе все собі пригадала... Алеж знесилена ти не спроможна встати на ноги! Силкуєш ся, силкуєш ся... Марне! Так тебе застане і сьвіт, і ранок; так тебе і південь пекти ме. Смерть наближаєть ся до тебе; алеж смерть грішників люта. Вечер тебе трохи осьвіжить. Ти, зібравши останню снагу, лїзеш по траві, і, на лихо собі, вилазиш на шлях. Тебе ледві живу, зняли чумаки, привезли в село і віддали на руки добрим людям. Ти повагом

оживаєш. Видужуєш і, трохи не гола, йдеш до шинку. Ти згадала собі, як тебе улани вином напували: весело тобі було! Алеж хто тепер дасть того вина тобі, — злидарці змарнілій?! В шинку ти наняла ся до жида носити воду за чвертку горілки. Овва! горілка не помогла а ще гірше нагадала тобі, що ти душогубниця!... Розпалене воображення твоє показує тобі страждання без краю. Несамовита — гукаєш ти: „Щож менї дїяти?!“ А сатана на вухо шепоче тобі „Утопись!“ Ти послухала ся диявола і біжиш, може до своєї рідної Сули, щоб утопити ся. Косарі тобі не дали. Ти розповіла їм про свій лихий вчинок! Тебе повели до волости, потім в острог, потім в твоє рідне село; та не знімаючи кайданів — на к о б и л у,*) а з кобили простїсенько на Сібір!

Могло статись і инакше: ти могла подружитись з уланами і ходити собі за їх ескадроном, під усяку погоду, як ота у Котляревського единородна Енеєва мати:

„Задрїпана, боса простоволоса“.
І часто густо сердешна богиня пафоса
„В шинелї сїрій щоголяла
Манїшки офіцерам прала,
Горілку з перцем продавала“ і т. д.

Отак може й тобі довело ся б калатати своє ображене, грішне, не прикаянне життя! Але тебе спас ангол прекрасний; тебе спас твій син і твоє пришле. хоч і гірке і сумне та не лихоїйне і не безрадісне...

В понеділок на проводах Яким з Мартою поїхав на село поминати батьків. Лукія і за своїх батьків дала їм на часточку.

---

*) Кобила — пристрій, на якій клали під час катованнѧ „кнутомъ“ або „плетьми“, людий засуженних на кару по тїлу Перекладник.

— От що, Якиме! мовила Марта — запишім і її батьків в нашу грамотку, та нехай укупі і поминають; вонаж у нас як дочка рідна.

— Добре! запишім.

Лукія, попрощавшись з старими, засунула з середини двері, прийшла в хату, стала біля колиски і довго дивила ся на сонного Марка, а потім мовила:

— Господи-Милосердий! Укрепи і спаси мене! де я на цілому сьвітї знайду таких людий, щоб мене до него звали, а батьків в свою грамотку заводили!

Вона тихцем заплакала і стала молити ся. Тодї саме Марко прокинув ся і, простягаючи, до неї рученята, промовив: „Мамо!“ Вона наче злякала ся! взяла швидче його на руки, цїлувала його, плачучи і говорячи: „Сину мій, сину! дитино моя!“ А Марко, немов він розумів її, обгорнув її шию своїма пухлявими рученятами і лепетав: „Мамо! мамо!“

Отямившись, вона стала перед образами на вколїшки, перехрестила ся, взяла Маркову ручку, склала його рожеві пучечки і почала вчити його хрестити ся, говорячи скрізь слези: Моли ся синку! моли ся, моя дитино! моли ся, янголе Божий за мене грішну“.

До обіду Лукія грала ся з сином в хатї, а по обідї одягла його і пішла з ним рясту рвати. Погулявши в саду і нарвавши рясту, вона вертала ся в хату. Вже взяла ся вона за сїнешну клямку, аж чує, хтось її кличе. Вона озирнула ся і затремтїла: за брамою стояв її полюбовник. Вона хотїла швидче в хату, але він знов кликнув її.

— Відчиниж браму! менї не хочеть ся з коня злазити.

Лукія не рушала.

— Та що се, стовпом тебе поставило, чи що? Готова ти, чи знов передумала?

— Передумала!

— Тьфу! яка ти незносна! Годї дуріти; одягай ся швидче! За хутором тебе конї ждуть.

— Нехай собі ждуть!

— Та не дрочи-ж ти мене, а скажи на одруб: чи поїдеш, чи ні?

— Ні!

— А ти клята! та без тебе-ж я жити не спроможен!

— То й не живи.

— Не живи?! Тварюко ти, безсердешна! Щож вішати ся менї через тебе, чи що?

— Вішай ся.

— Жартуєш ти, чи що? Останнїм разом питаю у тебе: поїдеш, чи ні?

— Ні, не поїду.

— Дурна-ж ти, дурна! а я тобі добра бажав, хотїв щасливою тебе зробити.

Лукія сумно глянула на його. А він каже:

— Хотїв в Ромнї перевінчати ся з тобою.

Лукія ще раз глянула, відвернула ся і хотїла йти в хату.

— Тривай! одно слово!

Лукія спинила ся.

— Підійди близше.

— Ну, кажи, що там таке?

— Ну скажи, дурненька! хиба мужичкою тобі лїпше бути?

— Лїпше.

— Та отям ся ти! аж ти будеш офіцершою!

— Не хочу! досить з мене того, що я мати офіцерського сина.

Лукія відвернула ся.

От, уперта „хахлуша“! — Він вдарив її нагайкою по голові і процідив: „клята!“ Повернув коня і побіг в поле. Лукія подивила ся у слїд його, спустила дитину на землю і пішла з ним до хати. Але не спромогла ся ввійти в хату, блїда і знесилена вона сїла на призьбі, випустила з рук Марочка і затулила свою твар долонями. Довго вона так сидїла. Марко сидїв біля її ніг і розсипав повялий вже ряст. Нарештї Лукія нишком мовила:

— Офіцерша! бреше! За що він мене побив? Що я йому заподїяла? сина привела?

І вона гірко-прегірко заплакала. Марко, дивлячись на неї і собі заплакав. Вона взяла його на руки, поцїлувала і мовчки пішла в хату.

Старі під вечір вернули ся на хутір і, сьміючись, розповідали як улани виходили з села; як одна, вже вагітна дївчина пішла за возом знайомого їх мисливця.

— Як бо її зовуть, — мовила Марта, — тривай! от і забула... Господи!... от память!... згадала — Одаркою.

Лукія затремтїла. Марта додала:

— Тільки з якогось другого села; не Буртянська.

— А щож отсе нашого знаємого не видно було між уланами?

— Не видно, еге! я наумисне дивила ся, та нї, не було.

— Повинно — чи не поїхав по переду?

— Повинно, що так.

Мирно і спокійно на Якимовому хуторі минали місяцї і роки. Якимові комори начиняли ся всяким добром; воли, корови і иньча худоба множила ся. Чумаки його що лїта вертали ся з дороги з великим заробітком; бжоли його по тричі на лїто роїли ся, так що він що року самого меду продавав сотень на пять, коли не більш, не кажучи вже про віск. Садовини він не продавав, а тоб і за неї лупонув не одну-б сотнягу. „Нехай, каже було, добрі люди споживуть, так спасибіг скажуть“. Одно слово: на двір до Якима всїма сторонами добро лило ся; немов сама доля-непосїдниця, в образї Лукії і Марка, поселила ся у його на хуторі. Правда й те: з Лукії хозяйка була невсипуща і дотепна.

— Господь її відає, — каже було стара Марта,— де вона усего так навчила ся! От тобі й московка! та з нею сама благодать Божа. Мабуть розумного вона батька дитина.

Старим лишило ся тільки дивити ся на Лукію та Богові дякувати. Вони, таки, й не забували про Бога: Марта що року ходила в Київ на прощу, а Яким хоч і не ходив, за те впродовж року кільки молебствій наймав: коли не криницю, так пасіку сьвятить, а то й просто покличе отця Ниля правити молебень „о здравії і долгоденствії". Тай й без того він, сидячи в пасїці, коли роїв не здіймає так псалтир читає.

Отак щасливо йшов час на хуторі. А Маркові тим часом минуло сїм лїт. І щож за дитина з його виросла! Тиха, прекрасна, слухняна, хоча і всї її, найпаче Лукія, з рук не спускали. Отсе було в неділю, коли старі поїдуть на село до церкви, Лукія прибере його в жупанок, в червоні сапянцї, в сиву з кримських смушків шапку, постановить його перед себе і любує з його, наче з намальованого! А тимчасом вона нїколи й виду йому не подала, що вона його мати. Господь її знає чому вона так дїяла! може опасувала ся старцх, а може й так. Старі казали, що требаб Марка до школи віддати, та все ждали, доки мине йому сїм лїт.

Нарештї і сего діждали ся. Се випало саме в зелену неділю. Прямо з церкви привезли на хутір отця Ниля з усїм причтом. Відслуживши в саду молебень з водосьвятієм, він прийшов в ризах*) в хату, окропив сьвяченою водою усю оселю; а потім взяв Марка за руку, постановив його на вколїшки перед образами, розгорнув псалтир, тричи перехрестив ся і прочитав псальму: „Боже! в помощь мою вонми". Тодї скинув ризи, сїв за стіл і спитав у Якима буквар. Буквар був у Марти в скринї; вона там його ховала, принїсши його з Києва. Яким подав буквар.

— Приступи до мене, чадо моє! — мовив отець Ниль до Марка.

Марко підійшов.

---

*) Ризи — фелон.

— Говори за мною.

Марко боязливо говорив за попом: „аз, буки, віди“ і т. д. Перечитавши азбуку, отець Ниль загорнув буквар і мовив: „корень науки гіркий, за те плоди солодкі. На сегодні буде з нас, а на далі більш попрацюємо. Тепер віддавши Боже Богові, віддаймо і кесареве кесареві“.

Яким, сам людина письменна, зараз імкнув до чого отець Ниль річ веде; моргнув на Марту і на Лукію, а сам побіг до комори, сказавши:

— Просимо, пан-отче! сідайте за стіл.

За хвилину на столі стояло повно і наїдків і напоїв, ріжний квас з садовини і настоянки, а по серед столу Яким постановив шкляне, мудро зроблене, барильце з вистоялкою. Отець Ниль прочитав „Отче наш“ і „ядять убозі і наситять ся“, поблагословив „яство і питіє“ і сів за стіл. За ним сіли і всі иньчі, опріч Марти і Лукії і почали воздавати кесарево кесареві.

По обіді отець Ниль з усім своїм причтом пішли в сад і сіли на траві під грушею біля криниці. Отець Ниль отверз уста своя і в притчах глагола. І чого вже тільки він не глаголав! і про Симона Столпника і про Марию єгипетську і про страшний суд. Ледві почав був „отолстѣ серце ихъ“, як прийшла Лукія з килимом, а Марта з шкляним барильцем; та вже не з вистоялкою, а з сливянкою. Отець Ниль побачивши їх, промовив:

— Хвалите отроци Господа... і господиню, — додав він усьміхаючись ласкаво до Марти.

Лукія розіслала килим, а Марта, постановивши на його барильце, прохала отця Ниля „благословити“. Він, христячи барильце „возгласив“: ізийди із тебе душе нечистий, а вселися в тебе сила Божа і яви чудеса мирови“.

Підійшов і Яким: на тарільці у його були великі сьвіжі яблука. Отець Ниль, побачивши яблука, промовив:

— Благ муж щедрая дая. Тільки скажіть менї, Якиме! яким чином ви їх зберегаєте?

— А от як з'їсте, поздоров Боже вас, так я й скажу, — відповів Яким, становлячи на килим тарілку з яблуками.

— Добре! покоштуємо. Та де се ваш новий школяр? Нехай би він сливянкою почастував, — говорив о. Ниль беручи яблуко.

Одним ментом Лукія привела Марка в сад.

— А ну ти, новий школяру! — мовив Яким сьміючись, — почастуй сливянкою отця Ниля, а вони тебе, колись березовою кашою почастують.

— Корень науки гіркий, — саме до речи мовив отець Ниль.

Лукія взяла барильце, а Марко чарку і почали частувати гостий. Коли Марко піднїс чарку дияконові, сей беручи її, промовив: „Не упивайте ся вином, в нем же єсть блуд".

— Таки-так! блуд! — мовила Марта, — а ви, отче Єлисею, випийте ще чарочку нашої сливяночки.

Отець Єлисей випив.

Під грушею сидїли вони до самого вечера, та все слухали отця Ниля; а він до того договорив ся, що замість пророк Давид, говорив пророк Демид. Потім усе духовенство засьпівало: „О всепітая Мати", далї „Богом ізбранная Мати Отроковице", потім „О горе менї, грішнику сущу". Тут вже і Яким не втерпів, і підсьпівував тихенько басом.

— От коли-б тимпан і орґани, або хоч гусла доброгласні! отут би ми воскликнули Господеві! А чи не послати нам по гусла? — Спитав отець Ниль.

— Послати! послати! — гукнули усї в один голос.

— А послати так і послати! — сказав Яким.— Лукіє! кажи Сидорові нехай зараз конний запрягає; я сам поїду. А тим часом прошу до хати, отче Ниле! отче Єлисею! і ви, і ви! — говорив він до причту.— Бачте на дворі і темно вже і холодно.

Товариство пішло в хату. А що там в хатї дїяло ся, про те Господь відає. А я тільки й знаю, що Яким по гусла не поїхав.

Клеччальна недїля тягла ся аж до вівторка. У вівторок, поснїдавши, гостї поїхали до дому, а Яким з Мартою, провожаючи їх, все жалкували, що вони не зістали ся у них ще на годиночку, себ то ще днїв на два.

Другої недїлї рано вранцї прибрали Марка в найлїпший його жупанок, засунули йому за пазуху граматку, посадили його на воза і повезли в село до церкви наче, а дїйсне — до школи.

Лукія хоч і не плакала, розлучаючись з сином, а все-ж таки шкода їй була розлучати ся. Журливо розлучала ся вона з своєю утїхою єдиною; але-ж вона не зупиняла і не відмовляла так як стара Марта. Марта плачучи, говорила Якимові:

— Ти, скажи менї, де ти бачив, щоб з школи виходило що добре? Вийде якийсь пяничка, а може ще й злодїй! Тільки дитину зіпсують.

— Мовчи бо, доки я не розсердив ся! — говорив Яким, надягаючи на Марка поверх жупанка нову свитку.

— Ну, куди ти його, отсе, кутаєш?

— Куди? в дорогу! аж він там зістанеть ся, так не возити же за ним свитку.

Отак виряжали Марка в далеку дорогу. Лукія мовчки дивила ся на все; і слухаючи Мартині змагання і сама, майже, годила ся з нею. Коли-ж Яким, помолившись Богові, і виходячи з хати, промовив: „Наука сьвіт, а невченнє тьма“, так Лукія зовсїм згодила ся з ним, кажучи: „Принаймнї хоч Богові молити ся навчить ся“.

Лукія провела їх за браму і довго дивила ся у слїд, аж доки не стало не видно вже воза; тодї вона тричі перехрестила по повітру в той бік, куди вони поїхали і промовила, вертаючись в хату:

— Пошли тобі Господи свою благодать сьвяту.

У вечері Марта розповіла Лукії, що Марко плакав, прощаючись з ними, і що він жити ме у отця Ниля, а до школи ходити ме тільки вчити ся і що вона сама заходила в школу, подивити ся, де там буде вчити ся Марко.

— Пустка, — казала вона, — така пустка, що самій страшно й зайти; а школярі такі жовті, блїді, неначе їх з хреста поздіймали. А під лавою все різки, та різки та такі колючі. Господь їх відає, де вони їх беруть. Шептина все! А на стїнї, біля самого образа, дротяна тройчатка. Дяк такий сердитий, аж страшно на його дивити ся. Я дала йому копу гроший, щоб він не вельми силував Марка, хоч на перших днях. Треба буде, ще чогось йому послати, хоч полотна на штани, та на сорочку, а то замордує бідну дитину. Чи не віднесла-б ти, Лукіє! завтра; а то, я бою ся, убє він, занївечить сердешного Марка.

— Добре! — відповіла Лукія, — я віднесу, тай сама подивлю ся на ту школу.

— Подивись, подивись! та ще от-що: вчини ти на завтра паляниці. Я думаю, треба хоч зо дві паляниці однести Маркові; а то воно бідолашне хоч і обідає у попа, та який там обід. Я думаю воно завждї голодне.

Завтра Лукія пішла в село з паляницями і з полотном. Вона не зайшла до о. Ниля, а пішла просто в школу. Дяк — був зовсїм не сердитий, а школа зовсїм не походила на пустку: хата, як хата, тільки що школярі сидять, та читають — хто що втне. І Марко між ними сидить і теж читає. Лукія, побачивши, що й Марко читає, трохи не заплакала і подумала: „Як воно, сердешне, швидко навчило ся читати“! Вона глянула під лаву — різок там нема; глянула на образ — і нагайки біля образа не видко. Віддавши дякові полотно, вона спитала, чи можна її побачитись з Марком?

— Чом же не можна! можна, можна — і покликавши Марка мовив до його: — ти, Марку добре сегодні вчив ся, так увесь останок дня можна тобі гуляти. Йди з миром.

Марко загорнув граматку, положив її за пазуху, встав з лавки і побачивши свою наймичку — заплакав. Лукія теж трохи не заплакала. Вона взяла його за руку, попрощала ся з дяком і пішла з школи.

Вийшовши втерла своїм рукавом Маркові очи, тай сама заплакала.

Тихою ходою пішли вони до двору отця Ниля. Отакі гостинці давала вона що тиждня дякові і Маркові, а в неділю Марта привозила дякові копу грошей, меду, чи шматок сала, чи що инче.

Місяців за два Марко вивчив граматку аж до самого „іже хощет спасти ся“. Давним старосьвітським звичаєм треба було кашу варити. Про се заздалегідь сповістили хуторян. Марта, варячи кашу, положила в неї шість пятаків, а Лукія, коли Марта одвернула ся од каши, вкинула туди сороківку.

Лукія понесла кашу до отця Ниля, а від отця Ниля Марко поніс її в рушнику, вишитому Лукією, в школу: тут він постановив її на долівку, рушник підніс учителю, а до каши прохав товаришів. Школярі посідали навкруги горшка, а Марко взявши тройчатку, став біля них і без милосердя бив всякого, хто упустив хоч крихіточку дорогої каши.

Коли хлопці вийли кашу, Марко погнав їх тройчаткою до води і тут заходили ся громадою горщок бити. Розбили!... Тоді дяк на більшу учту, розпустив їх по домівкам. А Марка пустив на хутір на два тижні, щоб спочив після граматки. Але Марка, замість спочинку, зустріла нова, несподівана праця. Яким загадав йому щодня при Мартї і при Лукії читати граматку від краю до краю навіть і „іже хощет спастися“.

— Та на що-ж ти його примушуєш читати і оте „іще хощет спасти ся“? — питала Марта: — дитина того ще не вчила, то й читати не треба.

— Ти, Марто, людина не письменна, так і не втручалась би не в своє дїло, — говорив Яким, — а ми відаємо, що дїємо.

Під кінець другого тиждня Марко ладен був з „батьківського“ хутора тїкати в школу. В школї були ровесники, а дома хто йому товариш? Правда: воно і в школї не тепло, та все таки лучче нїж дома.

За два тиждні Марка знов вирядили до школи, надававши йому всякої їжи і „часослов“, що того літа Марта принесла з Києва.

Великим постом, коли Яким і Марта говіли, так Марко читав вже посеред церкви велике повечеріє. Старі з того невимовно радїли. Виходячи з церкви, Яким погладив Марка по голівцї і дав йому мідну гривню на бублики, кажучи: „Учи ся, Марку! учи ся! Науки за плечима не носять“.

А Марта, вернувшись до господи розповідала Лукії про Марка чуда. Вона говорила, що дяк, як прирівняти до Марка, так просто дурень. Небавом Марко і самого о. Нила за пояс заткне. Хиба тільки на гусла не вміти ме грати. Так сего йому й не треба.

— Та що-ж він там? та як же він там читає? — допитувала ся Лукія.

— Так читає, що хоч би й самому дяку так не сором. Та мабуть дяк і загадує йому таке читати, чого сам не втне.

Лукія нетерпляче дожидала вербного тиждня, коли вона зібрала ся говіти. Нарештї діждала ся і почула, як Марко читає не тільки: „Не скверная, не блазная“, а й всенощну, навіть „часи“.

Невимовно вона радїла, коли виходячи з церкви чула як люди казали: „Який гарний школяр! як він прехороше читає немов пташка — та щебече! Надїлив же Господь добрих людей такою дитиною“.

За те-ж Марко не малі й гостинцї мав від неї: цїлий тиждень усю школу він бубликами годував. Швидко рушав Марко на ниві осьвіти. Під кінець другого року він, на диво всїм, а більш за всїх на диво учителеві, перейшов через увесь псалтир навіть з молитвами, а за читанє кафизем в церкві усе село його хвалило і шановало. На що вже Денис Посяда, дак нїкого не хвалив, а й він, виходячи з церкви, скаже було: „нїчого сказати! славний школяр! прегарно читає“.

Довго Яким з о. Нилом радили ся: чи вчити Марка письму, чи нехай на псалтирю і край буде?

З своїми на хуторі Яким про се не радив ся: він знав, що Марта буде проти його; тим то він і мовчав. Попомірковавши з о. Нилом став він на тому, що треба Марка вчити письму.

Мудрость книжна дала ся нашому Маркові, але й мудрость скорописна і не відцурала ся від його. За пів року він зрозумів усї тайни калїграфії і було так ловко виведе литеру Ферт, що сам учитель його тільки було плечем стене, тай нїчого більш. Але хто більш за всїх радів з його писання — так се Яким. Марко раз-у-раз писав до його листи, надписуючи на адресї: такої-от губернії, такого-от повіту, на „благополучний“ хутір такий от — учителю Якиму Миронову сину такому — от. Яким невимовно радїв одержуючи листи від свого сина з школи.

— От воно що значить людина письменна, — каже було він Мартї і Лукії, тримаючи в руцї листа; хоча й сам того листа не втне було прочитати, бо він читав тільки друковане. — От я й не був в селї, а відаю, що там дїєть ся, а ви баби! ну сказати: що ви знаєте? Тото й воно! А от я так і знаю, що вчора отець Ниль на гуслах грав: „Ісусе мій прелюбезний“, а попадя з иньчими мироносицями приспівувала йому. От-от воно що! Еге!

— Ат! ти вже з того листу такого наговориш, що й на вербі грушї ростуть.

— Коли не ймеш віри, так на, сама прочитай!

— Читай вже ти, а ми й так будем!

Яким було через пяте та в десяте, складуючи по лїтері і прочитає їм:

— „Любі та дорогі батьки мої! Хвала Всевишньому, я живі здоров, чого і вам бажаю. Єдинородний син вам. М. Г.“

— Тай годї? — питає Марта.

— А ти-б чого ще хотїла?

— А ти-ж казав, що в листї і про попа з попадею написано?

— Дзуски вам до того, цокотухи — і Яким клав листа за образ.

Сьміючи ся пролїтав час над хутором. Марко зростав і вирiс паробок з його. Та який паробок! Просто на прединo! Сїльські красунї так було не налюбують з Марка Гирла.

Покинути школу спричинило ся йому ось що: Раз якось Марта, вертаючи з Києва, занедужала: та пролежавши сїм тиждиїв і Богу душу віддала. Довго вбивав ся старий Яким і плачучи перебрав ся жити в пасїку. На втїху старому треба було взяти Марка з школи. Лукія так і зробила. Нехай вже, думала вона, чому не довчив ся в школї, доучить ся дома, а старому все таки буде розвага, а то з журби та з-туги і він бідолашний помре. І в неділю поквітувавши дяка і о. Ниля, вона привела Марка на хутір. Яким зрадїв, ожив, побачивши біля себе людину, яка тільки і вабила його до життя.

Доки не було ще Марка, Яким скидав ся на Афанасія Івановича, після того як вмерла Пульхерия Іванівна*): ріжниця була тільки та, що нї в господї, нї в господарстві не знати було тієї тужливої пустки, яка стала ся в господї Афанасія Івановича після смерти Пульхерії Іванівни. Бо у Якима була Лукія.

Отсе було горопаха-дїдусь кільки годин сидить в пасїцї, не підводячи голови; зітхне, утре слезу, що скотить ся йому на сиві вуси тай знов зітхне, знов заплаче. Та отак і просидить, доки Лукія не прийде кликати обідати. Тодї він мовчки встане і йде за Лукією в хату. Здіймала вона з ним річ і про господарство і про чумацтво і про бжоли і про яблука. На все він тільки й промовить: „так“ або „нї“. Раз якось вона мовила:

— Ви-б взяли псалтир та почитали за її грішну душу, вам би й легше стало.

Яким мовчки взяв з полиці псалтир і пішов в сад Мартина могила була в саду під старими ли-

*) Дивись повісти Гоголя. — Перек.

нами. Спинившись біля могили Яким розгорнув псалтир, перехрестив ся і став читати: „Блажен муж“, а як став читати: „со святими упокой“, так вже не спроможен був виговорити „рабу твою Марту“. Він залив ся слїзьми, книжка випала йому з рук і впала на могилу.

Отак то час і самітність звязують простосердих людий одного з одним. Благословенні і час і самітність і простосерді люди!

З кожним днем Яким оживав більш та більш. Лукія догоджала йому і доглядала його наче малу дитину. А Марко не вважаючи на свій молодий вік і на свою, як каже Гоголь, „юркость“ (вьюнкость) ні на хвилину не покидав його. Він вже відав, що він не рідний Якимів син і в глибині своєї молодої душі почував все те добро, яке зробили йому чужі добрі люди. Инколи, замисливши, він питав сам себе: хто-ж мої батьки рідні? Відповіді не було.

Що суботи читав він псалтир над Мартиною могилою; а Яким, стоячи біля його, плакав, молив ся та инколи шепотів:

— Хто-б тепер за твою душу псалтир читав, коли-б ми його не віддали були до школи? Читай, сину! читай, моя дитино! вона з того сьвіту почує і спасибіг тобі скаже. Душа її праведна тепер по митарствах ходить, — і він заливав ся слїзьми.

Тим часом Маркові пішов 20-й рік, час було й на вечорниці навідатись і подивити ся, що там дїєть ся. В осени він так і зробив і після першого раз став прохати у Якима благословення — одружити ся.

— От тобі й на! — мовив Яким, — я гадав, що він все ще школяр, а він, бач, куди лїзе! рано, рано, синку! Ти ще погуляй, попарубкуй, почумакуй; привези менї гостинців чи з Криму, чи з Дону. А то... ти сам посуди: яка за тебе піде? хиба така, що захистку немає. Та от спитаймо ся у Лукії: я гадаю і вона скаже, що ще рано.

Спитали: Лукія сказала, що рано. Марко й носа повісив; а тим часом ночувати став ходити у клуню; в хатї, бачте, стало йому душно.

— Тямлю я, чого тобі душно в хатї, — казав, усьміхаючись, старий Яким, а Лукія нїчого не казала, тільки по цїлим годинам молила ся Богові, щоб він відвернув Марка від усякого паскудного дїла, від усякої нечистої спокуси.

Раз якось, коли Яким по обідї спочивав, Лукія покликала Марка в другу хату і ласкаво спитала:

— Скажи, Марочку, по правдї, по щирій: кого ти покохав? з ким ти хочеш брати ся?

Марко, як і всї закохані, розписав свою коханку, що вона така гарна, та красуня, що краще за неї і в цїлому сьвітї нема. Лукія умильно слухала свого сина і нарештї мовила:

— Я йму вірю, що краще її й на сьвітї нема, але скажи менї, якого вона роду? хто її батьки, що вони за люди, як вони з людьми живуть?

— Вона честного і богатого роду?

— Богатства тобі не треба, у тебе й свого доволї, а скажи менї, чи ти кохаєш її?

— Як свою душу, як Бога на небі!

— Я тобі вірю, що ти її кохаєш; а коли кохаєш, то й лиха їй не заподїєш. Дивись Марку! Сохрани тебе Мати Божа! тільки ти її погубиш, не буде тобі прощення ні від Бога, ні від добрих людий.

— Скажи ти менї: як же я її погублю, коли я її кохаю?

— Як погубиш?. Дай Боже, щоб ти й не знав як ви нас губите і як ми самі себе губимо.

— Лукіє! от ти давно у нас живеш, чи не відаєш ти: хто моя мати?

Від отсего несподїваного питання Лукія затремтїла і не спроможно було ні слова відповідати.

— Скажи менї, скажи! Напевне — ти відаєш.

— Не скажу, — ледві промовила Лукія.

— Ти відаєш, далебіг відаєш! скажи-ж менї моя голубко, моя матїнко! — він вхопив її за руки.

— Марта! — тихо відповіла Лукія.

— Ні, не Марта; я знаю, що не Марта. Я відаю, що я байстря, покидько.

Лукія вхопила його за руку і промовила:

— Мовчи! хтось іде, — і швидко пішла з хати.

— Вона запевне відає, — подумав собі Марко і пішов з хати у слїд Лукії.

Скоро прийшла весна, Яким усе своє господарство препоручив Лукії, а сам з Марком подав ся на прощу до Києва. Лукія що неділї ходила на село; з церкви вона що разу заходила до попадї і пообідавши, довго балакала з нею на самотї. Вона все розпитувала у попадї про свою сподївану невістку і довідала ся, що вона честного і доброго роду і недоброї слави про неї нема. Через попадю вона й сама спізнала ся з нею і запевнила ся, що й попадя і син кажуть правду.

За місяць Яким з Марком вернули ся на хутір і навезли своїй наймичцї усяких коштовних гостинцїв, а собі привезли синього сукна, китайки, „Житіє Ефрема Сирина“ і „Житя Святих отець“ на цїлий рік.

Отеї книжки Марко читав в лїтку і в осени довгими вечерами. Яким, слухаючи, оновляв духа свого: він потроху прийшов в себе і инколи не від того був, щоб послухати, як отець Ниль грає на гуслах; або як отець дякон сьпіває: „всякому городу нрав і права“ і т. ин., тільки кожного разу він було промовить: „Ох, як би тепер зо мною була Марта! дали-б ми себе знати“! І зараз же після того зажурить ся було, часом і сплакне, кажучи: „Сирота я! отак сиротою і в могилу ляжу!... Марко!... Так щож Марко? Звичайно — він не чужий. Оженю його. Невідмінно після Покрови оженю; а лїтом нехай сходить в дорогу та привезе менї з Криму шапку сиву; щоб така була сива, як у мене голова“.

А Марко, перечитавши житіє якого там сьвятого, йшов ночувати в клуню; себ то на село до своєї коханки.

Лукія-ж уложивши спати старого Якима молила ся Богові, щоб відвернув від її сина усе лихо, та недобре.

На весні, спорудивши нові вози з новими ярмами мережаними, нові притики, лушні і занози, Яким вирядив свого Марка чумакувати на Дін по рибу.

— Іди, мій сину! — казав він Маркові, — та привозь своїй молодій подарунки. Після Покрови, дасть Біг, ми вас і скрутимо.

Пішов Марко, зітхаючи, на Дін по рибу. А Лукія, скинувши торбу на плечі, пішла до Києва помолити ся сьвятим угодникам, щоб сину її гаразд в дорозї повело ся і в гаразді вернув ся до господи. На хазяйстві зістав ся сам Яким. Оборудувавши веснянними роботами, він повиносив з омшаника бжіл, розстановив їх, як слїд, у пасїцї, взяв „Ефрема Сирина“ і на все лїто поселив ся в пасїцї. Лукія, тим часом, прийшовши до Києва, закватерувала у якоїсь міщанки, та щоб не платити її за кватеру і за харчі, взяла ся носити їй воду. Опівдні вона було наносить води з Днїпра, а ранком і в вечері по сьвятих церквах та по пещерах ходила. Відговівшись, вона на ті гроші, що зберегла, купила невеличкий обрязок сьвятого гробокопателя Марка; перстень у Великомученицї Варвари і шапочку Івана Многострадального: поскладавши все те в торбу, попрощала ся з хазяйкою і пішла до свого хутора. Не доходячи до Прилуки, в селї Дубовому гаю — вона занепала на пропасницю. Сяк так доплентала ся вона до Прилуки а далї і до Ромна: хотїла зайти в Густиню, що тодї саме оновляли, та не вдало ся. З Ромна йти далї — не було вже снаги, мусїла вона наняти підводу до хутора. Злякав ся старий Яким, глянувши на Лукію, так вона змарнїла, постаріла „не мов її з хреста знято“, казав він.

— Чи не покликать би ворожку? — спитав ся Яким.

— Пошлїть по неї, бо я вельми нездужаю.

Яким не послав, а сам поїхав в село і привіз ворожку. Ворожила, ворожила й лїчила Лукію і місяць і другий, та не помогла!

На своїм дитинному віку, коли менї було тільки 13 лїт, я з батьком чумакував. Виїздили ми з Гуляй-Поля: я сидїв на возї і дивив ся не на Новомиргород[1]), що лежить в долинї біля Тикача, а на степ за Тикачем. Дивив ся і думав собі: що я тодї думав — те відає один тільки Біг. От же переїхали бридьма через Тикач, виїхали на гору, дивлю ся знов степ і степ без краю; тільки в лїворуч щось мрїє, нїби гайок. Питаю у батька: що то таке видно?

„Девята рота“,[2]) — відповів він. — Але про мене сего не досить! Я міркую: що воно таке „девята рота?“

Степ... все степ і степ!

Нарештї ми стали на нічлїг в „Дїдовій Балцї“.

— А он і Єлисавет, — каже батько.

— Де?

— Он на горі цигайські шатри білїють.

Опівднї приїхали ми в Грузівку, а ранком другого дня в Єлисавет.

Скорботно менї, журливо менї згадувати тепер мою молодість, мій дитинний вік безпечний. Сумно менї споминати ті степи широкі, безкраї, що я тодї бачив! нїколи вже я їх не побачу.

Побувавши в Таганрозї і в Ростові, Марко з своїма чумаками виїхав в степ; йшли вони не почтовим шляхом, а прямували через Орелю[3]) на Старі-Санжари.[4]) В Санжарах переправились через Ворсклу тай завдали добрим людям бенькет. Купили три цебрі горілки, наняли троїсту музику тай понесли горілку поперед музиків. Кого тільки стрінуть — чи пана, чи мужика — все одно: „Стій! пий го-

---

[1]) Місточко в Херсонщинї, недалеко Елисаветграду.

[2]) Ротами називали ся села, де жили так звані „военные поселяне“. Перек.

[3]) Лївобережна Днїпрова дотока. Перек.

[4]) Місточко Полтавського повіту, колись було сотенним. Перек.

рілку!“ Музики грають, а чумаки усї, як один, танцюють. З такою учтою перейшов Марко через Санжари.

В Білоцерковцї[1]) справив теж саме, а в Миргородї, хоч і не було переправи, а чумаки таки своє справили.

— Хорол, — казали вони, — хоч і не величка річка а треба сьвято відбути.

І відбули. В Миргородї вони взяли вже не чотирі цебрі, а цїлу бочку горілки і все місто покотом положили. А вже про музики та про танцї нїчого й казати!

З Миргороду вийшли, за Божою запомогою, на Ромодан; та попасши волів і потягли шляхом Ромоданом на Ромен.

„Ідуть собі чумаченьки
Та йдучи сьпівають.“

А чом же ти, Марку, не сьпіваєш в товаристві з чумаками? Ге! От чому я не сьпіваю: покинув я дома дївчину молоду, що то тепер з нею? Везу їй з Дону аксаміту, парчі і всего коштовного, а вона, моя молода, може вже з другим одружила ся.

Чим близше підходили вони до того шинку, біля якого їм треба звертати вправоруч на хутір — тим більш Марко сумним ставав.

— І чого отсе ота наша наймичка не йде в мене з голови? а може вона скаже... — думав собі Марко.

Минули й Лохвицю; прийшли й до шинку. Марко попращав ся з своїма товаришами-чумаками як слїд; подякував їм за науку та з своїми мажами повернув собі на хутір.

До хутора не далеко, верстов з пять, а проте Марко з своєю валкою став на нічлїг в полї. Наймити ночують собі в полї біля волів, та біля возів, а Марно метнув ся до своєї коханки.

---

[1]) Місточко Хорольского повіту. Перев.

„Серце моє, доле моя!
Моя Катерино!“

мовив він до неї, коли вона вийшла у вишневий садок. Чимало балакав він до неї отакі речи; балакав, бо не відав, що дїється ся дома. А дома дїяло ся ось що:

Ворожка своїми лїками довела сердешну Лукію до того, що Яким мусив прохати отця Ниля відслужити над нею маслосьвятіє. Після сего духового лїку Лукії полегшало; принаймні вона здужала говорити. Першим словом вона спитала:

— Чи ще не прийшов?

— Хто не прийшов? — спитав Яким.

— Марко! — ледві промовила вона.

Під вечір їй ще полегшало. Вона прохала Якима послати їй постїль на полу. Коли її перенесли на піл, вона прохала Якима, щоб сїв біля неї. Яким сїв: вона йому нишком мовила:

— Я не діжду ся його, помру. У мене в грошї; віддайте йому. Усї грошї, що я у вас заробила, я сховала в коморі, на горищі під стріхою. Віддайте йому, то я для його ховала їх; та ще віддайте йому образок сьвятого Марка Гробокопателя, що з Киева я принесла; а молодій його, як йти муть до церкви вінчати ся, віддайте перстень сьвятої Варвари, а собі, мій тату, візьміть шапочку сьвятого Йвана.

Трохи помовчавши Лукія знов мовила:

— Ох! трудно менї стає! я не діжду ся його, помру, а він, мабуть, десь близько... Я його бачу.

Знов трохи помовчавши спитала:

— Чи ще далеко до сьвіту?

— Трейті півнї отсе тільки просьпівали, — відповів Яким.

— Дай Господи менї до ранку дожити, та подивити ся на його. Він вранцї приїде.

А Марко тієї ночи, коли його мати сповідала ся Якимові, цїлував свою молоду, стоячи з нею під калиною: довго говорив він їй солодкі, палкі, сердешні речи; потім замовкав і довго дивив ся на неї мовчки, цїлуючи її карі очи прекрасні.

Засьпівали трейті півні. Небавом почало займати ся на день.

. До завтрого! мов серце єдине, — мовив Марко цїлуючи свою кохану.

— До завтрого, мій голубе сизий!

Вони розійшли ся.

— Іде, іде! — шепотїла недужа Лукія, коли сонце зійшло. — О! чуєте! брама скрипнула.

Яким вийшов з хати і стрів Марка з чумаками: вони саме в'їздили в двір.

— Іди швидче в хату, — мовив до Марка зраділий Яким, — а я тут і без тебе ладу дам.

Марко вийшов в хату. Недужа, побачивши його, здрігнула, підвела ся і простягла до його руки, кажучи:

— Сину мій! дитино моя! йди до мене.

Марко підійшов до неї.

— Сядь отут біля мене; нагни до мене свою голову.

Марко мовчки зробив все те. Вона своїми змарнїлими руками, схопила його кучеряву голову і пишком на ухо йому промовила:

— Прости! прости мене! я... я... я твоя мати...

Коли Яким вернув ся в хату, так побачив, що Марко, плачучи, цїлував ноги помершій вже наймичцї.

*25. Лютого 1844. Переяслав.**)

P. S. На оригїналї повісти надрукованій в перше в Києві р. 1888 в збірнику Шевченкових творів, писаних мовою московською, стоїть отся дата. Лишаючи її і під перекладом, мушу сказати, що признаю її зовсїм непевною. Про одну з причин, що викликали непевність, я говорив вже в статтї своїй „Шевченко підчас перебування в академії". (Див. Зоря 1894 чч. 16—21). Після того п. Франко в своєму габілїтацийному відчитї, надрукованому в VI. т. Записок Наукового Товариства ім. Шевченка, говорячи про отсю повість і про поему „Най-

мичка", і доводячи, що перша була написана Шевченком ранійш останньої, додав, що „до повісти „Наймичка" маємо дуже докладну дату: 25 лютого 1844. Переяслав". — Одначе думка моя супротилежна думці п. Франка, і після відчиту його не переміпила ся і не переміпила ся не тому тільки, що п. Франко не подав жадних доказів на те, щоб уважати ту дату за „дуже докладну". Опріч причин, що доводять *непевність* дати, висловлених мною вже в Зорі, а ще більш в статті поданій до VIII. т. „Записок" „Проба улаштовання хронольоґії до творів Шевченка", опріч причин, які подам иньчим разом вкупі з історією повісти „Наймичка", на сему місці мушу сказати тільки ось що.

Читаючи хоч трохи уважно повість „Наймичку", не можна не спостерегти, що дата під нею *непевна*, що автор писав ї̈ не 1844 р. а пізнїйш і писав ї̈ не в Переяславі, а десь инде *на заслапню*, значить вже *після червня* 1847 р. В одному місці повісти читаємо, як автор, говорячи про українські долини, згадує про марево, що буває „на безлюдних, безплодних і безводних степах киргізських". Вже-ж р. 1844 Шевченко про киргізські степи може чи й відав, а яке там буває марево, він на власні очи довідав ся тільки тоді, як його заслано на ті степи. — В другому місці повісти читаємо фразу „чиїм трупом вас начинено"; а ся фраза є в віршах „Буває в неволї" написаних Шевченком р. 1850 на *першому* засланню. В трейтьому місці повісти автор каже, що Лукія „хотїла зайти в Густиню, що тоді саме оновлювано". Оновленне Густині, чи Густинського монастира почали справляти р. *1845* і того року і Шевченко був там вперше і зробив малюнки з Густинських церков. Нарештї в четвертому місці повісти, автор висловлюючи з журбою споминки про степи українські (по сей бік Єлисаветграду), які він бачив, як ще чумакував з батьком, каже, що тих степів не побачить він вже *ніколи*. Річ очевидна, що пишучи „Наймичку" в Переяславі, звідкіль до Херсонських степів, як кажуть, рукою подати, і де Шевченко був, можна сказати на порозї степів, не могла переняти його така сумна безнадійність, що він „ніколи не побачить вже"

тих степів, до яких їзди з Переяслава менш ніж на день кіньми... Така думка безнадійна опанувала нашого кобзаря вже на другому засланню, в Новопетровському форті, куди його заслано в жовтні р. 1850; де він і написав усі свої повісти мовою московською, що надруковано вже по смерти його.

Київ р. 1895. Серпень.

О. Я. Кониський.

Безщасний.

I.

Фортецу О. тубольці-киргізи називають Яманкала; назва така незвичайно вірно визначає образ місцевости і фортеци. Таку безхарактерну місцевість трудно зустріти деинде. Рівно і рівно. Про киргізів, звістно, се байдуже! Киргіз з таким пейзажем зріс ся. Але яково то воно для людини приїжої, що звикла бачити красу і ґрацию навкруги себе в природі! Яково то їй нараз опинити ся перед суворим, одноманітним обрієм неісходимого степу безкрайого! Страх, як прикро такий пейзаж впливає на самітню душу приїжого!

Фортеца О., як вже не можна більш, в гармонії з природою навкруги її: така-ж рівнина, така-ж одноманітність. З кольориту загального видала ся тільки невеличка церква мурована, що стоїть собі на горі, та ще — уважайте! — на горі на яшмовій! Під горою з одного боку мостять ся татарські саклі брудні; а з другого інжинерний двір з казематами про варнаків: против сего двору довга деревяна будівля понизька з чотирокутними вікнами невеличкими, — то баталіонні казарми. Одним краєм казарми доходять до деревяної комори — ексерцис-гофу, а другим виходять на чотирокутний майдан, оздоблений церквою мурованою і оперізаний нїкчемними халупчинами деревяними. А деж сама фортеца? — спитаєте ви. Ба! Я й сам два дні розпитував про се, заким вже на третій день один старожилий порадив менї вийти в поле: тодї я помітив невеличкий вал, а за ним рів. Рів і вал завбільшки за той рів, що у нас добрий господар обкопує свою ниву.

От вам і фортеца другої кляси! Налюбовавши до схочу на те диво фортифікації, я під вечір вже вертав ся через слобідку до себе на кватиру. Звернувши за ріг однієї убогої халупчини, я побачив, що йде гурба жовнірів з балабайкою і з бубном. Проти тієї халупи жовнірі спинили ся і поставали в круг. Під бубон, з присвистуваннєм залунала з натовпу весела пісня. З гурту чутно було:

— От дак „поміщик“ [дїдич]! От дак дворянин! Просто орел!

Мене спинили отакі вигукування. Я вже ладен був підійти до веселої гурби та поцікавити ся, що воно за „поміщик“. Аж тоді саме круг розступив ся, не перестаючи сьпівати. Наперед за всїх був постатний юнак, білявий в розірваній сорочці. Взявшись в боки, він витинав навприсядки.

Мене зумила твар юнака: було в нїй і щось благородне і щось мерзене, огидливе. За натовпом не можна менї було добре розглядїти його. Пішовши собі геть, я повернув ся до одного жовнїра, що здав ся менї тверезійшим за всїх товаришів; його і спитав я:

— Хто ото такий так гарно у вас танцює?

— „Безщасний“, — відповів менї жовнїр і подав ся швидче за гуртом.

Якось чудно вимовив жовнїр оте слово „безщасний“. Менї здало ся, що жовнїр розумів якийсь с т а н, а не той тямок, який властиво визначає слово: „безщасний“. Потім вже я довідав ся, що опріч жовнірів і инші так само вимовляли те слово, розуміючи те, що й жовнїр розумів; а коли я призвичаїв ся до сего слова, то й я так само вживав його. Людина сама не спостерігає, як вона швидко призвичаюєть ся до людий, що навкруги її.

Впродовж цїлої ночи все менї вбижав ся білявий атлєт молодий і чув я слова: „От дак поміщик; от дак дворянин!“

Другого дня пішов я довідати ся, хто той „безщасний“. Звістно, нїчого не можна було довідати ся, тому, що не один він такий, як сказано менї, перебуває в О(рській) фортецї.

Було якесь сьвято. Від нїчого робити пішов я повештати ся по безрадісним околицям фортеци. Під вечір, вертаючись до господи, зустрів я, саме біля цеголень, купку веселих людцїв з бубном і з балабайкою. Бачу, знов тут той веселий танцюриста, і чую знов ті самі слова. Щоб знов його не загубити, я покликав на узбіч одного жовнїра і нищечком спитав його: як на призвище той дворянин, що танцює? Він повідав, а я другого дня в баталїонній канцелярії перечитав його конфірмацию скорботну. То був юнак, що рідна неня прохала забрати його в жовнїрі. Отака подія дуже зацїкавила мене; але яким робом відгадати загадку? Лїпшого я нїчого не приміркував, як те, щоб спізнати ся особисто з тим юнаком та з уст самого його і довідати ся сущої правди.

Оввa! якже вельми я помилив ся!

Він показав ся чимсь, наче той ідіот: мовчав нїмо; з однієї чарки горілки пянїв і починав клясти і свою матїр і себе самого і всїх навкруги. Одні танцї мали ще про його якусь привабливість; а більш нїчого.

Я спробував зняти бесїду осьвічену; але він наплутав такої нїсенїтниці, що лїпше було може й не пробувати. Раз якось приходить він до мене на підпитку: бачить, у мене на столї розгорнена книжка; він і питає:

— Що се ви читаєте?

— „Мертвыя души“.

— А! Се твір „Ейжена Сю“!

— Саме так, — відповів я.

Вже потім, за довгий час довідав ся я про його історию, та й то уривками. От її я й хочу розповісти.

II.

В одній з осередкових губерній нашого неісходимого „отечества“ біля повітового міста Н. над великим шляхом лавою простягли ся деревяні, тьмяні хати; нараховав я їх більш, як дві сотнї. Вікна в них засажені димом. Виходить, наче-б то село добряче, а дїйсне не так воно. Чудно: навкруги села темні

ліси, а в селї бодай би хоч одна оселя добра була. Бачиш: одна хата без сїний; друга похилила ся; а третя й зовсїм валить ся. Навкруги все росте, зеленїє; а в селї голо, жадного деревця нема. Чи то мужикам заказано дерева садити, чи сьвятий його знає! Може вони самі не схочуть, а пан не догадаєть ся примусити їх; бо йому добре, у його під рукою цїлий парк анґлїйський з усїма вигадками. А дїтвора!... Коли вибіжить на вулицю подивити ся на проїзжого, дак тільки слава та, що дїти; просто ведмежата ті, та й годї!

Посеред села церква з високим хрестом, звіниця доволї вигадливого штибу; мало вона сьвідчить про смак будівничого, а й то самого титаря. Колись округи церкви була огорожа; се знати з напів зруйнованих стовбчиків мурованих. Стовбчики недалечко один від одного і всї в гразюцї; треба гидотнї, що їх свинота забруднила чухаючись.

І церква і село і напів голі замурзані дїти — все отсе має свій мальовничий вид, зовсїм під смак Ван-Остада, наших жанристів, що подають надії.

Переїхавши село, лїворуч недалеко від почтового шляху, видко на горі панський будинок, з бельведером; навкруги темний гай, обкопаний, бодай від шляху, глибоким та широким ровом; понад ровом жива огорожа. Зза дерев блищить став, а за липовою ґрупою видко куток альтанки хинської, кущ акациї, чи що инше, на подобу клеопатриної голки зроблене на спомин приязнї та кохання. Одно слово: привабливість! Так і тягне тебе скочити з воза, переплигнути через рів та й піти погуляти по всїх доріжках панського саду гого.

Признати ся, я так і зробив. Алеж то було давно вже; тепер я такого вибрику не заподїяв би. Тодї я перейшов усїм садом з краю до краю; памятаю, наче зараз же, як мене вразила страшенна тиша. Я бачив велелїпний будинок, павильони, альтанки; біля берега на ставу під вітками дерев колихав ся човен мальований, а посеред ставу гордо плавала пара лебедїв. Але я не бачив жадної людини живої, щоб оживила отсю картину. Недостача чоловіка неприємно впливала на мене; се все одно, що прекрасний пейзаж без людської по-

статі. Я навіть каяв ся, що зайшов до того зачарованого парку.

Е! Колиб то я тоді відав, що менї доведеть ся писати історию мешканців отої розкішної самотини, я не вдовольнив ся-б оглядом околишнім; а попильновав би подивити ся і в будинку і скрізь, де можна-б було побувати. Тодї-б моє оповіданнє було може і повнїйшим і кругліїшим. Та вжеж минулого не вернеш; треба обмежувати ся тим, що тепер є.

Проїхавши верстов зо дві, я спитав у погонича:

— Чиє ото село, що ми минули?

— Панське, звістно.

— Знаю, що панське, та пана як прозивають?

— Пан? Хлюпин.

— Мабуть він мало коли живе на селї у себе?

— Тільки за оброком[1]) і приїздить, та й то не що року.

На отсе-ж мабуть і край би був моїм відомостям, колиб за 30 років потім не стрів я в О(рській) фортеці отого безщасного молодого парубка, що ото про його згадував в горі. Він був рідним сином дїдича отсего самого села і наступником на те село і парк.

У батька безщасного юнака ротмистра Хлюпина зовсім не було охоти дружити ся; але обставини примирили його побрати ся з богатою і немолодою вже вдовою. На віно за нею і взяв він оте село. Жінка його породивши йому сина, а потім доньку, небавом після того померла. Маєтність записала вона дїтям, а батька призначила над ними опікуном. Мабуть вона не хотіла, щоб після неї він брав ся з другою, та ще з молодою. У ротмистра взагалї не було прихильности до життя родинного. Взявши своїх сиріток з няньками та з мамками, він рушив до Петербурга. Не скажу, чи довго він там бурлакував, чи ні; одначе-ж, хоч який він не був низькоокий що до дітий, а бачив, що їм треба матері, се-б то, що йому треба оженити ся.

---

[1]) Оброкъ = чинш; податок.

От з такою доброю думкою раз якось він вийшов з двору. Йде собі Литейною,[1]) виходить на Невський; зирк! на зустріч йому плине по пішоходу, наче лебідка біла, наче зоря рожева!... У старого гузарина палке серце так і обомлїло. Така красуня, яку він отсе зустрів, ніколи і в сні йому не ввижала ся.

„Що-ж! — міркує гузарин, батько родини: — спробовати хиба? Дігнав — не дігнав, а побігти можна; лякея за нею не видно; значить, стати на перешкоді — нїкому.“

От він і поплентав ся слїдом за красунею. Довго вона водила його по всїх переулках, наріштї привела трохи що не до Таврідського саду та й пурхнула зперед очий гузарина в один мізерний будиночок з двома крихітними вікнами. Гузарин лишив ся на вулиці, та ще й на брудній. Простоявши на вулиці проти того будинку з добру годину, він махнув рукою і пішов назад. Здавалось би, на сему і край; то-то, що нї! Тут тільки що починаєть ся історія, чи лїпше мовити, починаєть ся лихо.

Колиб така пригода трапила ся якому иншому військовому, а не абшитованому гузаринови, він її зразу-б скінчив, та й кінці в воду. А ротмистер мій, хоча його і вважали за людину відважну, довго і без жадної користи ходив біля того будинку та й скінчив на тому, що вирядив сваху... Сказано — зроблено! І от щасливий ротмистер з красунею-дружиною їде до себе на село, а слїдком за ними і дітки з няньками, з мамками і з усякими пожитками.

Отут, здаєть ся менї, не пошкодить розповісти хоч коротко, що за людина — друга жінка нашого ротмистра.

Батько її служив прапорником в якомусь пішому полку, що стояв на Волинї. Закохав ся він в якусь панночку. Річ звичайна; да не обійшлось без гріха... Треба було вінчати ся. Він не змагав ся, по-

---

[1]) Литейная і Невскій проспектъ = назви вулиць в Петербурзї.

вінчав ся і пішов з своїм військом в поход. Того часу військо почали зтягувати до Вознесенського.[1]) На останньому спочинку перед Вознесенським молода жінка породила дочку — Марусю. Три чи чотири роки горопашна офицерша ходила з дитиною за своїм чоловіком, певнійш: за своєю ротою. Нарешті убожество, всякі недостачі і горе довели її до сухот і небавом вона вмерла.

Безумна, тричи безумна та молода дівчина, що береть ся з армейським поручником, а коли з прапорником, і поготів, коли він не командує ротою. Та й з ротним командиром, щоб побрати ся, треба великої відваги! Тут повинно бути глибоке, щире, суще кохання. По моєму дак в сему разі дівчина приносить таку величезну жертву, що мужчина, аби хоч трохи він порядна людина, не повинен би не тільки домагати ся, а навіть і бажати її.

Поховавши жінку-мученицю, прапорник віддав дитину на руки слузі „денщику“ і пустив ся доганяти кіньми свою роту. На службі йому щось не пайдило: начальство було про його не доброї думки; товариші його давно стали хто підпоручником, а хто й поручником, а він все прапорник та й годі. Господь його відає, яка тут причина: на службі він ретельний; зайвої чарки не вживав; тільки що трохи рано одружив ся; так яке кому до того діло! От він думав-думав, та й ну запивати: спершу по маленькій, а потім і по більшенькій; та й скінчило ся на тому, що йому, горопасі, велено виходити з служби. Він став прохати, щоб перевели його до якогобудь линейного баталіону. Згодили ся і переписали його в 23. дивизию, що перебуває постоєм в Оренбурському краю.

Заким те да те, — дивись: донька вже на десятому літечку та бідолашна й читати ще не вміє. Та й деб вона навчила ся? Батькови ніколи; слуга неписьменний, а сільські хлопці навчили її в паци грати.

---

[1]) Містечко Єлисаветградського повіту в Херсонщині.

Батько її гадав, що як приїде в Оренбурщину, поселить ся собі на одному місці і тоді візьметь ся за осьвіту і вихованнє доні. Де там! Не встиг він огледіти ся на новому місці, як його вирядили до однієї степової фортеци. Лихо та й годі!

Нічого діяти! Пішов він в степ. Хто не бачив степових отих фортець, тому ражу я щиро помолити ся Богови, щоб ніколи не привів їх бачити. Тут люди цураюгь ся всего, що хоч натякає на осьвіту; тут темнота, усякі недостачі, злидні, а вже про звичаї — ліпше мовчати.

Так от в яке гніздо попав мій горопашний прапорник з своєю, тоді вже 12-літною донькою. Другого дня, скоро вона прибула до фортеци, її придражнили „кантоністою в спідниці".

Була вона дівчина вродлива, розумна і така метка, хоч би й хлопцеви її віку, дак би саме в пору. На лихо батько привіз з собою няньку якусь бабусю, з тварі препогану, а до того — не сказати, яку ледачу. Отсе було як він з нею підгуляє, дак Маруся втече в казарму, де люди жонаті, да там і ночує. Бідолашна дитина!... Якийсь жовнір навчив її читати. Отак минуло два роки. Маруся выросла і стала красунею на прединво, та й більш нічого. Воно й то правда: головне є, а до останнього кому яке діло?

Вернувшись з фортеци до свого баталіону, батько хотів взяти ся до Марусї; та ба! Маруся вже не та! Ій вже 15-ий рік!

„Ну, що-ж! міркує собі поблажливий батько: за писарину і такою піде".

Заким він так міркував, Маруся росла та росла і выросла красуня на прединво: не то що за писаря, а хоч би і за єнорала, дак би не в сором.

Якийсь урядник, — не памятаю, чи з акцизи чи з комірників, запевне не скажу, тільки не військовий; мабуть з комірників таки — приїхав до міста чогось по службі, побачив десь Марусю та й закохав ся. Довідавшись, хто вона, чия доня, де живе, сунув няньці в долоню 5 карб., а вона йому й поворожила, коло чого треба... Поїхав він знов по службі до Петербурга,

взяв туди з собою і Марусю, да там і покинув її, бо йому треба було знов кудись їхати. Отаким от шляхом вона й опинила ся в Петербурзі. А якою стежкою опинила ся на „Пісках“,[1]) то вже инша річ. Про се я раден і не розповідати через те, що там опріч огидливого нічого не почуємо. Як би воно там не було, а Маруся, хоч і неосьвічена, а ролю свою справила ліпше за всяку „синю панчоху“.

Так ото, хто така друга жінка мого бравого ротмистра!

Тепер ми вже звати-мемо її не Марусею, а Марією Федорівною. Другого чи третього дня по шлюбі вона стала на тому, щоб зараз же їхати на село. На те були у неї певні причини. На селі хто там знати-ме, з якого вона кодла; а живучи в столиці, треба підтримувати чоловікові знайомости; а знайомі у його може все ґрапи та князі! Господь його відає: людина він богата, всего може трапити ся; а вона, як кажуть, і ступити до ладу не вміє. Добре ще, що жовнір навчив читати, а тоб і того не вміла.

Отак чи майже що так, міркувала собі Мария Федорівна і, правду сказавши, міркувала не безбач. Знати, що розум у неї був практичний. Не минуло ще й місяця, як вона стала провинціяльною панією-господинею. Усе у неї рушало, ходило.

А ротмистер тільки дивить ся да очима лупає. Коли ж вона приняла сусїдок-панійок, що поприїздили з візитами, дак так гарно приняла, що всї тільки ахнули. Вплив її в господї перш за всїх почув на собі ротмистер: він так пригнув ся перед нею, що походив більш на лякея, ніж на пана.

На дїтий вона спершу жадної уваги не звертала; а як почула, що вона вагітна, дак і дїти пішли до неї під кормигу. І стали вони, бідолашні, почувати на собі щось тяжке. Дївчинка ще так-сяк пустувала, а безталанне хлопятко, дак зовсїм принишкло: воно, бачте,

---

[1]) Частина Петербурга.

пішло в батька; а батько пиндючив ся тільки, доки його не пострахають. Отож як вона на його визьвірилась, він став низше води, тихше трави. Щоб уникнути сварок, яких силу добачав він на передї, він перебрав ся в затилок, недалечко від дому і став жити анахоретом. Спершу приходив до дому пообідати, повечеряти, спитати про здоровє дорогої дружини, а потім зовсїм покинув свої провідування; навіть не питав вже про здоровє Марії Федоровни у чоловіка що приносив йому обідати. Дітий своїх він бачив тільки в сьвята, та й то з жінчиного тільки дозволу. А проте він не почував в своєму побитї великих утисків; може він і не вдатен був почувати їх. Більшу половину дня він бавив ся або з собаками або на стайнї біля коний, абож стріляв в мету з пистоля. Мету ту він, щоб часом негодь не шкодила йому, спорудив в кабінетї. Треба сказати, що в тій сьвітлицї тільки й було, що дзиґлик та мета; навіть не було там люльок і книжки розгорненої на 11-ій сторонї! Я не тямлю, з якої речі він ту сьвітличку називав кабінетом.

Спостерігши перші ознаки вагітности, Мария Федорівна, як ото я вже казав про се, почала уважати на чоловікових дітий. Увага її була в тому, що вона стала що дня навідувати ся в сьвітличку до дітий; перше було тільки один раз на місяць провідає їх. Приходила вона дивити ся, як годують дітий і чим їх годують, як їх кладуть спати, як вранцї умивають, як одягають. Більш піклувати ся і рідна-б мати не змогла. Але чудно! Дїти її не любили, навіть бояли ся її. Отсе було, скоро котре з них заплаче, аби нянька промовила було: „мама йде“, воно в одну мить перестане плакати. Дїтки виглядали сущими сирітками, найпаче хлопятко. Дівчинка та, спершу пустотлива, румяна, зблїдла і притихла з того часу, як почали запопадливо її доглядати.

Є такі люди, що їх усї люблять і всї до їх горнуть ся; кажуть, що їх навіть скажені собаки не рвуть. До гурту таких людий належав і знаменитий Вальтер-Скот.

Є знов люди й такі, що вони до всїх ласкаві, а їх усї ненавидять або боять ся і ненавидять. От до таких належала і Мария Федорівна. А може опріч та-

кої антипатиї є ще щонебудь такого, через що мачуха здаєть ся дітям ненависною.

Вже як би там воно не було, але дїти під доглядом Марії Федорівни хиріли і блїдли. Колиж вона стрівала ся з своїм чоловіком, дак тільки й розмови було, що про дїтий; і він почав вже прохати її, щоб вона себе берегла, а дїтки, дасть Біг, і без неї виростуть.

Лїто минало. Дїти давно вже стали ходити, але їх не пускали в сад, щоб часом не застудили ся; бачте, став близько, з води — сираво... Прийшла осінь: стали дїтий посилати в сад гуляти; бачте, тепер вже холодно, став не може тепер недобре вплпвати. Так се по думцї Марії Федорівни; а по думцї ротмистра — все одно. Йому аби хорти його не хорували; бо небавом прийде час полювати на зайцїв. А до дїтий — що йому! У них є мати. Тим часом на селї прокинула ся віспа. Нїжному батькови й на думку не приходило, що його дїти з такого-ж тїла і крови, як і всї инші люди, і дїтий його може постигти такий же недуг, як і чужих дїтий, котрим не прищеплено віспи. В Петербурзї про се не згадали, а на селї і зовсїм забули. І от тепер дїтий напала віспа. Марія Федорівна з журби й сама занепала, в постїль злягла; веліла позачиняти і вікна і двері і курити оцтом в покоях. У неї теж батько забув прищепити віспу; а сама вона тепер тільки про се згадала. Згадала і занедужала; до того ще надходив час злогів.

Округи дому стояв з курева дим, немов чума там була. Дїтий попереносили до батька в затилок. Сердешний ротмистер трохи не збожеволїв. Нарештї усе обійшло ся гаразд, тілько хлопятко осліпло через те, що й перше очи йому червонїли і гноїли ся. Дївчинка нїчого, хоч віспою трохи личенько їй і попсувало. „Се дарма“, говорили няньки нишком: „заросте. Хвала Богови, що сама панї занедужала, а тоб і вона позбула ся очий отак, як панич“.

Тим часом близили ся родини. В домі усї ходили тихцем, звістно опріч сповитухи-професорши, що вже місяцїв зо три орудувала тут наче у власній господї.

Усї мовчали і тремтїли; а ротмистер учив своє лягаве цуценя. Нарештї усе скінчило ся гаразд: Мария Федорівна родила сина. Охрестили його Іполитом.

Хрестити покликали з міста протопопа. Кумами взяли маршалка, кількох поважаних в повітї дідичів і дідичок і навіть начальника баталїону стрільців, що тодї стояли в повітї. Дивлячись на цїлу лаву кумів, можна було гадати, що ротмистер хоче покумити ся, коли не з цїлим сьвітом, так бодай з цїлим повітом. Родини справили на славу. Була у ротмистра думка справити бенкет і мужикам, та хрестини справляли зимою, через що грища відложили на лїто, а замість сїльської гулянки ротмистер покликав своїх гостий, хто хоче, полювати на ведмедя. Усї на те згодили ся, навіть і командир баталїону.

Після родин Мария Федорівна нездужала шість тижднів. Тільки не гадайте, що вона нездужала фізично. Нї! Вже на третїй день після родин вона ладна була хоч на яку подію ґімнастичну: вона мучила ся морально з того, що в домі була людина, що всїм і єю самою. То орудувала була сповитуха. Задля Марії Федорівни нїчого не було гіршого, як корити ся, кому-б то не було.

Нарештї минуло отих тяжких шість тижднів. Сповитуху випровадили з хрестом і з молитвою і двері відімкнули. Мария Федорівна зітхнула вільно; взяла ся знов до розпорядків і казала покликати до себе чоловіка.

Минуло пів години: чоловіка нема. Мария Федорівна скаженіє і посилає до його сказати, що вона його жде. Посланець вернув ся і повідав, що „вони тільки що поголили ся і одягають ся".

Треба вам знати, що ротмистер уважав себе за птаха з високим летом, і етикет, навіть в відносинах до жінки, був у його трохи чи не першою заповідю. У себе в хаті, дак він сущий безлюдок; ладен їсти з одного корита з хортами; алеж у чужій хаті він, як каже один мій приятель, цїлком метаморфоза.

— На силу зібрали ся! — такими словами зустріла його Мария Федорівна.

— Не можна-ж, друже мій!... Пристойність...

— Еге!... От що, друже мій! Тут не до пристойности; а як ваші дїла?

— Хвалити Бога; нїчого!

— А що Микола?

— Нїчого! Ослїп; зовсїм ослїп.

— Еге! Ослїп. А хиба не казала я вам [збрехала, нїколи не казала], що треба віспу прищепити, а ви не послухали ся.

— Не памятаю, коли ви менї говорили; чи може я забув...

— А вжеж забули... Ну, да не в тім річ. А от яке там у вас задля дїтий поміщеннє? Чи добре?

— Не зовсїм, друже мій! Тїсненьке.

— Е, нїчого! Не буде тїсно; нехай собі там вони і на далї; а ту сьвітличку, що вони тут займали, я звелю перемайструвати задля нашого сина. Розумієш?

— Розумію, друже мій, розумію!

— Та ще от-що! — додала вона помовчавши: Няньок я заберу до себе; а дїти вже такого віку, що до їх можна взяти двоє дївчат з села.

Чоловік з охотою згодив ся. Няньки ті не подобали ся йому, найпаче молодша: і доторкнути ся до неї не можна; кричить, немов її хто вкусив, та ще й паніею похваляєть ся. „Ну, а нових“ гадав собі ротмистер: „я примушу танцювати під мою дудку“, і підійшов до колиски свого шеститижднєвого сина.

— Правда, яка гарна дитина? — мовила Мария Федорівна.

— Прекрасна! Дай менї поцїлувати її, друже!

— Не можна, розбудиш. Іди тепер собі до господи і пришли до мене прикажчика: я звелю йому покликати до мене усїх дївчат з села і виберу з них на няньок.

— На що тобі, друже мій, турбуватись; я й сам виберу.

— Добре, добре! Ідїть! Я знаю, що роблю.

Вони розійшли ся.

Батькови вельми не подобало ся безустанне перебуваннє дїтий в його „кутку“ [так він звав свій затилок];

всеж таки клопіт... Але з другого боку було йому і до вподоби: подобали ся йому сподівані няньки. „Вжеж“ думав він: „не вибере вона на няньку якебудь потороча“... Овва, помилив ся!

Другого дня привели до його таких двох красунь, що він аж руками сплеснув!

— Отсе утяла! — промовив він, з жахом дивлячись на замурзаних дівчат.

— Ви чого прийшли? — спитав їх.

— За няньок, — відповіли в один голос.

— Гарні! Нїчого казати!

— Такими вже, пане, вродили ся.

— Ну, добре! Йдіть собі до дому.

Ледві дівчата повернули ся до дверий, як в двері ввійшла Мария Федорівна. Ротмистер сховав ся в другу сьвітлицю, бо був ще неприбраний.

— Годї вам дуріти! — мовила Мария Федорівна: Я прийшла сюди не лицяти ся. Швидче щонебудь накиньте на себе та йдіть до мене.

Ротмистер надяг свій військовий сюртук, вийшов, хвацько поклонив ся Марії Федорівні і спитав про здоровє її і її маленького синка.

— Нїчого! Хвалити Бога, здорові. А ваші як?

— Хвалити Бога, нїчого!

— А покажіть менї їх... А от вам нові няньки, — вказала вона на дівчат.

— Друже мій! Звідкиль взяли ви таких потороч?

— Нїчого! Няньчина вага не в красї, а в добрій вдачі. Ходім-те!

Через сїни вони прийшли в велику кімнату, де було повно всяких щенят. Мария Федорівна затулила ніс хусткою.

— Нїчого, друже мій! Я призвичаїв ся... Се моя загарливість.

За отією псярнею було щось ніби комірчина, то був покій задля няньок; а далї вже кімнатка з одним вікном задля дїтий, небагацько більша за комірчину. Дїти були трохи не голі. Няньки грали ся з ними в піджмурки; вони ховали ся, а слїпенький Миколка ловив їх. Коли в кімнатцї показала ся Мария Федо-

рівна, няньок немов ставма поставило. А маленька Лиза, вхопивши сліпого брата за рученя, нишком мовила до його: „мама“. Миколка затремтів і став ховати ся за сестру, а сестра за його.

Мария Федорівна бистро огледіла сьвітличку, ледві примітно всьміхнула ся і промовила до дітий:

— Не бійте ся мене, мої крихітки! Я вам гостинця принесла.

Вона дала їм по „леденцю“. Даючи „леденець“ Миколці, вона хотіла сплакнути, але всьміхнула ся і мовила:

— Сердешна дитинко! Що ви гадаєте з ним дїяти? — спитала вона у чоловіка.

— Нїчого! — відповів той байдуже.

Тодї вона промовила до старших няньок:

— А ви, дурні, тільки й тямите балувати дїтий! Геть-те звідсїль!... — А ви, мої любі! — додала вона до нових: зіставайтесь тут няньчити дїтий.

— Чуємо, панї.

— Але менї час до господи; мій єнорал запевне вже не спить. Прощайте, мої крихіточки! — мовила вона до дїтий. — Ходїм! — додала до старих няньок і затуливши носа, пішла.

Ротмистер мовчки йшов за нею. Але в великій сьвітлицї зупинив ся посеред щенят і щось міркував собі; потім, немов в голову до його влетїла з неба якась думка, він ляснув долонею по вузенькому своєму чолї і промовив:

— Нї, друже мій! Так не буде! Я в твої справи не втручаю ся, дак і ти-ж в мої не втручай ся! І з сїм словом він вийшов з хати, не вважаючи на вищанне щенят.

Трохи що не до самого обіду ходив він по кабінетї, заклавши руки за спину, часом спиняв ся згорнувши руки наче Наполїон той. Тодї він був незвичайно сьмішним: він так пильно дивив ся на мету, що, здавало ся, осередок мети переймав усего його.

Кілька разів брав він в руки пистоля, відходив від мети, цілив ся і відводив пистоля, не вистрілявши.

„Ні, не можна!“ говорив він з розпукою в голосі. Потім довго тер долонею чоло; потім закладав руки в кишені і знов ходив по кабінеті. Нарешті поголив ся, вмив ся рожевою водою, одяг ся наче в сьвято, став перед зеркалом; набрав ся важної постаті і грізного виду. Постоявши кілька хвилин, взяв шапку і пішов до жінки, гадаючи перебалакати з нею про оті родинні незгоди; властиво він розумів отих няньок-неторох.

Мария Федорівна вгадувала, чого саме він приходив, і прилаштувала ся до відповіді. Вона одягла ся в темносиню сукню оксамітову, в якій ротмистер любив її бачити; взяла на руки сина і стріла чоловіка в гостинному покою. Страшний Юпитер зник; перед нею стояв звичайний ротмистер і солодко усьміхав ся.

„Скажи, серденько: bon jour papa!“ — мовила вона, цїлуючи сина; і підносячи його до батька, додала: „Тепер і тобі, друже мій, можна його поцїлувати. А чи знаєш, що менї сю ніч снило ся? Буцїм би твій Миколка і наш Іполит уже виросли і обидва гузарини, та такі молодцї, просто й не сказати, найпаче Іполит! І так скидаєть ся на тебе, наче дві краплї води. Справдї, коли добре придивити ся до його, дак він буде походити на тебе“.

Вона загарливо почала цїлувати дитину.

Після сего усе, що чевріло в невеличкому серцї ротмистра, потухло. Навіть няньки здавали ся йому чепурнїйшими, нїж були вони дїйсне.

— Сподіваю ся, що ти сегодні обідати-меш у мене? — мовила вона і понесла дитину в дїтську сьвітлицю.

— Радо, радо, друже мій! — відповів ротмистер. Але друг його був вже в третій сьвітлицї і не чув. Ротмистер став цїлком щасливий і розкинувшись на мягкому широкому фотелю, висвистував з Фрейшюца пісню: „Ой що-б було без вина!“ і вибивав такт по коминку своєю ясно-жовтою рукавичкою.

Мария Федорівна прийшла обідати вже в иншій сукнї. Отсе передягання до краю знївечило бідолашного

ротмистра; бо воно було звичаєм людий „високого тону“, а ротмистер — Аллах його відає, з якої речі — уважав, що він належить саме до таких людий.

По обіді вони розійшли ся, як розходять ся дуже закохані чоловік і жінка в перший день по шлюбі; на сам кінець навіть поцїлували ся. Бідолашний ротмистер і не пригадає собі, коли між ними було так любо.

Прийшовши до господи, він не роздягаючись, перецїлував на радощах усїх щенят, а про дїтий навіть не згадав. Потім роздяг ся і потонув в мягкій перині. Трохи полежавши, він тяжко зітхнув; чого він зітхнув, — Господь його відає.

Зачарувавши отак свого дурника-чоловіка, Марія Федорівна з того часу не кидала сїєї тактики, аж доки він зовсїм не призвичаїв ся до потороч-няньок. Тодї вона звернула на иншу стежку: почала виряжати його до сусїд з візитами, щоб він без людий не здичавів і не кидав знайомости з добрими людьми.

— Поїхала-б і я з тобою! — говорила вона: але ти бачиш, що у мене на руках дитина; не можнаж її покинути!

— Правда, друже мій! Зіставай ся з ними: він такий гарненький, малесенький; а я прохати-му наших добрих сусїдів, вибачити тебе.

Колиж він збирав ся до кого їхати, вона говорила йому: „Тільки ти нїкого не проси до нас, доки я годувати-му дитину“. [Вона сама годувала].

— Нїкого, нїкого! — відповів він, сїдаючи в коляску.

Виїхавши з дому, він часом цїлий місяць або й два не вертав ся до господи. Де він тодї перебував, про те відали тільки слуги його вірні, кучер з лякеєм. Можеб вони і розповіли панї про деякі вчинки пустотливі свого пана, напр. в ґуберньскому містї, алеж панї не розпитувала їх; яке їй дїло до пустотливих вчинків свого чоловіка пустолобого! Вона йде певною стежкою до своєї мети і цїлком задоволена.

А мета у неї була ось яка... Та нї! Не треба завчасно розривати приятелювання... Може там сховано щонебудь таке, що соромно й подумати, не то щоб роз-

*

повідати. Вже коли терпеливі мої читачі розпочали читати, так ліпше читайте вже до краю. Тоді самі бачити-мете, що за сатана сидів в прекрасній голові Марії Федорівни.

Одна з нових няньок, саме та, що була більш нечепурна і пентюховата, була людина душі доброї. Спостерігши се, Мария Федорівна наказала їй няньчити Лизочку, а до Миколки й не підходити. А другій, тій, що була лихої вдачі і ненажера, веліла доглядати сліпого Миколку, дивити ся, щоб він не пустував і, головна річ, не давати йому обідати. Бідолаха нещасне хлопятко давно-б померло з голоду, колиб сестра його з своєю нянькою не годували його пишком у ночі, коли його нянька-ненажера вже спить було.

А ротмистрови так сподобало ся їздити по гостях, що до своєї господи він і не зазирав; а коли трапить ся було бути де близько від господи, дак він пошле до жінки лист, просячи прислати йому грошей, чи чого иншого. Вона не змагаючись пильнувала вволити його волю.

III.

Отак минуло три чи чотири роки; усе йшло своєю чергою так, як того бажала Мария Федорівна.

Раз якось в осени, — не пригадую, коли саме, — під'їхала до дому коляска: ротмистра з неї не висадили, як се було звичайно роблять, а винесли на руках. Дивлячись на се, Мария Федорівна злобно всьміхнула ся; вона гадала, що ротмистер пяний. Досі він не пив, а тепер, гадала вона, і до сього дійшов. Алеж вона помилила ся.

Річ в тому, що в одного сусіди було якесь сьвято. Наїхало туди сила гостий; між ними і ротмистер. Повеселившись добре, зібрав ся чималий гурток охочих полювати на зайців. Вжеж пак ротмистер був тут. Він хотів навіть послати по своїх хортів; але йому сказали, що се буде ніяково, і він пішов полювати з чужими псами. Трапило ся так, що він першим зігнав зайця. Що сили було, побіг він з хортами за зайцем. На лихо

йому набіг він на рів; хорти попереплигували, а коняка з ротмистром беркиць просто в рів, да сторч головою і полетіла: ротмистер під коняку. А тут ще на більше лихо в рові була вода; поверх води хоч і була вже крига, але ще дуже тонка не видержала, і ротмистер не тільки забив ся, а ще й в холодній воді покупав ся. Коли його виняли з води, він ледві дихав. Отодї його й повезли до господи. Он-то воно, яка пригода стала ся.

Зараз послали до міста по лїкаря; на другий день треба було вже попа. А третього дня у вечері, ротмистер поблагословив дїток, доручив їх доглядови і заступництву Марії Федорівни, а душу свою гузарську послав в лоно Авраамове.

Хоч як недовго ротмистер хорував, а проте Мария Федорівна встигла вчинити усе, що треба було, щоб убезпечити прийшле і собі і синови: сей став третім наступником ротмистрового добра, а Мария Федорівна опікункою і повною господинею.

Свого дорогого чоловіка вона поховала в березовому гайку, біля ставка прозорого. На похоронах вона виявила свою незвичайну кебету сценічну: так гарно справила вона ролю вдови неутішної, що дивлячись на неї, ридали найбайдужійші сусїди. А сиріток, найпаче Миколку, вона трохи не втопила в своїх сльозах; а вже і ласкам і поцїлункам дак і краю не було. Да колиб добрі сусїди не спинили були її, вона-б була кинулась в став; а то взяли її на руки і ледві живу принесли в сьвітлицю і тут ледві-ледві привели її нашатиревим спиртом до сьвідомости.

Очунявши, вона побачила, що в сьвітлицї вона сама, а з других покоїв чутно було голоси сусїд, що поминали померщого; вона ледві примітно всьміхнула ся і нищечком промовила собі на думцї: „Головне само улаштувало ся, а їх я і сама притулю," і, вставши з ліжка, вона тихенько пішла до свого любого Іполита.

Під вечір гості роз'їхались по своїм закуткам певні, що Мария Федорівна найбільша нещасниця на цїлому сьвітї.

А Мария Федорівна, щоб ще більш запевнити людий в своєму тяжкому горі, веліла на другий день

позганяти з усего села усе жіноцтво з лопатами і з мішками. Чоловіків вже казала не займати: „Вони нехай своє діло роблять!“ — додала вона.

Коли посходили ся молодиці і дівчата, Мария Федорівна в чорному, з слізми на очах, повела їх на могилу свого чоловіка і казала їм [немов Ольга та над Ігорем!] насипати могилу високу. Робота пішла: за два чи за три тиждні величезна чорна могила бовванїла над тілом незабутнього ротмистра. Роботою орудувала сама Мария Федорівна і при роботах „річкою лила слези“, як казали простосерді робітниці. Але більш щиро і чистосердо ніхто не плакав, і ніхто так не кляв і небіжчика і його вдову, як самі робітниці. Та правду мовити, і було за що. Холод доходив вже до 10°, а горопашні робітниці мусїли виходити на роботу, як кажуть, в чому Бог послав. Чутка і невтїшна Мария Федорівна хоч і бачила те, але їй було байдуже. Сьміливо можна сказати, що та могила-памятник була полита щирими слізми.

Небавом покотила ся по повіту гутірка, що Мария Федорівна не показуєть ся навіть своїм крепакам, а що ночи ходить на могилу свого чоловіка і плаче там до самого ранку.

Дійсне вона ходила по ночам на могилу, не вважаючи ні на яку погоду, і там, не скажу я, щоб вона плакала, а голосила.

Отак вона ходила на могилу доти, доки добросерді сусїди не нагадали їй про Лизу та про Миколку. Тоді вона буцім схаменула ся: „А, кляті приятельки!“ мовила вона собі на думці: „Неначе я не тямлю, що чиню.“ Одначе нїчого не вдієш! Мусїла вона з ролї нїжної дружини перейти на ролю нїжної матері. Не гаючись, вона заходила ся справити прощальний бенкет з того приводу, що повезе, бачте, пасербицю в „Смольный Монастыръ“.[1]) Вона скликала своїх сусїдок. Сусїдки поприїздили, погостювали, днїв два лихословили, та й роз'їхали ся благовістити про надзвичайні чесноти Марії Федорівни та про суще янголську привабли-

[1]) Дівочий інститут в Петербурзї.

вість і добрість Лизи. А Лиза була просто собі дівчина сільська та ще й захарчована.

Вельми раділа Мария Федорівна з своєї вигадки і за тиждень після прощального бенкету одного гарного ранку веліла запрягти в криту бричку трое коний; взяла з собою маленького Іполита, безсловесну Лизу, а більш нічого, — жадної слуги не брала — і рушила до Петербурга віддавати Лизу коли не в Смольний, дак в Катерининський інститут.

Приїхавши до Петербурга, вона заквартирувала на своїх любих „Пісках“ у своєї приятельки Юлії Карлівни Шомерової [Шведки з Випорх].[1])

Отся Шомерова була вдовою урядника XIV-ої ранґи. На „Пісках“ у неї був власний домик з мезаніном. Опріч чиншу з домика були у неї ще заробітки з професії. А професії були у неї всякі: вона й бабувала і білєти на льотерії розпродувала; ґандлювала старі сукні жіночі, була і свахою, часом і просто... Е, та хиба мало на сьвіті професий! Усіх і не зраховати.

На талан Марії Федорівні мезанін тоді пустував: от вона там і заквартирувала. В першій осаді сего дому сьвітлиці в четверо вікон і з дверми на вулицю займав якийсь ніби маґазин модний. Хоча воно й трудно уявити собі на „Пісках“ модний маґазин, а проте я ладен думати, що дійсне то був модний маґазин, а не що инше; бо на одному з вікон раз-по-раз був виставлений капелюх жіночий, а попід останніми вікнами теж раз-у-раз з шиттєм в руках сиділи молоді та румяні дівчата.

Марії Федорівні сама доля запомогала. Вона тільки й мріла про такий захисток, а він опинив ся у неї під носом.

Покликала вона до себе Юлію Карлівну і питає:

— А чий отсе у вашому домі модний маґазин?

— Се моєї землячки, теж з Виборґу; вона теж жінка урядника, Каролина Карлівна Шпекова.

— А я привезла з собою крепачку-дівчину, щоб віддати її в науку до модного маґазину: так от щоб недалеко ходити, побалакайте з тією Шпековою, чи не

[1]) Себ то з Виборґу, — місто в Фінляндії.

прийме вона і моєї дівчини? Тільки ж я не хотіла-б за неї платити. Може вона візьме її на кілька літ?

— Може й візьме; вона прекрасна і преблагородна дама. Я зараз піду до неї.

Йдучи вузенькими сходами, Юлія Карлівна з підступцем усьміхала ся, мабуть сподіваючись на пришлий бариш; бо вони вкупі з Шпековою орудували тим двозначним маґазином.

На другий день склали контракт. Лизу замість в Смольний монастир віддали на 10 років в руки старої, користо-любної Чухонки огидливої і віддали Лизу яко крепацьку дівчину Кулину. Коли Каролина Карлівна, взявши до себе Лизу, назвала її вперше Акулькою, Лиза відповіла, що вона не Акулька, а Лиза: за се її вибили різками і горопашна дівчина згодила ся, що вона не Лиза, а Акулька.

Примостивши Лизу, Мария Федорівна справила кілька пар одежи своєму любому Іполитови і забравши ту одежу, швиденько подала ся в дорогу, щоб дурно не проживатись в столиці, любенько поцїлувала Лизу і поблагословила її на безрадісне, сирітське та страдальницьке життє.

Здивували ся сусїди, почувши, що Мария Федорівна вже вернула ся з столиці і бігцем поспішали до неї, щоб повитати з добрим поспіхом. Коли вони стали дивувати ся, що Мария Федорівна так швидко оборудувала справу, вона їм наторохтїла такої нїсенїтниці, що ті слухали да тільки ахкали. Вона їм наприклад між иншим розповідала, що сам Лонгинів, головний начальник дівочих інститутів, скоро вона вдала ся до його з просьбою, сам приїхав до неї на кватиру, взяв Лизу і відвіз в Катерининський інститут.

Простосерді сусїди няли віру, і роз'їхавшись, простали по повіту з власними додатками ті байки, що чули від Марії Федорівни.

Мария Федорівна, спочивши після дороги, взялась господарювати: перевірила економа, господиню і иншних слуг; добирала ся до найменших подробиць економічних, наче та найдосьвідніїша хазяйка. Треба сказати, що за життя свого чоловіка вона була ощадною

і не тринькала гроший; а коли він помер, вона стала сущою плюгою, здаючись на те, що добро не її, а сирітське, а вона тільки опікунка і за кожну сирітську копійку повинна відповідати перед Господом. Коли траплялась у неї гуляща година, тоді вона передягала кілька разів свого любого Іполита в те убранне, що понавозила з Петербурга.

А слїпенький Миколка цїлком осиротїв, коли сестру его Лизу відвезли в Петербург. То було, коли не сестра, дак нянька її, дадуть йому їсти і пити; а тепер принесуть йому недоїдків, дак і ті нянька його ненажера сама з'їсть. Да отсе замкне його в сьвітлицї, а сама на цїлий день в село майне; ще добре, коли йому на розвагу хоч цуценя лишить; все таки він чує, що біля його є щось живого. За недовгий час він горопашний так спав з тїла і зжовк, що навіть і Мария Федорівна злякала ся, побачивши якось його неумисне. Алеж вона хоч і злякала ся, та не подумала, як би так зробити, щоб Миколцї полїпшало. Правда, вона прислала йому пошити на виріст демикотонові штани і жупанець. От в отсїй новій одежі нянька повела його на село показати своїм родичам. Родичі були люди мабуть невбогі і добросерді; вони нагодували його кашою з молоком, а на дорогу дали пиріжок з сиром; але його вихопив з рук у Миколки хитрий пес.

На другий день Миколка упрохав няньку знов взяти його з собою в гостї. Але на дорозї вона згадала, що їй треба зайти кудись туди, куди саме вона не хотїла брати Миколку. От вона посадовила його на вулицї під парканом і наказала йому сидїти нерухомо, „а то", каже, „собаки тебе з'їдять".

Отож, покинувши хлопця, вона як пішла до своєї знаємої, дак там і пропала.

Довго сидїв Миколка під парканом мовчки і тілько тихенько усьміхав ся тодї, коли повертав ся лицем до сонця. Нарештї він почав плакати, спершу тихцем, а потім голосно. На голосїння збігли ся дїти хрестян, стали округи його, дивили ся і не відали, чия то дитина. Двоє більшеньких хлопців казали йому йти до власної хати; але він відповів, що він слїпий і нїчого

не бачить. Один з хлопців взяв тоді його за руку і повів до своєї хати. Дорогою, щоб поглумити ся з слїпого, він загадував йому плигати на рівному, говорячи, що там або ямка або калюжа.

Після довгого плигання нарешті провів єго до своєї хати. Тут господиня нагодувала Миколку борщем, пирогами, кашою, і потім відвела його до панського двору і віддала самій Марії Федорівні. Марія Федорівна, бажаючи, щоб Миколка і вдруге не наробив лиха, щоб не волочив ся по селу, звеліла тут же при собі вибити його різками. Після сего безталанний хлопець довго не виходив з своєї комірчини.

Раз якось в неділю задзвонили до служби. Гук дзвона долїтав до бідолашного Миколки: він мовчки слухав і усьміхав ся, аж доки дзвін не замовк; а потім спитав свою няньку:

— Що ото так гуло?

— Гуло!... Бач, йому „гуло!“ Не тямить, що то дзвонили до служби! — відповіла нянька.

Миколка трохи помовчавши, знов питає:

— До якої служби?

— Звістно, до якої! До церкви; Богу молити ся.

— До якої церкви?

— Оце ще: до якої! Звістно, до якої; що в селї.

— Ходїм і ми туди!

— Бач, забув вже про березову кашу! Заструпіло, дак хиба вдруге хочеш?

Миколка зітхнув і замовк.

Що дня став він прислухувати ся; але дзвона не чутно було у його в комірчинї. Нарешті в неділю він знов почув, що дзвонять, і радісно промовив: „Знов гуде!“

— Няню, голубонько моя рідна! Поведи мене до церкви! — благав він няньку.

Усю службу Божу Миколка стояв немов скаменїлий. Вельми його переняло доси нечуване їм сьпіваннє і читаннє; колиж спиняли ся читати чи сьпівати, він, наче ще прислухував ся, нахиляв голівку і ледві примітно усьміхав ся. Служба скінчила ся, а він все стояв, сподіваючись, що ще сьпівати-муть. Нарешті нянька взяла

його за руку і повела з церкви, говорячи, що задля його другої служби не правити-муть.

Хрестяни дивували ся з свого слїпого панича, тим паче, що нїхто не спостеріг, щоб він в церкві хоч би раз єдиний перехрестив ся. Чудно: бо перше, чому матихристиянка навчає свою дитину — складувати три пальчики до купи, творити хрест і промавляти: „Боже!“

Але у горопашного Миколки доля вельми рано одібрала рідну неню; а мачуха про його науку якось забула, і він, ставши чималим вже хлопцем, не вмів нїже єдиної молитви.

А попови про се й на думку не впадало; бо до панів він приходив тільки в днї урочистих сьвят: йому платили наче лїкареви за візиту, та й більш нїчого. А проте і велика більшість панів так само поводять ся з попами. Се невимовна скорботна правда.

Після служби піп покликав Миколку до себе в господу, познайомив його з своїм сином Іваном, що був на рік старійший за його, нагодував його обідом, дав йому проскурку і звелїв няньцї, щоб вона що неділї приводила його до церкви.

Цїлий тиждень Миколка майже не спав: все прислухував ся, чи не дзвонять. Нарештї діждав ся. Прийшла неділя; задзвонили до утренї. Миколка на радощах гукав: „До служби! до служби! ходїмо, няню!“ А нянька спала. Він помацки знайшов її, розбудив і прохав, щоб вона вела його до церкви.

Нянька з просоння гукнула на його:

— Геть ти, непритаманний! Яка тепер служба! Добре, що ти слїпий: не розбереш, чи ніч на дворі чи день! Тобі все одно!

І повернувшись на другий бік, вона знов захропла. Миколка трохи помовчавши, заходив ся плакати і плакав, аж доки не почали благовістити до служби. Тодї він знов почав благати няньку, щоб вела його до церкви. На сей раз нянька згодила ся.

По службі Божій піп знов покликав до себе Миколку, знов нагодував його і напучував не лїнити ся ходити до Божого храму. Миколка мовив, що він радо ходив би до церкви кожен раз, як дзвонять, так же

нянька не хоче водити його. Піп докірливо загрозив няньці не дати їй причастя, як що вона не водити-ме хлопця до церкви. Нянька злякала ся, і з того часу Миколка ретельно приходив до церкви по першому дзвону.

Минуло не більш півроку з того часу, як Миколка почав ходити до церкви і до попа, а вже він вмів на память усю вечірню, утреню і службу; вмів кілька десятків псальмів, недільні євангелії і трохи чи не всі послания Апостола Павла. Поповичь Іван сприятелив ся з ним і навчав його молитов на ранок і на вечер і на сон. Опрічь того Миколці не треба стало поводиря; він сам навчив ся ходити і до церкви і з церкви; заходив до попа і вертав ся до своєї комірчини наче видющий. Няньці те було на руку, бо можна було їй спати та спати. Инколи до Миколки приходив поповичь; приносив псалтир або історию сьвящену. Під добру погоду вони гуляли по саду або купали ся в ставку.

Отак минуло лїто. Івана поповича відвезли до семінарії.

Горопаха Миколка знов оспротів; але тепер він читав по памяти псалтир або історию і знав усї стежки в саду.

Мария Федорівна вельми уважно спостерегала його незвичайний хист і не перешкожувала йому розвивати ся; бо в тому вона не бачила жадної перепони зробити ся Іполитови в свій час єдиним господарем маєтности.

Раз якось піп переслухавши, як Миколка читає по памяти першу кафизьму, казав йому прочитати її в суботу в церкві на вечірні. Миколка послухав ся і читав наче з книжки. В неділю на утренї він прочитав „перший час“; а перед службою „часи“ і 25-ту псальму. І піп і парахвіяни раділи, слухаючи, як Миколка читає; лишень деякі старенькі бабусї говорили: „Гарно панич читає, да тільки вельми вже жалісно.“

Задля Миколчиної душі церква стала єдиним пристановищем, куди він ішов наче до наймилїйшого друга, буцїм до найласкавійшої нені. Високі наші прості голоси церковних пісень глибоко переймали усього його; бо-

жественна мельодия та ліризм Давидових псальмів переносили на небо його душу непорочну.

Отак зміцняла ся його дитинна душа задля прийшлото страждання.

Піп, а ще більш причет церковний, полюбили Миколку як щирого і безкористного помічника. Часто трапляло ся, що він оце було прийде до церкви і сидить собі під дзвінницею, дожидаючи вечірні чи утрені. Паламар взявши у попа благословенне на благовість, одімкне церкву і пошле Миколку на дзвінницю благовістити; він собі і дзвонить аж доки тричи не перечитає „Помилуй мя Боже“. Або от помре хто: йдуть до дяка, просять псалтир читати; дяк просить Миколку, Миколка візьметь ся за цїпок або за полу мужика і йде за ним, куди він його приведе. Прийде ото, стане біля небіжчика, вичитає: „Трисьвяте“ і „Прийдїте поклонїм ся“, та й як почне з „Блажен муж“, дак і до „Мал бих“, хоч би тобі одну яку єдину помилку зробив: і читає він так виразно, в голосї стільки сердешного, жалісного, що бабусї слухають та аж плачуть.

Так як же причетникам було не любити його!

Трапляло ся, що в великий піст він і до дому було не навідаєть ся і зайде до попа або до дяка, пообідає, аж тут і до вечірні пора дзвонити: по благовісту стане він посеред церкви і почне читати велике навечерїє і коли дочитаєть ся до „З нами Бог, розумійте язици“, дак зупинить ся, переведе духа і чистим, сердешним тенором протяжно вичитає: „З нами Бог, розумійте язици і покоряйте ся, яко з нами Бог...“ І так він вичитував отсю молитву, що не можна було слухати, не зітхаючи. А коли по вечірні він з попом і з дяком сьпівав: „Все упованіє моє на Тя, Мати Божа“, дак мало хто, виходячи з церкви, не плакав.

Мария Федорівна була тієї думки, що слїпий Миколка ідиот та й годї, і не змагала ся-б, хоч би він і зовсїм поселив ся на дзвінницї. Одягала вона його на ї думку, як задля ідиота, дак ще й прехороше: давала на рік шість сорочок з полотна дома тканого, дві пари демикотонового убрання і инше. Чого-ж ще? Кватира йому — цїлий затилок; як говорила вона: хоч псів

ганяй. От тільки й лиха, що Господь очи взяв, так вона-ж тому не причинна.

Сусїдки її спершу говорять було, що лїпше-б було віддати його до інституту слїпих.

— Ат! чому там, матїнко моя, навчать його?... А очий, все одно, не вернуть йому.

Сусїдки, звістно, не змагали ся і в один голос згожувались з нею.

От через таку полїтику її Миколка був собі на догляді у долї, і вийшло з того добре. Доля поріднила його невинну і перенятливу душу з сьвятими словами і гуками, і він, возносячись душею в гуках божественної гармонії, був в тисячукрат більш щасливий, ніж тисячі людий зрячих. А Марії Федорівні се й на думку не впадало, а тоб вона замикала його в його комірчинї підчас служби Божої.

Не було задля Миколки дня; все йому ніч. Тим він часто цїлі ночі в лїтку сидїв в саду або під дзвінницею, читаючи голосно любу свою псальму: „Не ревнуй лукавнующим, ниже завидуй творящим беззаконіє“.

Хрестяни спершу бояли ся в ночи ходити повз дзвінницю, бо гадали, що то який мрець, що не похоронений, сам собі вичитує відходну; а як довідали ся, що то слїпий панич, дак і опівночи проходили повз церкву, навіть не хрестячись.

А Іполит теж виростав, наче той велетень в казцї, не по днях, а по годинах, і купав ся наче сир в маслї. Мария Федорівна до всего заскорииїла серцем, а до свого сина була без краю ніжною. Вона не забороняла йому нїчого з того, чого не забороняє мати, яка нерозумно любить свою дитину. Вчити його вона й на думцї не мала. „Ще навчить ся, — говорила вона: — на що завчасно дитину знесилювати!“ І от Іполит зростав і розвивав ся між няньками та покоївками.

Але одним прекрасним ранком Мария Федорівна все таки покликала з своєї контори писаря Федька і казала йому вчити Іполита читати; „так тільки задля проформи“, мовила вона.

А Іполит її, опріч того, що був вельми вередливим, показав ся ще й незвичайно тупоголовою дитиною. Про

його, звістно, се байдуже; але вчителя його, крепака, часто-густо водили на стайню під різки. Бідолашний Федько довго мучив ся з своїм дурнем-учнем; нарешті таки дійшов до розуму. Раз якось Іполитко вкупі з иншими іграшками приніс в шкільну сьвітлицю кілька мідних пятаків. Федько імкнув; розпитав свого учня: де він бере оті кругленькі іграшки, і довідав ся від його, що у матері під ліжком у скрині повна торба таких іграшок.

— Дак от що, паничу! — промовив Федько: — хочете ви зовсім не вчити ся?

— А вжеж хочу! — відповів той весело.

— Дак подаруйте менї отсї іграшки, а самі йдіть гуляйте цілий день; а завтра, як іти-мете вчити ся, дак ще принесіть да наберіть яко мога більш: та тільки вважайте, щоб мама не бачила, а то вона все таки не-волити-ме вас до науки.

Марне турбував ся вчитель: учень його давно вже тямив те „художество", що зоветь ся крадїжкою. Вже буде років зо три, як нянька Оксана користувала ся від свого годованця краденим цукром і иншими лакомінками, а часом, хоч і рідко, і круглими мідяними іграшками.

На другий день учень приніс учителеви, як було умовлено, з десяток пятаків; учитель ослобонив його від науки. На третій день приніс ще більш, теж і на четвертий. День крізь день ішло те саме, і під кінець місяця торба з пятаками стала порожною. І коли учень повідав учителеви про таку сумну пригоду, дак цей, трохи поміркувавши, мовив:

— А чи не помітили ви, паничу, де у матусї лежать такі самі іграшки, тільки біленькі?

— Не скажу; не бачив, — відповів панич.

— Коли так, дак сїдайте вчити ся.

Учень злякав ся і промовив:

— Завтра я довідаю ся і принесу тобі скільки хочеш, тільки не вчи мене.

— Добре; ідіть гуляйте, да тільки памятайте про завтрішний день.

А на завтра Марії Федорівні на щось треба стало мідяних грошей; вона до торби, а торба порожня.

Покликали покоївок і няньок. Прийшли.

— Ви, сякі-такі! — каже пані: — гроші з торби повитягали?

— Ні, паніїйко; ми й не бачили!

— Різок! — гукнула вона на лякея.

Принесли різки; прийшло ще двох лякеїв. Почалась сікуция. Усі її покоштували. Оксани не було дома. Послали по неї, привели; вона й каже: „Та ви, паніїйко, за що людий мучите! Панич попереносив гроші своєму вчителеви.“

Та й дорого-ж заплатила Оксана за таку відвагу! Її проти инших двічи більш висікли.

Відпустивши покоївок, Мария Федорівна пішла шукати Іполитка; а він, хоч і дурний був, а імкнув, що не дурно-ж то дівчата голосять, і, не дожидаючи, доки скінчить ся голосіннє те, дременув в сад. Не знайшовши Іполитка нігде в сьвітлицях, Мария Федорівна розігнала усю челядь і сама пішла шукати єго. А він заховав ся в кущах і сидів, доки не захотіло ся їсти; а як угледів, що Миколці понесли обідати, пішов до його і з'їв його убогий обід. Овва! Отут то його саме за обідом і злапала Мария Федорівна. Вжеж і дістало ся Миколці за те, що він переховував злодія. Опріч того, що Мария Федорівна вилаяла його, вона не веліла давати йому, аж доки вона не скаже, нічого опріч шматка хліба і коновки води.

Ніжно, ласкаво, зовсім як годить ся матері, вона випитала від Іполитка, кому і коли він віддавав гроші. Довідавшись усе як треба, вона казала Федька учителя вибити різками і до Кузьми і Демяна заслати його до кошари з товаром, потім відвезти до міста і віддати в солдати. Як сказано, так і зроблено.

Тепер треба було поміркувати і про Іполитка, що з ним діяти. Кому вже 15-ий рік в селі, того й не дивись, що мужики зіпсують його. Треба відвезти його в Петербург та й віддати до якогобудь „благородного [шляхетного] пансіону“. Так гадала, так і вчинила Мария Федорівна.

Наказавши прикажчикови, як без неї правити економією, вона взяла своє любе чадо, взяла любу його няньку Оксану та й подала ся до Петербурга, навіть не попрощавшись з найблизшими і найбільш довгоязикими сусїдками своїми. Та тепер їй не треба розповідати їм, куди вона міркує віддати свого сина; а то поклич їх, а вони якнебудь і вишпорять про Іполитів вчинок, тоді на цїлу ґубернїю рознесуть про його неславу, що він злодій; а того дурні їх голови не тямлять, що він ще дитина.

IV.

Приїхавши в столицю Мария Федорівна заквартирувала не на „Пісках“, як можна було сподївати ся, а в „Ямській Слобідці“ на заїздному дворі біля церкви Івана Предтечи.

Другого дня вона пішла шукати собі кватири, бо на заїзді і вигоди нема і брудота і, головна річ, дорого; а вона гадала лишити ся в Петербурзї років зо два або й більш.

Вийшовши за ворота, вона перехрестила ся на церкву і, не переходячи через Лиґівку, пішла до Знаменя; тут трохи постояла, подивила ся вподовж туманного Невського проспекту, помарила трохи про своє минуле і рушила далї на Піски до знайомого їй будинку з чотирма вікнами і з мезанїном.

В одному з вікон сего будинку видко було такий самісенький капелюх, як тут був і десять років назад; в останнїх вікнах видко було дївчат так само по прежньому, немов вони за десять років і з місця не вставали. Між дївчатами була й Лиза, але вже не та мовчазна Лиза, підлїток подзьобаний віспою; а сидїла біля вікна 19-лїтня, повна наче рожа, розкішна красуня. Лиза сидїла згорнувши на грудях руки і схиливши прекрасну кучеряву голівку. На сьвіжому молодому личеньку не було й слїду ряботиння; на те, щоб спостерегти його, треба було близько і уважно придивити ся. Тоді саме, як Мария Федорівна йшла попід вікна, Лиза підвела

свої довгі оксамітові вії, глянула в вікно і взяла ся крейдою. Вона, горопаха, пізнала свою мачуху і зразу перед неї стала журлива її минувшина. Вона затулила лице руками, хотіла встати і не спромогла ся; підвела ся вдруге і снопом повалила ся на підлогу.

Товаришки зняли її і віднесли за стінку.

А Мария Федорівна проходячи попід вікна і не гадала собі, що спричинила ся такій пригоді. Вона спокійно ввійшла в знайомий їй двір, підійшла до халупчини, що стояла біля ями на помиї, постукала в маленькі і доволї ветхі вже двері. Двері скриплячи відчинили ся і перед нею стояла Юлїя Карлівна. В руках у неї була перекинена чашка; бо, бачте, вона до всїх своїх професий додала ще нової: ворожити на гущі з кави.

Поохавши на пороґї, Юлїя Карлівна ввела Марию Федорівну в свою халупчину і тут вже старі приятельки поцїлували ся. Заспокоївшись і посадовивши свою дорогу гостю на трохи поломаному дзиґлику, Юлїя Карлівна швидче передставила перед неї молоду, стрійну і вельми убого одягнену дївчину з великими чорними і заплаканими очима.

— Отсе — мовила вона — моя добра, можна мовити, приятелька, панна Ширнрбернівна, моя землячка; но батькови вона доброго роду. Я оце ворожила їй, і так гарно виходить, що лїпше вже й не можна; а вона все не йме віри та плаче.

— Я два роки вже няла віру, — відповіла панна.

— Так, що-ж! Люди ждуть і по десять років та не плачуть, — промовила ремствуючи Юлїя Карлівна: — Що дїяти, коли вже така ваша доля! А коли вже прискучило ждати свого суженого, дак я давно кажу вам: перебирайте ся до мене. Не хочете жити вкупі з паннами, живіть собі в мезанінї: я з вас не візьму багацько. І менї буде вигода і вам користь.

Панна заплакала і ледві промовивши: „прощавайте!“, пішла собі з хати.

— Прощавайте! Приходьте завтра; у мене буде свіжа гуща, я ще вам поворожу, — говорила Юлїя

Карлівна, проводячи очима свою пацієнтку; а коли зачинила за собою двері, вона додала:

— Вельми дударить ся. Ось підожди ще рік-два свого суженого, не те скажеш: просити-меш ся до мене, а я не приймy; бо тоді яка з тебе користь! Ти й тепер скидаєш ся на стару бабу, а тоді ніхто не схоче й глянути на тебе!

Потім повернувшись до своєї гості, промовила:

— От де, Маріє Федорівно, суще нещастє! Помітили ви: красуня, можна сказати; шляхтянка, а пропадає; ні за що ні про що пропадає! І хто-ж тому винен, як не батьки. Жили вони в Кронштадті; на добрій посаді чоловік був. Що тиждня вечірки справляли. Унадив ся до їх якийсь мичман. Ну, діло відоме: молодий парубок, молода дівчина, побачились раз, другий, і закохали ся; а там вже хиба довго до гріха? Так воно і стало ся. Отсе було в домі танці, а вони нишком на двір або на вулицю; загорнуть ся його шинелею та й женихають ся, наче голуб з голубкою. А мати й собі з молодими офицерами лицяють ся. Я батька не виновачу: не батьківське діло дивити ся за донею... Всьому винна мати. Вона, стара дурепа, усе бачила: бачила, що молодий парубок вєть ся біля доньки. Ну, що-ж би? Язик не став би руба спитати: „А чого тобі, голубе мій, треба? Коли ти тільки так, щоб поженихати ся, дак от тобі й двері; а коли ти не жартома, дак і берись!“ А вона байдуже! Міркує собі: нехай молодята попустують: він людина шляхетна, ні до чого зайвого сам себе не допустить. Отже й не вгадала!... Він, що треба йому було, заподіяв та й перебрав ся чи в Астрахань чи ще кудись дальше; а батьки тоді тільки помітили, коли вже сусїди почали на дочку пучкою вказувати. Спорудять отсе вони вечір, осьвітять сьвітлиці: а гостий Біт ма, хиба один чи два пяних ластових прийдуть. Бачать що діло не гаразд: нумо перебирати ся з Кронштадту! Тепер вони в Петербурзі без посади проживають ся; а вона, дурна, ворожити! Куди-ж пак! Багацько я тобі виворожу! Дожидай, приїде!... Бач, кращих за неї не видав! Кажу: переходь до мене, заким ще хоч

щонебудь є; а то зістарієш ся, тоді... Ох, лихо, лихо, як подумаю! — додала вона зітхнувши.

— Еге! — озвала ся перегодом Мария Федорівна: — у мене до вас є велика просьба.

— Кажіть: яка? Задля вас я все на сьвіті рада зробити.

— Найдіть менї невеличку кватирку, сьвітличок три; да колиб так, щоб поблизу був пансион задля шляхетських дітий, бо я, знаєте, сина привезла.

— Є, є!... такий пансион у панї... панї... як бо її! І кватира є... кватира. — Вона почала рахувати на пальцях усї доми тієї вулиці, де був пансион панї Н. „Е, да якнебудь знайдемо!“ додала вона, дивлячись влесливо на Марию Федорівну.

— Ви зробите менї велику ласку; тільки щоб не більш, як три сьвітлички. Я зовсім зубожіла, зовсім без гроший: неурожаї були, товар повиздихав; пожежі... зовсім розорили мене... — І з сім словом вона трохи-трохи не заплакала. Небавом, помовчавши, вона мовила:

— От! Ледві не забула зовсім. Що-ж поробляє у вас моя Акулька? Мабуть велика вже виросла?

— Дуже велика! Да яка з неї майстериця! Яка красуня! Тільки щось вона все ніби нудить ся.

— Тим, що молода, більш нїчого... А от що, Юлїє Карлівна! Чи не взялись би ви її висватати? Менї її тепер не треба; я жити-му в Петербурзї, а тут своя швачка, самі здорові знаєте, тільки нашийниця.

— Та жених давно їй є, тільки що я без вас не посьміла; а написати до вас не знала куди; адресу вашу загубила. Отак собі й не тямила, що дїяти, і ждала, чи не принесе вас Господь до нас. Жених гарний, куховар; на 50 чоловіка обід дає; по 5 карб. в місяць бере!... Яка сила гроший! Так же вона не хоче. Липнуть ся ще до неї якийсь пяничка урядник. Правда: людина він молода; але знати, що гольцем голий. Не скажу: чи він так тільки ходить до неї, чи справдї має на думцї сватати.

— Воно-б лїпше за куховара: певний хлїб; алеж коли не хоче, нехай собі і з урядником дружить ся.

Я і посаг невеличкий дам. Уладнайте її справу, Юлїє Карлівна! Вельми вам дякувати-му.

— Попильную, невідмінно попильную. Та кудиж се ви?

— Піду; нас менї. — Мария Федорівна заходилась збирати ся.

— Підождїть часиночку! Зараз кава буде.

— Нї, дякувати вам, нехай другим разом. Будьте здорові, та не забудьте про кватиру!

— Нї, нї, не забуду, Мариє Федорівна!

Приятельки розійшли ся.

Вернувшись до господи, Мария Федорівна застала, що Іполит її грав з сторожем, білявим здоровим парубікою, в паци. Се була перша лєкция осьвіти Іполита. Він сїєї великої науки за цїлий свій вік не спроміг ся-б навчити ся на селї; а в столицї, скоро приїхав, дак на другий же день вже тямив, що воно таке „свинчатка“.

Днїв за два Мария Федорівна навідала ся до своєї приятельки. Добра Юлїя Карлівна знайшла їй кватиру саме таку, якої і треба було: сьвїтленька, захистна і, головна річ, дешева, та ще й опостїнь з „благороднымъ пансіономъ“, се-б то з елєментарною школою.

Випивши чашку кави, певнїйш цикориї, приятельки пішли подивити ся на кватиру. Проходячи через двір, вони почули, що в „модньому маґазинї“ в супроводї фортепяна верещить чийсь жіночий голос, а чийсь хрипкий бас, окселентуючи, виразно і твердо виводить пісню:

„Во лузяхъ, лузяхъ, лузяхъ,
Во монастырскихъ лузяхъ...“

Приятельки переглянулись, всьміхнули ся і пішли на вулицю. Йдучи, Юлїя Карлівна жалкувала, що вельми клопітно і прикро орудувати таким „маґазином“, найпаче в такому закутку, як „Піски“, куди путяща людина боїть ся й зазирнути.

— Еге, от до речи! — мовила Мария Федорівна: — Чи нема у вас знайомого писаря, та щоб не дорогого? У мене єсть справа одна, зовсїм нїкчемна, шага не варта; тільки з амбіциї не хочу поступитись. Дак

треба, бачте, писаря; я йому говорити-му, а він писати-ме.

— Ба, у мене писар є з головного штабу! А вже як він лицяється ся до вашої Акульки, дак просто на предиво!... Та чи знаєте, що? Чого тут довго клопотати ся: ви йому приобіцяйте щонебудь, от вам і жених задля Акульки.

Тоді саме вони підійшли до одного вельми не нового дому: на брамі був наліплений білетик з написом, що там є в найми кватира і куток. Вони постукали у фіртку. Замість сторожа вийшла до них вельми ветха бабуся в чіпчику і впустила їх в двір.

Кватира була саме до смаку Марії Федорівні: і сьвітленька і захистна, така точнісенько, як казала Юлія Карлівна. Тільки ж трохи непоцінна: десять карбованців на місяць з топливом. Дорого! Таким робом недовго, щоб і Покотилівку прожити.

Мария Федорівна спробувала зняти річ про те, що вона майже злидарка, вдова безталанна; але хазяйка не вважала на те і, щоб швидче довести справу до краю, мовила, що й вона сирота без пристановища і вдова безталанна і що їй ні з чого годувати других і давати їм захисток; і додала: „А колиб ви були чоловік, а не молодиця, дак би я й за 20 карбованців не пустила-б; бо наше діло жіноцьке, усього може трапити ся.“

Мария Федорівна мовчки виняла карбованця, віддала йога господині і мовила: „Кватира за мною; я завтра переберу ся.“ Дійсне другого дня вона трактувала вже в себе на кватирі Юлію Карлівну, хоч і ріденькою, але справжньою кавою.

Нянька Оксана встигла вже посварити ся з господинею. А Іполит навчаючись, як ліпше цілити пацею, вибрав собі за мету білого півня, що уважно перебирав сьміттє на дворі, і так метко уцілив його, що бідолашний півень тільки крилами замахав та й одубів.

— От свинчатка, дак так! — крикнув Іполит на радощах: — Не дурно мама за неї сороківку дала.

Швидко довідала ся господиня про трагічну смерть білого півня. Підняла такий ґвалт, що колиб була не

вмішала ся Юлія Карлівна, так довело ся-б Марії Федорівні перебирати ся на другу кватиру. Помирили ся на тому, що Мария Федорівна заплатила за півня коновика.

Отся прикра пригода мала ту користь, що нагадала Марії Федорівні, чого вона приїхала до столиці. Вона зараз же прохала Юлію Карлівну, щоб та, коли можна, завтра прислала до неї якогонебудь учителя з „благородного пансіону“; у неї така думка, щоб Іполита спершу дома повчити, а потім вже в пансіон віддати.

Добре. На другий день приїшов педаґоґ з елємептарної школи. Умовили ся, що Іполит ходити-ме вчити ся до його на кватиру до обіду і по обіді; так буде веселїйш Іполитови, бо у його, у педаґоґа того, на кватирі вчило ся ще кількох хлопців. Скінчивши сю справу, треба було захожувати ся коло другої більш важної. Треба було Марії Федорівні написати до однієї своєї protégé, сїльської сусїдки, що Лиза вмерла саме того дня, як вона приїхала до Петербурга. А хто-ж їй напише? Самій би написати, дак вона-ж ледві вміє підписати ся; так напише, що сьміяти-муть ся з неї. Прохати про се писаря не хотїла вона: раз, ніяково, а вдруге й те, що він же і з Лизою знаємий. Біс його знає, може він відає, що вона справдї Лиза, а не Акулька. Нї! Не можна йому довірити такої важної кореспонденції.

— Ох, та й чи не дурна-ж я! — скрикнула Мария Федорівна після довгого міркування: — Чого-ж я це думаю? А учитель на що? — І зараз же послала Оксану покликати до себе учителя. Приїшов: вона, буцїм би то на пробу, прохала його написати такого листа, зміст якого вона йому розповіла.

Педаґоґ подумав трохи і мовив:

— Тема не аби-яка; добре треба обміркувати. Я спершу так тільки накидаю, а коли ви скажете, що добре, тоді перепишу чисто. Завтра принесу.

— Добре; приносьте завтра.

Через день чи через два днї педаґоґ приїшов до Марії Федорівни. Під пахою у його був рукопис. Вона про хала його сїсти. Педаґоґ сїв і розгорнув рукопис,

зразок каліґрафії. Марія Федорівна полюбовавши з писання, прохала прочитати. Педаґоґ прочитав; певнійш буде мовити, продеклямував свій твір і, скінчивши, самозадоволений глянув на Марію Федорівну і доручив їй рукопис. Вона була задоволена: покликала Оксану і казала їй зварити каву, а доки що, прохала педаґоґа перечитати листа того вдруге, та тільки не так голосно.

Така увага влещувала педаґоґови і бадьорила його: він перечитав вдруге. Правда, на сей раз не було вже такої міцної сили в голосі у його, за те було більш тихого глибокого почуття; і коли він скінчив фразу: „и ея милый взоръ закрылся отъ меня на вѣки“, дак Марія Федорівна навіть хустку до очий притулила. Щасливий автор помітив те і радів більш, ніж од якоїбудь подяки.

Марія Федорівна почастувавши автора, прохала лишити їй рукопис на память; а за працю дала карбованця. Трохи багацько, правда, алеж автор був не простий писарина. Та він і не взяв платні тієї, говорячи, що її увага задля його більш за всяку платню.

Кинувши ще кільки слів про почуттє серця і осьвіту розуму своєї покровительки, се-б то Марії Федорівни, педаґоґ попрощав ся і пішов. А Марія Федорівна на другий день сама з тим листом пішла на почту: тут попрохала якогось листоношу купити їй почтового пакета, запечатати лист і написати адресу.

„От і сей клопіт довела до краю,“ сказала вона собі на думці, йдучи з почти.

Тепер лишив ся один, але найбільший клопіт: улаштувати Лизину долю, а тоді вже цілком спокійно стане їй можна взяти ся за Іполитове вихованнє.

V.

Час минав своєю чергою. Минуло вже кілька місяців, а Лизине весілле все ще не справлене. Юлія Карлівна майже що дня заходить на каву до Марії Федорівни; переказує їй неінтересні новинки, але про Лизине весілле ні слова. Марія Федорівна сама не

здіймала про те бесіди, щоб не подумала Юлія Карлівна, що ся справа вельми її інтересує. Правда, вона кілька разів натякала; але Юлія Карлівна недогадлива людина. Тим часом Юлія Карлівна листочком липла до неї; раділа, що любий її синок тепер вже сущий парубіка, такий вдатний і багато знає. Алеж з сего користи жадної не було. До Марії Федорівни хоча й часто приходили з села гроші, але Юлії Карлівні показувала вона тільки пакети з пятьома печатками і контентувала її кавою та по неділям шматком пирога.

Юлія Карлівна терпіла і ждала та благовістила по своєму кутку, що Мария Федорівна — її приятелька — нїхто більш, як єнораль ша і богатирка. Через се у Марії Федорівни склав ся чималий гурт знайомих і приятельок. Правда, инші з них спостерігали, що єнораль ша-богатирка тремтить над грудочкою цукру і чашкою кави, і стали на тому, що лїпше буде не провадити їм знайомости з такою високою особою; инші-ж, а між ними і Юлія Карлівна, були тієї думки, що за терпіння — буде спасіння. Одначе таким сподіванкам не судило ся справдити ся: Мария Федорівна була просто, як кажуть, кремінь той. А проте приятельки не сумували: вони були з тих людий, що коли довідають ся, що ти людина грошовита, так хоч ти їм своїх гроший і не показувати-меш, вони все таки дивити-муть ся на тебе, немов на Бога, кланяти-муть ся тобі і молити-муть ся.

На сам кінець одначе Юлія Карлівна показала, що вона не така терпелива, якби можна було на те сподівати ся від иноземки. Не зовсїм покладаючись на прийшле, вона скоїла ось яку історию.

Довго пождавши і глибоко поміркувавши, вона мовила собі на думці: „Та що-ж отсе я така дурна, що сижу згорнувши руки та дивлю ся на неї: хиба я дівчину її дурно вигодувала? А тепер — каже — ще й пару їй знайди! І все отсе так, на дурничку. Та й дівчина та, Господь її відає, і хто вона: чи Лиза, чи Акулька? Не тямиш, як її і звати.“ Перегадавши ще якийсь час, Юлія Карлівна імкнула собі, що треба близше спізнати ся з Оксаною, покоївкою і куховаркою Марії Федорівни. Так собі про всяк случай! Та й

професия у Юлії Карлівни така, що їй всяка знайомість до лиця.

Раз якось, зовсім несподівано стріла ся вона з Оксаною в крамниці і прохала її, вибравши вільну годину, зайти до неї побалакати про одну дуже інтересну справу.

Оксана охоче згодила ся, але вона не відала кватири Юлії Карлівни. Мария Федорівна, коли що треба було до неї, дак посилала сторожа або сама ходила, а Оксани туди не посилала, остерегаючись, щоб вона не зустріла ся там з Лизою. Юлія Карлівна розповіла Оксані усї подробиці, усї вулиці і перевулки, якими треба до неї йти.

Оксана, дождавшись неділї, раненько причепурила ся і випрохала ся до церкви; та замість того і пішла до Юлії Карлівни. Спершу усе було гаразд: всї вулиці і перевулки вона памятала, але забула, чий то будинок, де живе Юлія Карлівна. Одначе сяк-так знайшла його по прикметам. Щоб більш запевнити ся, що то саме той будинок, якого їй треба, вона зазирнула в вікно і побачила дівчину: дівчина сиділа, схилившись над якоюсь роботою, через що лиця її не видно було. Оксана постукала в вікно, бажаючи спитати за Юлію Карлівну. Дівчина підвела голову, глянула на Оксану і зблїдла. Оксана й собі перемінила ся в лиці. Помовчавши з хвилину, дівчина ледві промовила: „Оксано!“ Оксана здрігнула: щось знайоме, але забуте, почула вона в тому голосї; одначе вона стояла мовчки, не розкриваючи рота.

— Оксано! — промовила Лиза вдруге: — чи се ти? чи се мара?

— Нї! Се я, Оксана! Ваша нянька, коли не забули?

— Памятаю! не забула! — відповіла Лиза і кинула ся до неї на вулицю.

Довго стояли вони на вулиці, обнявшись, мовчки; аж доки одна з Лизиних товаришок, уважаючи, що така сцена не личить на вулиці, та ще в день, вийшла до них і порадила йти до дому. Тут зустріла їх сама Юлія Карлівна. Вона зараз імкнула, що не слїд лишати Лизу

сам-на-сам з Оксаною, а то вони з дурної голови попсують усї її заходи. Повитавши привітно Оксану, вона забрала їх до своєї сьвітлички, посадовила їх по кутках і заходила ся варити каву.

Кілька разів Оксана і Лиза, дивлячись одна на одну, починали плакати. Юлія Карлівна, дивлячись на їх і собі сплакнула: одначе скоро вони починали розмовляти, вона втручала ся і пильнувала перебити їх бесїду; бо, на її думку, з'ясуванне між ними не відповідало її глибоким гадкам.

Почастувавши Оксану кавою, Юлія Карлівна провела її на браму і пильно-препильно наказала їй стерегти ся, щоб не сказати Марії Федорівні, що бачила ся з Лизою. Прощаючись вона додала:

— Коли, Оксано, мати-меш вільну годину, заходь до нас.

Вернувшись до своєї сьвітлички, Юлія Карлівна поміркувала собі, потім покликала Лизу; посадовила її біля себе та з кошачою ласкою стала її розпитувати:

— Повідай менї, люба Акулько: що ти памятаєш про себе, як ще була ти малою на селї?

— Памятаю тільки, що тодї називали мене не Акулькою, а Лизою; жили ми з братом в одній сьвітличцї. Брат мій Миколка — нещасник такий — сліпий. Нянькою у його була спершу отся сама Оксана; потім мачуха взяла її до себе, а до його приставила якусь злющу бабу з села. Баба та їсти йому не давала. Отаким я його й покинула. Чи він, безталанний, живий ще? — промовила Лиза і заплакала.

— Добре; а більш нїчого не памятаєш? — спитала Юлія Карлівна.

— Памятаю ще і нїколи не забуду нашу мачуху. Я її тут якось вгледїла на вулицї та з остраху ледві була не вмерла.

— А чи не памятаєш, в якій ґубернії і в якому повітї ваше село?

— Нї, сего не відаю.

Юлія Карлівна більш не розпитувала. Одягла ся в салоп та в щось таке заяложене, нїби то капелюх;

казала Лизі йти з сьвітлиці, замкнула двері і пішла на вулицю.

Оксана, вертаючись до дому, почула ще на вулиці, що в кватирі їх якийсь галас. „Чи не заліэли, крий Боже, злодії?“ ледві промовила вона і прожогом кинула ся в сьвітлицю. Побігла вона по сходах і, ледві відчинила двері в сьвітлицю, побачила таку сцену, якої досі мабуть не бачила нїде, опріч хіба часом біля шинку.

Роздютована неначе та кішка скажена, з піною на губах, стояла Мария Федорівна і немов хотїла кинути ся; проти неї стояв в позиції античного перебійника Іполит, немов він захожував ся обороняти ся. Скоро ввійшла Оксана, Мария Федорівна схаменула ся, спустила кулаки до низу, проціДила скрізь зуби: „ах ти ізверг!“ і мовила до Оксани:

— Піди, поклич до мене отого дурного вчителя! Бач, чому доброму він навчив Іполита!

Оксана пішла.

Попереду отсї ї майже траґічної пригоди стало ся ось що: Пустивши Оксану до церкви, Мария Федорівна і сама пішла тудиж: хотїла вона взяти з собою і Іполита, та у його несподївано заболїла голова і він не пішов. Лишившись самотою, Іполит взяв ґвіздка, одімкнув маленьку неньчину скринку та й заходив ся шукати там того потайного ящичка, де мати ховала гроші. Тепер він вже розумів, що значать гроші. До того-ж на тім тиждні йому вельми не поталанило нї в пацах нї в картах: він бажав, замість гроший, поставити на кону Гречеву Ґраматику, так же не приняли; спробував орлянку, і тут не пощастило! Просто, хоч петлю на шию! На віру — не хочуть грати! Спробував попрохати у матусї: куди! Не дала й слова вимовити. Що-ж йому справдї чинити? Вжеж пак нїщо більш, як красти; а щоб в сїй справі далеко не ходити, він взяв ся першим разом за ненину скринку. Злодій з його був ще без досьвіду і без терпіння; тим то він і не остеріг ся і не примкнув дверий. Тодї саме, коли потайний ящик не був вже йому потайним, тихцем, несподївано прийшла Мария Федорівна. З жаху вона немов ставма

стала. Почала ся страшенна баталія, спинена, як ми вже бачили, Оксаниним приходом.

За годину прийшов і педаґоґ: на йому був новий вже мундир, лице сяяло радощами; але яким воно стало довженястим, коли розлютована „аки львиця“ Мария Федорівна повитала його такими словами:

— Вчителї! Ґарні вчителї! Дякую вам! — Злість не давала їй говорити далї, а бідолаха педаґоґ стояв, роззявивши рота і вирачивши очи.

— Дякую! дякую! — говорила вона, ледві переводячи дух: — Так! Вчителї! Навчили дитину, просьвітили! Подивіть ся! Любуйте з вашої осьвіти. Он моя дитина, моя єдина дитина, з ласки вашої, пане добродію, злодій, грабіжник! Буде ще й розбишакою! Ви, і тільки ви самі спричинили ся сему: ви навчили його обікрасти мене, а ґрошї віддати вам!

— Тривайте! — промовив, задихаючись педаґоґ: — Ви брешете! Ви просто — скажена баба, та й годі! Я з вами й балакати не хочу! Прощавайте!

Він повернув ся до дверий. Мария Федорівна не сподївала ся на таке; вона просто не стямила ся і, доки збирала ся з духом, педаґоґ був вже за дверми.

— Бігай, дожени його! Прохай, нехай верне ть ся на хвилиночку! — говорила вона, пхаючи Оксану в двері.

Оксана побігла по сходах, а вона слїдом за нею.

За хвилину педаґоґ сидїв вже на канапі і розважно слухав довге оповіданнє про події свого учня ґеніяльного. Дослухавши до краю, він спитав:

— А чом ви цїлий минулий тиждень не присилали його до мене вчити ся?

— Як то не посилала? Він що дня ретельно ходив до вас; обідати навіть не приходив до дому.

— А я з самої неділї і в вічи його не бачив.

— Деж ти пропадав? га? — повернула ся вона до Іполита; але його й слїду не було.

Довго поміркувавши, прирадили, щоб хлопець ходив учити ся і далї; бо він, як повідав учитель, ще не твердий в письмі і в ґраматиці. А щоб він не спра-

вляв гульвиків, стали на тому, щоб Оксана ранком проводила його до школи, а в вечері приходила по його.

Так і вчинили. Ранком в понеділок дехто з мешканців тихого перевулка помітив, що 17-літній хлопець в куртці l'enfant ішов до школи; за ним ішла пристаркувата слуга і несла шкіряну торбу з книжками і з грифелевою таблицею. Доки Іполит ходив сам, ніхто його не помічав; а скоро пішов з Оксаною, усі почали на його пучкою показувати... Чудно!

Оксані швидко остогидло що дня ходити за Іполитом і вона раз якось порадила йому піти до иншої школи, се-б то до Юлії Карлівни.

Першим разом йому там не сподобало ся, хоча його трактували там лагоминками; але другим разом прийшло ся йому саме до смаку. Юлія Карлівна, щоб побалакати з Оксаною віч-на-віч, відвела його до своїх дівчат і наказала їм, щоб гість не занудив ся з ними. Йому так подобали ся дівчата, що Оксана ледві спромогла ся витягти його звідтіль.

Отож і почав він з школи провідувати прекрасних сирен; а сирени не задляли ся прохати у його гроший за ті радощі, яких він зазнає у них.

„Гроший?“ говорив він собі на думці: „а деж його розжити ся на оті кляті гроші? Хоч би мати швидче вмерла, а чей же тоді мені легше буде.“

Доки Іполит бавив ся з дівчатами, Юлія Карлівна частувала кавою простосерду Оксану і вивідала у неї все, що їй треба було відати про Лизу: довідала ся навіть, з якої вони ґубернії, з якого повіту і з якого села. Довідавшись усе те, переказала своєму знайомому писареви з головного штабу, що все ставив ся на іспит авдитора.

Сподіваний авдитор, довідавшись таких секретів про свою любу Лизу, трохи не збожеволів. „Та се просто сліпа доля щастить мені,“ промовив він на радощах.

Алеж на те, щоб побрати ся йому з Лизою, Юлія Карлівна не инакше згожувала ся, як з умовою, що вони дадуть їй половину того віна, яке припаде Лизі.

Писарина, звістно, на все згодив ся.

На сам кінець вона напутила його написати просьбу до обер-поліцмайстра. Вони попрощали ся.

Тепер треба було впевнити Лизу, що Оксана — дурна баба, усе їй збрехала, — що вона дійсне Акулька, а не Лиза, і не панночка, а проста крепачка; тепер же їй трапляєть ся така пара, що коли вона не дурна буде, дак з часом може стати і „высокоблагородною“.

— Що-ж ти згожаєш ся, Ли... Акулько? — спитала у неї.

— Згожаюсь, хоч би й з сажотрусом одружити ся, аби спекати ся вашої отсієї ковбані.

— От вже й ковбаня! Дім, як дім! Ще не вгадати, що й тебе дожидає.

— Гірш не буде.

— От яка подяка! Ах ти ледача, ледача! Бач, вигодувала ся на чужому хлібі... шерепа, селючка!

Налаявшись до схочу, Юлія Карлівна швидче причепурила ся і пішла з двору; а нещасниця Лиза, лишившись на самоті, гірко плакала. Юлія Карлівна пішла з доброю звісткою до Марії Федорівни і застала її в найліпшому гуморі. До неї прийшло з села чимало гроший і звістка, що слїпий панич упав чи в рів, чи в якусь яму і зломав собі ногу.

Повитавшись, приятельки сїли на канапі. Юлія Карлівна, трохи помовчавши, мовила:

— Ну-те, матінко, Мария Федорівно! На силу я її усовістила брати ся з писарем; а то все: „не хочу! давай урядника.“

— Ах, вона мужичка! — мовила Мария Федорівна: — Бач, чого забажала: урядника! А як візьму я її на село, да одружу з пастухом!

— Та хиба вона тільки се говорить! Верзе, що вона не крепачка, а шляхтянка.

Твар Марії Федорівні змінила ся.

— Алеж я їй показала, яка вона шляхтянка! Ляпасів надавала і звеліла мовчати, — додала Юлія Карлівна.

— І добре зробили!

— Та от ще жених на дибки стає; каже: менш тисячу карбованців не хочу.

— Ах, він писарча! Тисячу карбованців за кріпачкою! Де се видано!

— Бачте: вона і йому наговорила, що вона не проста, а шляхтянка.

Марія Федорівна знов трошки присіла і помовчавши сказала:

— А чи не візьме він половини?

— Я вже сім сотень йому давала, дак і слухати не хоче.

— Не тямлю, що й діяти! — мовила Марія Федорівна, ніби сама до себе.

— Еге, що діяти? Давайте тисячу, та й край!

— Добре! Тільки після весілля.

— Ні, він тепер просить! Без грошей, каже, і в церкву не піду; а з грошима хоч зараз під вінець.

— Ну, біс з ним! Дайте йому гроші, а я вам верну.

— Що ви! У мене карбованця за душею нема.

— Так як же воно буде? Хиба останні віддавати? А з чим же сама я буду тоді? Та вжеж! Біс його бери! Нехай, аби швидче розвязатись. Заходьте завтра до мене! — додала Марія Федорівна, ніби схаменувшись.

— Добре, я зайду. Тільки, щоб завтра вже невідмінно, дак в неділю можна буде й під вінець; бо, знаєте, сегодні четвер, треба поспішати.

— Коли так, дак ви зайдіть до мене за годину; або ні, не так! Тривайте: чи не збереть ся у мене дома.

Вона пішла в другу сьвітличку, а потім вернувшись і подаючи Юлії Карлівні гроші, мовила:

— Саме стільки, скільки треба нам.

Юлія Карлівна взяла гроші, порахувала їх і обережно сховала в свою брудну торбину.

— Тепер просимо на весілле! Приходьте хоч до церкви.

— До церкви прийду.

— Приходьте до Знаменя, там вінчати-муть о $4^1/_2$ годині по обіді.

— Добре, невідмінно прийду.

Вони попрощались. Юлія Карлівна, йдучи по сходах, пишком промовила: „Знає кішка, чиє мясо з'їла.“ А Мария Федорівна, лишившись на самоті, легенько зітхнула і промовила: „Ну, хвала Богови! Спекала ся!“

Довго ходила вона по сьвітлиці, заложивши руки за спину; потім зненацька спинила ся серед хати, що сили є, вдарила себе долонею по чолу і скрикнула:

— Ох, яка-ж я дурна! Оксано! Оксано!

Прибігла перелякана Оксана.

— Чого ти, дурна, очи вирачила! Бігай швидче, верни Юлію Карлівну.

Оксана побігла.

„Тисячу карбованців! Ой, дурна, дурна!“ гомонїла сама до себе Мария Федорівна: „Тисячу карбованців без квітка! Та ще кому? Брр! Гидко й згадати... Та що отсе стало ся зі мною? А вона мене причарувала! Ну, що́, як вона відречеть ся? Запевне так буде! Е, да біс з ними і тими грошима! Нехай куди хоче дїне їх, аби менї отієї шереги спекати ся; а то вона у мене наче те більмо ня оцї... В неділю о $4^1/_2$ годинї... Піду; невідмінно піду...“

Вона знов заложила руки за спину і почала ходити по сьвітлиці, дожидаючи Оксану.

А Оксана тим часом, добігши до будинку, де жила Юлія Карлівна, зустріла біля фіртки Лизу.

— Магай Біг, Оксано! Як добре, що ти прийшла: менї дуже треба тебе бачити.

— Здоровенькі були, панночко! Менї треба Юлію Карлівну.

— Нема її в господї; ще зранку кудись пішла. А от-що Оксано: кажеш ти на мене „панночко“, а я така-ж крепачка, як і ти, тільки ти чесна,а я...

Лиза не спроможна була говорити далї.

— Що се ви, Лизавето Іванівно! Та ви настояща, певна і чесна панночка!

— Хто тобі сказав, що я панночка?

— Господи! хто менї сказав? Та хиба не я вас виняньчила? Хто сказав?... От-се так, добре!

— Юлія Карлівна каже, що ти верзеш нїсенїтницї; що все те говориш, аби мене бентежити?

— Бентежити?... Се-б то я брешу?... Я брешу?! Та плюньте їй в вічи! Я брешу? Та я заприсягну, до ґубернатора піду, до самого царя! Бач! Шляхетну панночку тримають неначе яку... повію, та ще я й брешу! Ні! Тривайте, я доведу, що я не брехала.

— Ось що, Оксано! — перебила її Лиза: — Вона мене замуж віддає.

— Щасти Боже! Аби чоловік шляхетний; бо вам не можна брати ся з нешляхетним.

— Він тепер ще тільки писарем, а небавом стане і шляхетним.

— Та тож, щоб невідмінно був шляхетний.

— Та я рада хоч би й за ката, аби менї вирвати ся з отсего пекла...

Лиза заплакала.

— Господь з вами, панночко! Що ви кажете: „хоч за ката!“

— Ой, Оксано! Колиб ти відала, що я тут терплю, ти-б не те сказала.

Тієї саме хвилини прочинились двері на вулиці, визирнула якась людина з неголеною тварю, в ґальонах, крикнула: „Лизо!“ і знов зачинила двері.

— Ідіть, панночко! Вас кличуть, а я побіжу; мене панї мабуть жде, не діждеть ся; прощавайте!

— Прощай, Оксано! Приходь на весіллє.

— Прийду, невідмінно прийду.

Ледві вернула ся Оксана, Мария Федорівна зустріла її, питаючи:

— Де се ти волочила ся?

— Я її не наздогнала; побігла до дому, а її і дома нема. Кажуть, як пішла зранку, дак і не приходила...

— Дак ти встигла вже і кватиру її провідати! Ах, ти ледача тварюко! А чи відаєш ти, який то дім? Повіє ти?

— Дім, як дім! Аж туди і Іполит Іванович навідуєть ся.

— Що?

— Там живе і панночка наша, Лизавета Іванівна.

— Що?

— Я кажу, що там...

— Цить! А то язик відотну... Геть!

Оксана пішла.

На Марию Федорівну напала гистерика, а у вечері вона злягла в постіль. На другий день біля ліжка її стояли її безкористні приятельки і радили напити ся на ніч малини. Вона так і зробила; але з того їй ні трохи не полегшало.

VI.

Хоча і як трудно було Марії Федорівні, а проте вона в неділю о годині $3^1/_2$ пішла з двору. Бажала вона взяти і Іполита, та він пішов десь до вчителя. На вулиці зустріла вона фіякра. [Тоді на „Піскаx“ се трапляло ся вельми рідко]. Спитала ся, що візьме до Знамения? „Сороківку“, відповів той. Вона його вилаяла і поплентала ся пішки. До $6^1/_2$ години просиділа вона біля церкви, а про шлюб і чутки не було. Нарешті вона підвела ся і пішла до господи, гадаючи: „Може вони в иншій церкві вінчали ся; а ну лишень піду я повз будинок Юлії Карлівни.“

Геть ще не доходячи до того будинку, почула вона музики і пісні. „Так і є, що весілє“, мовила вона собі на думці. Підійшла до самого дому, глянула в вікно: і що-ж вона побачила?! Ой, ой! І жах і сором! Любий її Іполит пяний, в роздертій сорочці танцював з якоюсь веселою і не зовсім тверезою панночкою. От де він вперше навчив ся тій штуці, з якої дивували ся жовнірі в О(рську).

Полюбовавши з своєї любої, єдиної дитини, з прийшлого дідича, мати перейшла сяк-так на другий бік вулиці і присіла на пішоході спочити. Аж ось відчинено фіртку, на вулицю вийшла Юлія Карлівна з якимсь військовим писарем: він хвацько по писарськи розкланяв ся і пішов в один бік вулиці, а Юлія Карлівна на другий.

„Еге, дак у їх нічого не було!“ подумала собі Мария Федорівна і зібравшись з силою, підвела ся

і кликнула до себе Юлію Карлівну. Та підійшла, немов нічого й не було, поклонила ся і спитала про здоровє.

— Та моє здоровє ще не так погано, як от ви зі мною погано вчинили. Та що-ж ви справді собі думаєте? — мовила вона голоснійше: — Що ви, вважаєте мене дурною чи що? Деж ваше весілле?

— Яке весілле?

— А що казали у Знамення?

— Ба, я про те й забула! Ще поспіємо перевінчати; абиб посаг був готовий...

— Який посаг?

— А такий, як я вам казала: тисячу карбованців...

— Я вам дала їх...

— То те, що ви були винні менї за Акульку; а тепер лаштуйте посаг задля Лизавети Іванівни Хлюпиної... Тямите тепер?

Мария Федорівна ледві дослухала до кінця і певне-б упала на землю, колиб була Юлія Карлівна не піддержала її. Усе отсе Лиза бачила з вікна і коли помітила, що діло доходить до обмороку, кинула ся на вулицю і почала запомогати Юлії Карлівні ратувати Марию Федорівну. Ся, очунявши, озирнула ся навкруги і, не промовивши ніже єдиного слова, плюнула Юлії Карлівні межи вічи і швиденько пішла собі вулицею.

— Що отсе за знак? — спитала Лиза у Юлії Карлівни.

— Сказила ся, більш нічого.

Вони провели її очима, доки вона повернула в перевулок, і вернули ся до господи.

А Мария Федорівна зовсім не стямила ся. Отак часто найвідважнійший і заскорнілий лиходій падає духом з одного слова, що розкриває його лиходійство.

Біснуючись, Мария Федорівна рвала на собі волосє; гризла собі руки, без милосердя била Оксану і кляла свого Іполита любого. А він, щоб уникнути від якогобудь реального доказу гніву своєї неньки, а тож і проклону, кілька день не приходив до господи і, де він перебував, про те нїхто не відав.

Нарештї Мария Федорівна трохи вгамувала ся і серіозно занедужала. Приятельки знов провідали її

і порадили напити ся малини. Вона напила ся, але ні малина ні ромашка не помогли.

Приятельки вболівали і не тямили, що́ вже й раяти. Так минуло два місяці. Приятельки одна по одній її покинули, Іполит по кілька день і очий не показував; тільки Оксана, наче той пес вірний не покидала її.

Тим часом Юлія Карлівна з сподіваним авдитором ось що приміркували. Іменем Марії Федорівни написали в село лист до попа і послали йому 5 карбованців, щоб він виправив з консисторії Лизину метрику.

Дивував ся отець Єфрем, діставши того листа. Не що давно він читав лист, де було повно слїз і журби через смерть Лизавети Іванівни; він вже й панахиду відслужив за упокій її душі, а тепер глянь: просять метрику її нарождения і хрестин. „Чудно!“ подумав він, а проте вирядив паламаря до міста купити гербового папіру і розповів своїй попадї про отсю чудну подію. Попадя не гаяла ся розповісти про те економцї, економка своїй сусїдцї; ся дїдичцї, своїй патронцї; а дїдичка дїдичам. І заким отець Єфрем добув з консисторії Лизину метрику, вже ціла ґубернія відала про сю чудну подію; кожен товмачив її по своєму, але до самої правди нїхто й не наблизив ся.

Отець Єфрем одіслав Лизину метрику на подану йому адресу Юлії Карлівни, а ся, діставши її, доручила сподіваному авдиторови. Прирадили не гаючись, взятись до дїла, се-б то сказати Марії Федорівні, щоб вона дала йому на весїллє 1000 карбованців. Спершу написали до неї листа, але відповіді не було; бо Мария Федорівна вміла читати тільки друковане, а писаному не вчила ся; показувати-ж той лист комубудь вона не відважувала ся, не сподіваючись у йому нїчого доброго. Раз якось ранком завитала до неї по відповідь Юлія Карлівна і мовила:

— Я до вас, Маріє Федорівно!

— Бачу, що до мене; але чого?

— Чого? Гм... Того... за грішми...

— Наче я вам винна їх, чи що?

— Таки винні, Маріє Федорівно!

— А скільки-б то?

— Та тільки тисячу карбованців...

— Знов тисячу...

— А вжеж!

— Ах ти, душогубко!.. Кровопійця! Ах ти... Тут вже вона пустила такими на неї додатками, що не можна їх написати ні вимовити. А Юлія Карлівна і оком не повела, буцім все те не про неї; і коли Мария Федорівна трохи вгамувала ся, вона спитала у неї:

— Так дасте тисячу, чи ні?

— Не дам і не дам.

— Як собі знаєте. Значить, мені завтра можна подати до оберполіцмайстра звістку про Лизу...

Мария Федорівна тільки глянула на неї, але ні слова не промовила. Мовчала і Юлія Карлівна. Так минуло кілька хвилин. Перегодом Мария Федорівна мовчки встала, дістала з стіни образ і, подаючи його Юлії Карлівні, мовила:

— Заприсягніть мені на образі сьвятого мученика Іполита, що ви завтра усе скінчите!

Юлія Карлівна промовила: „кляну ся!“ і навіть перехрестила ся по православному.

Тоді Мария Федорівна дістала з скрипки гроші, порахувала тисячу карбованців і мовчки віддала їх Юлії Карлівні; ся мовчки приняла їх, порахувала, мовчки вложила в торбочку і тоді промовила: „До побачення, Маріє Федорівно!“

— Ні, не до побачення, а зовсім прощавайте! Я завтра поїду на село.

— Підождіть хоч до неділі; в неділю невідмінно перевінчаємо.

— Перевінчаєте і без мене. Прощавайте!

— Як собі знаєте! Прощавайте, коли не хочете!

Юлія Карлівна пішла.

Дійсне в неділю в Знаменській церкві тихо відбуло ся вінчанне. Між иншими цікавими була в церкві і Мария Федорівна. Після вінчання підійшла до Лизи і повитала її з шлюбом.

Лиза скрикнула і впала в обморок, а Мария Федорівна швидче сховала ся в натовпі. Весело вертала вона до господи і веліла Оксані лаштувати ся в дорогу.

„Годі! Буде з мене; навеселила ся я в отсему клятому Петербурзі. Тепер менї колиб одружити Іполита, і моїй справі край.“

Оксана спостерігши, що панї в доброму дусї, попросила ся у неї з двору. Панї пустила її; да панї й на думку не впало, що Оксана просила ся на весїлле до Лизавети Іванівни.

Гучне було весїлле! Більш за всїх видавав ся Іполит; до сьвітання він так напив ся, що його тутечки-ж і спати поклали. На другий день він чув себе не гаразд; але почув ще гірш, коли довідав ся, що вчора під застанову свого пальта і курточки він позичив у Юлії Карлівни три карбованцї, щоб купити молодій подарунок. Трохи поміркувавши, він вдав ся до Юлії Карлівни, впав перед неї навколїшки і благав дати йому тільки до вечора його одежу. Та змилостивила ся і віддала.

Одягшись, він пішов на вулицю; але кудиж його тепер іти? До матері страшно й на очи показати ся, але треба-ж добути три карб., а не то, Юлія Карлівна його з порожними руками і на поріг не пустить. А се йому гірш за все на сьвітї.

Міркував він, та й міркував, приміркував ось який простий, але певний спосіб. „Неня тепер“ мовив він собі на думцї „третій місяць не здужає, з двору не виходить; значить — усяке може поняти віру, що вона вмерла. А що, як я, не заходячи до дому, обійду усїх її знайомих да прохатиму на похорони? Не вже трох карбованцїв не зберу? Дурниця! Сама майорша Потолкуєва дасть три карбованцї! Ура! Добре! Я-ж тобі, паскудна чухонко, докажу, що я людина честна!“ З такою суще ґеніяльною думкою він рушив вдовж вулицї.

Другого дня о годинї 10-ій ранком приятельки Марії Федорівни почали збирати ся на похорони її. Отже вообразіть собі, як вони з'умили ся, коли їх зустріла ніби померша Мария Федорівна і дякувала за память. Вона собі гадала, що приятельки, довідавшись, що вона збираєть ся виїздити, поприходили попрощати ся з нею. Небавом вона мусїла розчарувати ся. Спершу

одна, далі друга, третя, нарешті і всі вони розповіли, чого вони поприходили.

Хоч як кріпила ся Мария Федорівна, а не спромогла ся дослухати до краю оповіданнє про вчинки її Іполита. Повиганяла приятельок і послала Оксану по вчителя. Коли прийшов педаґоґ, вона прохала його написати в поліцию обявку,що син її пропав, і зараз же одіслала її; а педаґоґови дала 20 коп., просячи купити за 15 коп. аркуш паперу гербового.

Того-ж дня у вечері поліция подала Марії Федорівні звістку, що Іполита знайшли, і питали ся, що з ним робити. Вона прохала того поліциянта, що приніс сю звістку, написати за неї, щоб Іполита замкнули в тюрму.

Другого дня Іполит з шнурком на руці, прикриваючись коротеньким плащем, під доглядом поліциянта ішов в Литовський замок.[1]) А по обіді того-ж дня за столом у Марії Федорівни сидів вчитель і писав просьбу до царя, щоб забрали в салдати сина її, вдови Хлюпиної, за непошанованнє матері. На просьбу ту не загаяла ся і царська згода. І якось ранком Іполит виїшов з Литовського замку в гурті арештантів і пішов Московським шляхом на Оренбург. Ще не встиг Іполит зрахувати етапів між Петербургом а Москвою, як до Марії Федорівни прийшов той самий поліциянт і повідав їй, що вона арештована в своїй кватирі по наказу „Управы Благочинія".[2]) Стало ся се того саме дня, коли Мария Федорівна зібрала ся покинути осоружний їй Петербург. Поліциянт ввічливо поклонив ся і пішов, лишивши по собі слід, се-б то, лишивши біля брами вартового жовніра з поліції.

За тиждень після Лизиного весілля чоловік її, напучений Юлією Карлівною, написав і одіслав до міністра внутрішних справ просьбу. Міністер звелів по тій просьбі справити слідство; а слідство показало, що в просьбі була написана правда. Марию Федорівну взяли в арешт. Скінчивши слідство, її обвинуватили,

---

[1]) Тюрма в Петербурзї.

[2]) Так звала ся поліция в Петербурзї.

що вона гнобила дітий свого чоловіка від першої жінки, хотїла позбавити їх батьківщини і перевести її на свого Іполита. За се і присудив їй суд, до віку жити в якомубудь далекому жіночому манастирі.

Такий був кінець лихим хитрощам Марії Федорівни. Тепер вона, позбувшись усего, навіть волї, в тїсній і темній келії „доживає наче щур той отруєний в норі“, як мовив автор „Подорожі Гулївера“.

Лизавета Іванівна, скінчивши свої справи гараздливо, покинула на віки столицю і переїхала на село з своїм чоловіком: він вже не простий писар, а „Коллежскій Регистраторъ“. Юлїя Карлівна прохала взяти і її на село, хоч би за клюшницю; але їй відмовили і лишилась вона в столиці держати, як і доти держала, відомий „інститут“.

Увесь повіт, лїпше мовити, уся ґуберніа відали вже історию сумної Лизиної пригоди: через що усї сусїди стріли її з розгорненими обіймами яко героїню сущого романа.

Небавом занехаяне село почало оновляти ся. Лизин чоловік був добрим господарем, тим то і занехаяна господарка рушила знов. Одно слово: з приїздом Лизавети Іванівни усе ожило. Більш за всїх вагу її приїзду почув на собі безталанний слїпий Миколка. Вона з ним ні на хвилину не розлучалась; доглядала його, як запопадливійша ненька, як найнїжнійша сестра.

Миколка, як і перше, ходив до церкви і з охотою справляв обовязки дяка і паламаря. Се була єдина його задушевна робота. Часто, вертаючись до господи з всеношної служби пізною добою нічною, він тихо і невимовно журливо сьпівав: „Все упованіе моє на тя возлагаю, Мати Божа! Сохрани мя під кровом твоїм!...“

Перекладував в Алупці в квітні 1896.

КАПИТАНША.

Року 1845-го, коли ото велика повідь зруйнувала половину Кремінчуку, а Крюків проте лишив ся непошкодженим, а в Київі вода досягла навіть Братського манастиря: так от того самого критичного року, під кінець місяця березіля, виїхав я з Москви тульським, тоді тілько що викінченим, гостинцем. Їхав я — от ви на се уважайте — почтовими кіньми і візком; два тиждні до Тули їхав я та тиждень до Орла; виходить аж три тиждні! А вже чого тілько я не натерпів ся за отсї три тиждні, так жадне перо того не спише! Сказати тілько те вам, що я, знаючи не з опису якогобудь туриста, а таки з власного досьвіду, скілько коштує на почтовій стації полумисок борщу та шматок хлїба, і практично знаючи комфорт почтових стацій, виїздячи з Москви, чималий таки кошик набрав усяких солоних та копчених харчів. Так що́-ж? Усе те добро мусїв кинути на другій стації, се-б-то в Подольському; бо все те, такиж укупі зо мною, поринало кілька разів в брудній воді з снїгу. Добророзум вимагав вернутись в Москву; так піди-ж ти, балакай з упертою головою. А я таки, між нами кажучи,в отсїй „добродїтелї“, се-б-то в упертості, яку ми з вічливости називаємо силою волї, позад своїх земляків не лишив ся... Так ото і подорожував я від Подольського до Тули на харчах сьв. Антонїя, а там, з Тули до Орла, на тих самих харчах; бо хоч Тула й славетня рушницями та гармоніями, а ковбаснею проте похвастатись не може. Ну, тілько й добув я в Тулї, — та й то трудно було,

— ще солоного ляща, завезеного з берегів синього Дону, коли не з берегів ріки Уралю або Волги. От з отаким то провіянтом я й доїхав до Орла. Став я було в готелю, тут-же таки біля почтової стації, та другого дня, як зрахував всї кошти, тілько жахнув ся: всього на всього лишило ся у мене в кишенї три карбованцї та дрібниці два четвертаки! Еге, а з Москви то взяв я з собою цїлу сотню карбованців! Як таки з такою сумою не доїхати од Москви до Київа?! А отже так стало ся, що доїхав тілько до Орла; а тут, се-б-то в Орлї, і сїв, наче рак той на мілинї. Добре таки я замислив ся та по довгім міркуванню й пішов шукати заїздного двору. Знов біда: ріки Ока та Орлик затопили не те, що всї заїзди, а й більшу частину всього міста. Вернув ся я в свій номер ще сумнїщий, ніж ішов. Сїв біля вікна та й думаю. Дивлюсь на двір: вулицею плуганить ся запряжена парокінь поганеньких коненят велика балагула; а побік неї йде з батіжком у руках невеличкий на зріст, пузатенький, з рижою борідкою чоловічок. Ага, приятелю, сам собі гадаю, от тебе то менї й треба. Відчинив я вікно та й гукаю:

— Гей, чоловіче! Молодчино!

Чоловічок зупинив ся, зняв шапку, подививсь на вікна в готелю, угледів мене та й питає:

— Се ти, пане, гукав?

— Я.

— А що тобі треба? — питає.

— А от що. Ти фурман?

— Та вжеж!

— А з якої ґубернії?

— Тутешньої, пане, а повіту дмитрівського.

— А чи не хотів би ти, голубе, на сьвятках дома побувати? [Се було на шостому тиждні великого посту].

— Як же не хотїти, пане? Звісно, хотів би; та як його впорожнї самому їхати?

— А хочеш, я тобі проїзжого знайду до Глухова?

— Та як же не хотїти? Та про мене хоч би й до Москви!

— Та чи знаєш ти Глухів?

— Щеб не знати? За Дмитрівським! Доводило ся нераз і в Київі бувати.

— А дорого-ж візьмеш?

— Од пуда, пане, чи як?

— Та хоч і од пуда.

— По два з половиною, пане!

— Добре, гаразд; тілько-ж так, щоб гроші в Глухові...

— Та задаточку-б, пане!...

— Та в Глухові-ж і задаточок буде!

Чоловічок почухав потилицю, подивив ся на мене трохи та й питає:

— А колиж, пане, їхати?

— Та про мене хоч і зараз!

— Зараз, пане, не можна: коненят трохи підгодувати треба.

— Так деж ти їх годувати-меш? Де тебе шукати?

— Та таким тут, на вулиці. Бач, позаливало усї заїздні двори водою; деж його погодуєш?

Та так балакаючи, він підвернув коний до паркану та й почав розпрягати.

Вийшов я до його на вулицю, обдививсь віз. Візок був добрячий, місткий, увесь вкритий наче жидівська бричка.

— Який же ти крам возиш на такій отсе посудинї? — питаю його.

— Та який! Тепер от хоч би й вашу милость повезу, а сюди якусь панїю привіз з Дмитрівського; до дїток, чи що, приїхала; у якійсь школї чи в корпусї, каже. Ну, та вже що й злюча-ж, Господь з нею; тілько у неї і діла того, що з дівкою бєть ся.

— Ну, а як? Сьогодня виїдем чи нї?

Чоловік поглянув на сонце та й каже:

— Краще, пане, переночуємо.

— Про мене, переночуємо, кажу я, та й пішов з нечевя блукати по місту.

Іду повз крамничку з тютюном; у вікнї виставлені пачки тютюну з усякими на них малюнками і гармонїя. Усякої всячини багато в моїй мандрівці менї не вбачало ся; дай лиш, думаю собі, куплю гармонїю: буду хоч

дітий по дворах тішити. Купив я гармонію та й вернувсь на кватиру та потім, відпочивши від гулянки, і завдав собі таке питання: а що, коли в мого глухівського приятеля, на котрого я покладав ся як на камінний мур, гроший не трапить ся, що́ я тоді робити-му? Певно, в Глухові є в мене ще й другий приятель; на його можна мати певну надію. Він самої фарфоревої глини продає тисячів на сотню за рік; так чому на його не надіятись? Але в тім сила, що він пан, на всю губу, як там кажуть: до обіду в нього не можна вийти ні в чому більш, опріч фрака; так се то менї й не подобалось. Воно таки й справді чудно жити в селї й що дня прибиратись, — чорт зна' що! Ну, ще коли у кого похорони або весілля чи там яке инше сьвято в родинї; а як так, то се вже більш не що, як дурне услїдования анґлїйського лордства. Так я, помізкувавши довгий час, написав лист у Київ, просячи, щоб послали до мене в Глухів гроший, а адресували щоб не на того приятеля, що торгує фарфоревою глиною, а на йменнє його сусїди, такого то ротмистра абшитованого.

Обладнавши все, як і слїд путньому чоловікови, другого дня, до схід сонця, упакувавшись на возї, я в гаразді і добрав ся до заїздного двору за двацять пять верст від Орла. Тут би було як раз до дїла описати з усїма можливими подробицями заїздний двір; та коли отсю tableau de genre описував уже багато дехто, не тілько прозою, а навіть і віршами, то я вже й не насьмілююсь змагатись ні з ким з тих гулящих письменників, ні навіть з самим гомеровським описом віршами заїздного двору, надрюкованим не згадаю, в якій часописи, що там порівнюють опис той з Ілїядою.

В Кроми приїхали ми в ночи, а виїхали, ще й не дніло; тим то про місто Кроми нема чого менї й казати, хиба тілько те, що за полумисок пісного борщу взяли з мене коповика*) гроший, власне за те, що я раніше не поторгував ся. От і все, що́ я можу сказати про Кроми.

Сонце вже височенько підбило ся, як я прокинув ся в своїм фурґонї. Прокинув ся я, висунув го-

*) Се-б-то 50 коп.

лову, подивився на сьвіт Божий та й питаю Єрмолая [се так звали мого фірмана], чи далеко до заїздного дому?

— А от — каже — спустимось за горбок, то й заїзд буде.

Позирнув я навкруги, думав, що й справді побачу де хоч маленький горбок; аж нїчогісінько: рівнина, самісінька тобі одноманїтна рівнина, перекраяна чорною смужкою почтового шляху, обтиканого денеде ракитою та смужастими перістими стовпами, що зовуть ся верствами.

Красовид, правду кажучи, такий, що не позавидуєш; а ще коли узяти на увагу мою мандрівку проквільну, то й скучним навіть здаєть ся. Що ти робити-меш? Читати нїчого, думати нї про що [тодї ще я не складав оповідань]. От я полежу, полежу в фурґонї та й вилїзу з нього, пройду верству-дві, та й знов в фурґон; пограю на гармонії, а Єрмолай потанцює [він сливе на „козла“ й не сїдав; все йде собі біля конепят]. То се, коли я заграю собі на гармонії, то він і піде танцювати, спершу злегенька, далї швидче; а коли розібрало його, так, повернувшись до мене, він майже кричить:

— Лїпше, пане, лїпше!

Я йому лїпше і заграю, а він лїпше танцює; а тим часом глянь: і заїзд.

Отак ми з Єрмолаєм й каланали і час і дорогу до самої Есманї [перша стация в Чернигів]. Ледві переїхали межу Орловської ґубернії, як уже й декорация змінилась: замість ракити понад дорогою красують ся високі розлогі верби; вже в першім селї Чернигівщини хатки біленькі, укриті соломою, з димарями, а не сїрі, рублені і не обмазані хати; одежа, мова, твар — усе, як єсть, инше. Уся ота одміна стає на протязї двацяти верстов; за одну годину ви вже почуваєте себе немов у другій атмосфері. Що-до мене, то я почував себе так кожен раз, коли доводилось їхати отсїєю дорогою. Їдучи з Київа через Чернигів, хоч і вбачиш себе по той бік Десни уже не на Вкраїні, але там всеж є хоч слабенька інтонация; а що між Есманю й Глуховим, то аж нїякісінької. Верстов за дві чи за три за

Есманю побачив я вправоруч недалеко від шляху уже не сірий рублений, з високою брамою заїзд, а білу під соломяною покрівлею корчму під вербами. Вид тієї корчми нагадав менї пісню, що чув я ще дитиною:

Ой у полї верба,
Під вербою корчма.

Завидна ще можна-б було доїхати до Глухова; але корчма так менї уподобалась, що я прохав Єрмолая стати тут на нічлїг, до чого він залюбки згодився, бо в корчмі, як він казав, усе дешевше, ніж у місті.

Порівнявшись з корчмою, зупинились ми. Бачу, чоловік стоїть і на нас жадної уваги не звертає. Одягнений він був якось чудно: у сіру салдатську шинелю, підперезаний замість поясом соломяним перевеслом, в чорній смушевій шапцї і з граблями в руках. Вилїз я з балагули, підійшов до нього та й питаю:

— Ти хазяїн?

— А вжеж хазяїн, — відповів він, ледво тільки скинувши на мене оком.

— Ну, а сїно в тебе є?

— А вжеж є.

— І овес є?

— А вжеж є.

— А повечеряти буде що?

— А вжеж буде.

Потім чоловік той повернув ся до мого фірмана і зовсім не ласкаво мовив до його:

— Чого-ж ти стоїш там, ґаво московська, чом не заїздиш? — і сам пішов одчиняти браму корчми.

Менї вподобав ся оригінальний земляк, яко орандар заїзду на великім шляху, особливо після орловських орандарів, що зустрічають тебе, за пів версти знявши шапку, кланяють ся, божуть ся, що в них всé є, окрім пташиного молока; а на дїлї буде тільки овес та гниле сїно; а повечеряти чи пообідати, найпаче у великий піст, і не думай: дадуть тобі борщу з смердячою слїєю та й здеруть коповика гроший, коли раніше не поторгуєш ся. Поки неохочий до балачки хазяїн одчинив та зачинив браму, я тим часом пішов трохи розламати ноги, стерплі від довгої сидні.

Корчма була гарно вибілена, а біля вікон підведено червонасто-жовтою глиною. Пристроєні до неї повітки, чи т. зв. стодола, теж чепурно вимазана жовтою глиною; взагалі по виду корчми знати було, що через кілька день у людий буде велике сьвято. По другий бік корчми видно було тин, що стояв як раз біля будівлї. Я наблизив ся: за тином дві баби копали грядки; одна щось розказувала, а друга так дзвінко та просто сьміялась, що я й сам мимохіть зареготав. Та, що розказувала, була молодиця не першої вже молодости; а та, що сьміялась, тілько що розцьвіла чорнобрива красуня; здавало ся, вона доня старійшої, а не подруга. Не встиг я роздивитись як слїд на них та наслухатись сьміху гармонїчного красуні тієї, як зза причілка вийшов хазяїн і покликав їх у хату варити вечерю. Я й собі за ними в хату. Біля дверий зустрів ся я з хазяїном. Він побажав менї доброго здоровя і запрохав до сьвітлицї. Я ввійшов в простору, гарно вибілену хату, розділену вподовж, немов стїною, кахольною грубою [бироновщина]. Кругом попід стїнами стояли лавки або ослони, а між ними дубовий гарно вимитий стіл; на покутї висїв образ, затиканий сьвіжою вербою та сухою мятою й васильками.

— Сїдайте, просимо, — промовив хазяїн, скидаючи шапку: — Здесь ми самі живемо, — додав він, — а для такого народу у нас є друга хата.

— А що, пане господарю! — питаю його, сїдаючи на лавку: — можна у вас розжитись на горілку?

— Чому-ж не можна! Вам пів кварти чи всю кварту? — спитав він.

— Та хоч пів кварти на перший раз.

— Добре, — сказав він і пішов з хати.

Скоро він вернув ся з чаркою й ґрафином, а за ним ішла з полумиском й рушником у руках весела городниця. То була на пречудо хороша чорнява дївчина, років шіснацяти або пятнацяти, стрункa та гнучка, як молода тополя; волосє її густе, блискуче, повязане було оксамітовою стрічкою і заквітчане сьвіжим зеленим барвінком.

Вона заслала рушником край столу, постановила полумисок з якоюсь солоною рибою, положила на стіл

дві скибки пшеничного хліба, усьміхнулась і вийшла з хати. Провівши очима красуню, я повернув ся до хазяїна:

— А що, земляче, чи не випити нам по чарці горілки?

— Та чому-ж не випити? — одповів він, сідаючи на ослоні.

Випив я горілки, почастував і хазяїна; трохи згодом, ще раз почастувавши його, і питаю:

— Здаєть ся, пан господар служив у Москалях?

— А вжеж служив.

— То-то ти так знатно по московському балакаєш!

— Отак пак! Шість років стояли у Володимирській ґуберніі, та щоб не вивчитись балакати по московському!

Добряга не спостеріг мого жарту. Я йому за те ще чарку горілки насипав.

— Мабуть і під Француза ходив, думка моя?

Про се спитав я тим, що примітив голубу стяжечку, нашиту на шинелі у його.

— А вжеж ходив, — відповів він.

— Чимало-ж мабуть ти їх, проклятих, насадив на штик?

— Аж ні єдиного!

— Як же се так сталось? — не без здивування питаю його.

— Я був у музиках, — відповів він.

Се мене ще більш здивувало, бо на тварі у його та взагалі в рухах не примітно було нічого такого, з чого-б можна було пізнати віртуоза.

— А на чóму-ж ти грав? — питаю його.

— На барабані, — відповів він, не міняючи речі.

— Та й на тім гучнім струменті ледві чи відзначив ся ти, — подумав я, дивлячись на його чесний та виразний профіль; а він сидів собі на ослоні і, зігнувшись, дриґав ногами, так наче та мала дитина. Я гадав собі, та таки й не без приводу, що почую від нього про якінебудь лицарські події в боях, про якубудь пригоду, таку, що про неї ніде нічого не прочитаєш, навіть у „Записках русскаго офицера“; аж ні: він був музикою та в додачу ще й не

брехуном. Але я все ще не кидав надії вивести його на оповіданнє, запросивши його ще по одній чарці. Він охоче згодив ся до чарки і, коли він полою від шинелї обтер свої білі вуси та крякнув, я й питаю його, немов би невмисно:

— А в нїмецьких землях та у Франциї таки не довело ся бути?

— Довелось. У Франциї, в самій, два роки стояли.

— Як же ти балакав з Французами?

— По французькому, — відказав він, не запинаючись; та й каже трохи згодом далї:

— Я й по французькому і по нїмецькому вмію. Ще десятого году, як ми вертались зпід Турка, один Венґерець мене навчив, царство йому небесне! Я, казати, правду, по всякому вмію, — додав він самозадоволено. — Наприклад, таборуємо ми таки під самим Парижем: тут і Прусак, тут тобі й Цесарець і Англичанин, як той рак, червоний, і Швед синьополий: і Бог його знає, відкиля той Швед прийшов? До самого Парижа його не видно було, а тут мов із землї виріс. От, вони гуляють по табору та між собою по свойому розмовляють. От, кажуть: Бог дасть, завтра ввійдемо в Париж, а там, комрад, і махен вейн, і закусимо, комрад, і мамзельхен лїбер, і всього в волю. А я хожу собі між ними, вуси покручую та думаю: не хваліться, комради; побачимо, що з того буде! Через день чи через два одягли нас, вистроїли, перевели через Париж церемоніяльним маршем, не дали й води напити ся; уже верств двацять за Парижем дали нам дух перевести. От, я підхожу до цїсаря та й кажу до його по цїсарському: А що, комрад? Знатне, кажу, місто Париж: і вейну і мамзельхен, — всього, кажу, в волю.

— Одер дейфель! — каже, — щоб він їм до тла вигорів!

— Тото-ж, — кажу йому по цїсарському: — було-б не хвалити ся, ідучи на рать.

— А як, земляче, чи є яканебудь ріжниця між французькою й нїмецькою мовою? — питаю його.

— Малность ріжниці! Та так, що, коли вмієш добре по нїмецькому, то й з Французом можна побалакати; малность ріжниці, — знову сказав він, покручуючи свої білі вуси.

Тоді саме одхилила ся занавіска від закутка, і в хату ввійшла з сьвічкою в руках та сама жінка, що я мельки бачив на городї. Вона була по городянському чепурно одягнена; не молода вже жінка, висока на зріст, з бистрими чорними глибоко впалими очима, а взагалї з привабливим і виразним лицем. Вона постановила на стіл сьвічку, глянула на мого розмовника і, удаючись до мене, промовила чистою росийскою мовою.

— Не частуйте його, будьте ласкаві, а то він вам і одпочити не дасть. Іди лиш краще та лягай спати, — промовила вона, удаючись до нього.

— Мовчи лиш ти, капитанша! Ма... — мовив мій розмовник і по хвилї додав, усьміхаючись:

— Матері твоїй чарка горілки!

Мовчки вона подивила ся на нього і знов пішла за занавіску.

— Се жінка твоя? — спитав я хазяїна.

— Жінка, — відповів він.

— На що-ж ти її капитаншою звеш?

— Та се я так, жартуючи... А правду кажучи, то вона таки й є капитанша, та ще й не проста, а лейбґвардійська, — додав він немов сам про себе і так тихо та хутко, що я на силу міг почути та розібрати.

Піддрочувало мене розпитати в нього, через що вона капитанша, та ще й лейбґвардійська; але він так похмуро звісив на груди свої білі вуси, що кожне питанне про капитаншу здавало ся менї не на часї, навіть і нахабним.

Недовго посидїли ми мовчки, як знов вийшла та-ж таки жінка і постановила на столї юшку з якоюсь дрібною рибкою, дуже смачну. Повечеряв я, подякував хазяїнам та й пішов у свій фурґон спати. Довго я не засипав: оте слово „капитанша“ довго не давало менї спати. Зо мною таке часто трапляєть ся; та воно, мабуть, і з усяким теж: на якім-небудь простім слові заснуєш цїлу драматичну фантазію, не згірш славетнього

в сім ділї поважаного Н. К. Так і тепер стало ся: слово „капитанша“ поділило ся вже у мене на дії, картини, одміни, і драма затого вже трохи не розвила ся в страшенну катастрофу, коли мої творчі вії почали злипати ся, а сам я заснув глибоким сном.

Доки ми подорожували з Орла до отсієї цікавої корчми, я що ранку просипав ся в дорозї. Догадливий Єрмолай ніколи не будив мене, та й ні за чим було будити. Єще в Кромах, після дорогого борщу, я дав йому на дорогу три карбованцї; і він усю дорогу й розплачував ся за все, що я пив і їв на кожнім заїздї. Я-ж собі спав сном праведника і прокидав ся завждї в дорозї. Прокинувшись, я иноді знов засипав, не вважаючи, що колеса стукотять, а віз колихає; просипав ся вже на заїздї. Після нескінченої драми на тему „Капитанши“ другого дня я проснув ся вже не рано і спав собі і не чув ні колихання від воза ні холоду ранкового повітря: прислухав ся і не чув нїчого навкруги себе, навіть не чув, щоб колеса стугонїли.

— Хибаж таки ми вже стацию переїхали? — кажу собі на думцї. — Та ні, не може се бути! Аджеж ми повинні були-б бути в мого приятеля у слободї біля Глухова, а не на заїзднім дворі. Воно правда, з вечора учора я не розказав Єрмолаю дороги; а він, дурепа, не розбудив мене, як виїхали з корчми. З такою мудрою думкою я було знов задрімав; але Єрмолай мабуть вгадав якось мою думку та, підійшовши до воза, й каже:

— Пане! Чуєте, пане!

— А чого, Єрмолаю?

— Ви спите? — питає.

— Сплю, — кажу.

— Пора вставати!

— Добре, встаю. А може що таке трапилось?

— Та ні, нїчого. Дякувати Бога, все гаразд.

— Ну, так чого-ж ти? Обідай собі з Богом.

— Які тут обіди, пане! У нас нїчим і за вчорашню вечерю заплатити, бо я всї гроші, і свої й ваші, видав.

— Так таки нїчого й не зістало ся?

— Нї копієчки!

— Погано, — думаю, а потім і питаю його: — А коні у тебе нагодовані?

— Коні нагодовані: наймит нїчого не тямить; що спитаєш, усе дає.

— То й добре! Піди-ж, скажи йому, щоб самовар нагрів; я зараз прийду.

Пішов Єрмолай.

Ото, як переїздив я Тулу, так в ресторані підходить до мене якийсь не дуже тверезий чоловік і накидає нову рушницю в одну цївку за три карбованцї. Я, абиб одчепитись від нього, даю йому карбованця. Він, не промовивши ні слова, пішов з хати; але трохи згодом вернув ся і питає мене, чи я жартую з ним, чи справдї кажу. Я кажу: справдї. Подумав він трохи та й каже: „А коли справдї, так от вам рушниця, давайте грошї“. Оддав я йому карбованця, а рушницю поклав на столї, навіть не подивившись добре на неї, як на річ, цїлком менї непотрібму. Чи можна-ж було менї тодї вгадати, що та рушниця, майже силоміць придбана, стане менї в пригодї і стане отаким робом, який я тепер призначив.

Вилїз я з своєї переїздної відпочивальнї, пішов до колодязя, умив ся, причепурив ся трохи та й пішов у хату. На столї стояв вже самовар, а вчорашня капитанша чистим рушником втирала велику фарфореву чашку чайну. Я привитав ся на добрий день, і вона мене привитала.

— А деж се ваш господар?

— А він ще з ранку поїхав до дїдича, в котрого ми орендуємо отсю корчму.

— А як прізвище того дїдича? Далеко він відсїль живе?

— Абшитований ротмистер Н. Н., живе майже біля самого міста.

— Так се-ж і єсть мій приятель, єдина моя надїя, — думаю собі та, удаючись до хазяйки, питаю, як вона гадає: скоро її господар вернеть ся?

— Та думка, що скоро, коли не загає Виктор Олександрович: йому там нїчого довго робити; від-

дати гроші та бочку горілки взяти. Та вам чого-ж його чекати, можна й зо мною розплатити ся.

— В тому то й сила, що не можна, — кажу собі на думці, а в голоси мовив: — Та менї-б ще раз хотїло ся-б його побачити та побалакати: він, здаєсь, добрий дїдусь.

— Прекрасна він людина! — відповіла вона, примітно хвилюючись.

— Шкода буде, коли я його не діждусь. Та менї, правда, поспішати нїкуди. Чи не хочете зо мною чашочку чаю випити?

— Щиро дякую! Ми вже пили чай, — відповіла вона, злегенька поклонившись головою.

Незвичайно вподобались менї в отій молодиці простій її простї, а ґрациозні рухи і бездоганна чистота, починаючи з платка і до черевиків. Заким я міркував, чим би її загаяти в хатї, вона згорнула рушник, положила його на стіл, а сама вийшла за полог.

Напившись чаю, вийшов я з хати полюбуватись весняним ранком; але він уже зник у предвічностї, а на його наступило квітенське прекрасне тепле пів-дня. Обійшов я кругом корчму та й зупинив ся біля тину. За тином, як і вчора, мої хазяйки копали грядки.

Я питаю у старійшої:

— Що отсе, ваша доня?

— Еге, — відповіла вона якось несьміло.

— А як її зовуть?

— Оленою.

— Олено! — повернув ся я до дівчини, — ти вмієш грати на гармонії?

— Нї, не вмію, — відповіла вона спиняючись.

— Хочеш, я тебе навчу.

— А деж ви гармонії візьмете?

— Се вже не твоє дїло; хочеш навчитись?

— Хочу, навчіть, — каже вона почервонївши.

Виніс я гармонію, і лекция почалась.

Стало знати, що учениця спосібна. Мати її очевидячки радїла тому.

А ми з таким усердєм трудили ся за гармонією, що не помітили, коли й орендар приїхав до дому, та, наближаючись до нас, гукнув:

— Оттака ловись! Добрі люди до плащаниці знаменують ся, а вони он що виробляють! — та, підійшовши до мене, узяв у мене з рук гармонію, повертів її та й каже:

— Славна штука! Де ви її купили?

— В Орлі, — кажу.

— А дорого? — питає, вертаючи менї гармонію.

— Карбованця дав.

— Гм... А ну, заграй, Олено!

Я подав дівчинї гармонію; вона взяла на нїй декілька акордів. Старий усьміхнув ся та, повертаючись до мене, й питає:

— Чи не продажня у вас отся музика?

— Продать то я її не продам; а, коли хоче Олена, то я їй сю музику подарую. А ти, старий, коли хочеш, купи у мене рушницю.

Старий замислив ся, а я йому далї:

— Рушниця гарна, справжня тульська!

— Та на чорта вона менї — ваша тульська рушниця, коли я з неї й стреляти не вмію.

Я покликав його на бік та й кажу йому, в чім дїло. Він послухав мене, усьміхнув ся та й каже весело:

— Олено, музика наша! Неси в хату!

— Тількож чуєте, — додав я, — гармонію я дарую, а не продаю.

— Добре, добре! — весело гомонїв старий: — Просимо милости в хату! Ідїть і ви, хазяйки мої нечепурні, — додав він до жінок.

Покинули вони грядки та юрбою усї й пішли в хату. Попереду поважно ішов наш хазяїн. Він був одягнений не по вчорашньому вже, в салдатську шинелю, а в синій жупан з тонкого сукна, підперезаний широким червоним поясом і в чорній високій смушевій шапці. В сьому убраннї він здавав ся стародавнїм українським міщанином абож заміжним козаком.

Йдучи я нишком сказав Єрмолаю, щоб запрягав коний; а, ввійшовши в хату, спитав хазяїна, чи за-

став він дома Виктора Олександровича. Він менї одповів так, як на саме звичайне питанне; що застав, а що той збираєть ся до якогось сусїди на сьвятки.

— Сказано, бурлака, людина самотня, то йому й сьвято не в сьвято, — додав хазяїн: — Усього в нього наварено, напечено, наготовлено, а пообідати нї з ким. А ви, добродію, жонаті, чи нї? — питає мене.

Я одповів, що нї.

— Женїть ся, добродію, невідмінно женїть ся, бо нудно буде старіти ся одинокому.

Заким ми так балакали з хазяїном, хазяйка застилала стіл, а Олена за занавіскою грала на гармонії. Коли вже горілка й закуска були на столї, у хату ввійшов Ермолай та й каже, що конї готові вже. Я звелїв йому принести рушницю, а тим часом розпитував, як близше проїхати до Виктора Олександровича. Хазяїн, розказавши менї з усїма подробицями дорогу, запросив випити чарку горілки та закусити на дорогу. Я подякував, указуючи на великодну суботу, а справді через те, що було ще дуже рано. Хазяїн не схотїв братм моєї рушницї і став давати грошї за гармонію. Я, розуміє ся, теж не згожував ся. Вони з жінкою всеж таки припрошували мене випити та закусити на дорогу, додаючи, що Бог простить подорожньому чоловікови і т. п.; алеж я не піддав ся їх доказам, попрощавсь з ними, як з давнїми знайомими і поїхав шукати хутору Виктора Олександровича.

Не доїздячи верств зо дві до Глухова, вправоруч од шляху чорніє невеличкий березовий гайок, а до того гайка повилась вузенька доріжка. Вона то й довела прямо на хутір Виктора Олександровича.

Хутір Виктора Олександровича, наче за занавіскою, стояв за гайком. Наблизившись до гаю, я почув якийсь невиразний шум. Відповідно тому, як ми наближались, він все дужчав; трохи згодом можна було менї добре розібрати, що шум ішов з водопаду. І справді я не помилив ся. Поміж білими березами денеде вигравала на сонцї блескуча вода; а, як виїхали з гаю, передо мною розгорнув ся широкий став з греблею, що на половину ховала ся поміж старими величезними вер-

бами. По той бік ставу, майже на березі, визирали зза дерев білі хатки, відбиваючись в воді; а між хатками білів під почорнілим соломяним дахом з гайстровим гніздом великий на четверо вікон панський будинок, перед котрим стояв величезний гилястий граб. За хутором, по згірю ішов родючий сад, обсаджений старими березами; на шпилю гори на голубому фоні неба маячив вітряк на шестеро крил, а ліворуч від його на похові і виринало на масаковому обрії в синім тумані місто Глухів.

По греблі, між вербами, повагом похожував сам господар отсього скромного красовиду: на йому був смушевий кожух, покритий сірим німецьким сукном, червоний пояс і чорна смушева шапка. Побачивши мій фурґон, як він показав ся із гаю, він зупинив ся і, заслонивши рукою немов козирком очі від сонця, дивився на мій незграбний екіпаж.

— Викторе Олександровичу! — гукнув я до його, не вилазячи з своєї будки.

Він ще дужче начав придивлятись.

— Як здоровлячко, Викторе Олександровичу! — знов крикнув я йому, все ще не показуючись.

— Та який там сатана гукає, а не вилазить на сьвіт божий? — озвав ся він ніби з серцем.

— Та не сатана се, а я, Викторе Олександровичу, — кажу я, вилазячи з воза.

— Так ти-б так і казав! А то репетує, а не показуєть ся, — промовив він.

Ми обнялись, поцілувались.

— От молодець! От так козак! — скрикнув він: — Спасибіг, спасибіг! А я вже думав, що ти неодмінно одуриш, та вже думав сьогодня на ніч поїхати до Семена Максимовича стрічати сьвято; а ти таки й приїхав. Ну, спасибіг же, спасибіг тобі! Тепер не треба й фрака шукати.

— Ну, як же ви живете, що порабляєте, Викторе Олександровичу?

— Та що-ж я порабляю! От другий тиждень, як підняв заставку та й гуляю по греблі, як собака на ланцюзі. Бог її знає, звідкиля отся вода береть ся; так

і надає й надає! — говорив він та, взявши мене за руку, додав:

— Ну, а тепер просимо до хати. А ти, голубе, — промовив він до Ермолая: - їдь прямо до стайні, спитаєш там кучера Артема та й бери в нього всього, чого твоя душа хоче.

Панський будинок і з окола й з середини тільки й одрізняв ся, що своєю просторістю. Та й сам пан, правду кажучи, мало чим відрізняв ся від своїх крепаків, хиба тим тільки, що носив червону сорочку шовкову та чорні плисові штани, а в сьвята надягав фрак та їздив обідати до свого маніжного сусїди, — та й більш нїчим. Певно, учив ся він у ніженськім лицеї в одні часи з незабутнім нашим Гоголем; далї служив десь у гусарах, та так, що колишнього вихованння не лишило ся й тїни. Років пять тому буде, як покинув він службу; але й тепер ще ладен був би „погусарити“ при нагодї; нарікав тілько на знесилле фізичне, на біль голови з похмілля; але се на мою думку трапляло ся мабуть через те, що практики бракувало. Грав він на бандурі немов справжнїй бандурист, а у вільний час компонував жалісні українські романи; один з них завів звісний композитор на ноти. Щоб лишити собі самобутність творів, він окрім байок Федра, переложених ще „во время оно“ славетним Барковим, нїчогісінько не читав, тілько инколи брав в руки Хераскового „Царя, или спасеннаго Новгорода“. Щоб повнїйш його схарактеризувати, треба додати ще: він зовсїм відгородив себе від впливу або услїдованння на ниві письменства. Жив самотою в країні, занадто придатній до польованння; але був запеклим ворогом польованнь і мисливцїв називав шкуролупами та собачниками.

Нї хупавим поводженнєм, нї привабностю твари мій приятель не видавав ся. На смуглій та вісною подзьобаній твари його було стільки веселої простоти душевної, що без утїхи на його не можна було дивитись, найпаче коли він розповідав якунебудь українську побреченьку або передражнював когобудь з своїх сусїд: найприроднїйшою мімікою орудував він до високого ступня.

Чоловік він був уже не молодого віку; алеж і старим бурлакою не можна ще було його назвати, хоч і наближав ся вже до сеї категорії. До життя самітного він так вже звик, що про одружіннє й не споминав ніколи. На сучасне вихованнє панночок взагалї, а сусїдок тим паче, дивив ся він по свойому, се-б-то зкоса. Вважаючи на його оригінальний погляд на речі, не можна було й гадати, щоб він колинебудь побрав ся; алеж не так сталось: не далї, як через рік після того, як ми бачились, він одружився і в сій справі так само, як у письменстві, вийшов самостійним.

Треба додати, що до своїх „підданих“ він був наче той батько в родинї: брав з них лише те, що було йому неминуче потрібно на прожиток. До щоденного прожитку нї одних примх у його не було; та й взагалї видатки його були незвичайно обмежувані; з сього боку його можна було брати за добрий приклад.

— Бабусю! — гукнув господар, увійшовши в хату.

На голос його увійшла чепурненька в сїльськім убранню бабуся.

— Самовар! Чаю! Та й инше що... догадалась?

Бабуся кивнула головою й вийшла з хати.

— І яка-ж ти гарна людина, прямо й сказати не вмію! — гомонів він, обіймаючи мене та садовлючи на широкій дубовій лавцї. Тепер другого такого чоловіка й з лїхтарем не знайдеш: дав слово і додержав його! Далебіг, не знайдеш такого другого!

Я мовчки стискав йому руку та хитав головою. Заким ми любязно отак балакали, на столї зашумів самовар. Чепурна бабуся перетирала шклянки, а господар, покинувши мене, узяв ся одтикати пляшку, на котрій на етикетї красували ся ґотичні лїтери, з яких складало ся слово: „коньякъ“.

— Шкода, що ти не застав тут стрілкового батальону, — говорив він, становлячи на стіл одіткнуту пляшку: — на тім тиждні тілько виступив; а що за вдані хлопцї! Здебільша Шведи. Диво, які люди: вихованї, осьвічені. А вже погуляти чи „угла загнути“,*)

*) Граючи в карти. — *Прим. ред.*

так прямо тобі сущі гусари; найпаче поручник Штрем, прямо ґеніяльна голова!

Заким він вихваляв поручника Штрема і його товаришів, бабуся поналивала у шклянки чай, а ми присїли до столу. Випивши по стакану, Виктор Олександрович повернув ся до мене та й каже:

— Розкажи-ж менї про свою мандрівку; ти-ж чоловік примітливий; гадаю: багато чого цїкавого спостеріг?

— Найцїкавійше, — кажу, — за всю свою мандрівку: корчма ваша біля Есмані; а корчмар, ваш посесор і поготів.

— Ба! Се Омелько Туман! Так ви з ним познайомились?

— Я в нього ночував, ще й на віру.

— Се-ж як на віру!

Я йому розповів історию своїх фінансів.

— Погано! — промовив він з малою увагою, а далї, трохи помовчавши, й каже:

— А знаєте, отой старий інвалїд Омелько Туман — людина цїкава, та ще й ориґінал чисто української вдачі. Він не оповідав вам, як він спізнавсь з Блюхером або як вони через Париж промаширували?

— Про Париж оповідав, а про Блюхера ні.

— Як же се так? Мабуть жінка перебила?

Я запевнив його догадку.

І певно він звав її капитаншою?

— Дійсно так.

— Бач, як я знаю свого орандаря, як ти кажеш, посесора. Знай же ти, що під отсією грубою корою криєть ся найвеличнїйша, найблагороднїйша душа. Його жінка, що він жартома зове капитаншою, — се його годованка з самого малечку. Нехай гуляючи я вам розкажу сю історию. Він одночасний служака й однополчанець моєму батькови: так мій покійник без утїхи на серцї і оповідати про його пригоди не міг. А найкраще: подарую я тобі рукопис, написаний словами покійного батька; там ти не знайдеш ніже єдиного словечка вигадки, — сама гола правда. Я її думав було надрукувати, та потім роздумав: ще якийнебудь барон

Брамбеус захоче на мені язик гострити або прямо назове її нікчемною вигадкою; а для мене се гірше ножа гострого. А ти її хоч і друкуй, тілько за своїм йменнєм, щоб я лишився з боку. Я її тобі завтра й знайду; вона у мене десь схована, та й сам не згадаю, де. Треба спитати бабусї: вона в мене всьому хазяйка. А дочку його бачив? — додав він, усьміхаючись.

— Бачив, — кажу.

— А що, правда, красуня?

— Суща красуня та, хоч і одягнена по селянськи, але на мужичку-селянку не схожа.

— На мужичку! Гм... вона на царівну, а не на мужичку скидаєть ся! А як ти гадаєш, — додав він, пильно дивлючись менї в вічі: — чи можна такому значному чоловікови, як я наприклад, назвати її своєю жінкою, га?

— Чому-ж ні, коли вона й справді така хороша в усьому, як з виду.

— Така, справді така в усьому! — відповів він з захватом: — Моє серце радіє, що я надибав хоч одну людину з однаковими думками, як і мої, — що-до справжнього її від кого незалежного семейного життя; а то самі прилики та прилики. Все життє стоїть на обопільнім обдурюванні, се-б-то приликах! — додав він, допиваючи чай.

— Одно тілько здалось менї чудним... — кажу я.

— А що саме?

— Та те, що вона для корчми дуже вже невинна; наприклад: вона аж до сьогоднішнього дня не відала, що є на сьвітї „гармонія“; суща дикарка!

— Отсе то власне менї й до вподоби! Яким чином вона сьогодня знайшла таке велике відкриттє? Чи не ви тому запомогли?

— Еге, я! Я їй подарував гармонію.

Гостинний хазяїн глянув на мене зпід лоба та й промовив, покручуючи вуса:

— Носить же вас чорт з вашими гармоніями! Тілько добрих людий з пуття збиваєте! Ну, скажи, будь ласкав, чи то-ж їй, такій принцесї, пристала твоя дурна гармонія? Вона-ж її збезобразить; се-ж однаково,

як би огрядну орловську бабу посадити за Ліхтенталівські клавикорди! Сьогодня-ж одберу й спалю! — Бабусю! — гукнув він.

Ввійшла бабуся.

— Пошліть Максима в корчму, нехай він принесе мені музику. Або ні, не треба! Я сам поїду!

Хазяїн хутко надів шапку і озвавсь, виходячи з хати:

— Бабусю! Знайди та дай їм синій папір; знаєш, — той, що я недавно читав Іллї Карповичу?

— Добре, памятаю, — відповіла бабуся: — Гаразд, що ви сказали, а то я вже хотіла його сьогодня повернути в хазяйство.

— І добре-б зробила! Віддай же тепер їм, коли не встигла повернути в діло. Прощайте! — промовив він, удаючись до мене й виходячи, гаразд дверима грюкнувши.

Мені стало так ніяково, наче соромно, що я вже думав було кликнути Єрмолая, щоб лаштував „колісницю“; та передумав, власне через те, що ні з чим було рушити. По волї чи по неволї мусів я вибачити своєму Амфитріонови за його оригінально та суто хуторянську вихватку; а себе виводив тим, що в житті частенько трапляєть ся нам ще й не такі пригоди вибачати, і не тілько зза служби, а так, як кажуть: зза крутих обставин та навіть і без усяких обставин. Доки я віддавав ся таким великодушним думкам, бабуся принесла й поклала на столї перед мене товстенький таки суверток синього паперу, звязаний навхрест рожевою стяжечкою, а сама стала мовчки прибирати посуду зі столу. Запалив я циґару [за тих часів я ще циґари палив], розвязав суверток, розгорнув його, сїв біля столу на лаві, умисно не дозволяючи собі ніякого комфорту, се-б-то просто горизонтального положення, щоб не вчинити неввічливости та не заснути на авторових очах за першою-ж сторінкою його твору скромного.

Взяв ся я читати. Назва була така:

КАПИТАНША,
або високодушний салдат.

Оповіданнє очевидця.

Подарувавши Европі спокій, наше військо машерувало до господи. За гуртом машерував і наш завзятий піхотний полк №. Полковий наш ад'ютант був майстер на всї руки. Наприклад: наш брат-простота всього збувсь на Нїмкень та Францу́жанок, другий з опалу і материне благословеннє по боку торохнув; а він собі нишком-тишком складав копійчину за копійчиною та збирав всяку дрібничку; а та дрібничка все була не що инше, як рідкости: золото та диямант, а більш нїчого! Між иншими рідкостями вивіз він до дому й жокея, чи як він ще його звав, пажа, Француза.

Ну, чи жокей чи паж, се все однаково; а тілько дїло в тім, що отсей паж був хлопець дивної краси і соромливий, як найбезблазнїйша дївчина. Він звав його, — гаразд не скажу, — Альфредом чи Альбертом; а полкові музики, се вже знаю добре, звали його Володьком, а за музиками, признаться, й наш брат, се-б-то хто при „офіцїї", теж за Володька його вважали: бачте, своє рідне якось до серця ближче, та ще як не будеш годів зо два, зо три у рідній краї. Повірте, як увійшли в росийські границї, так перший заїздний двір, хоч який він нї загиженний, а здав ся менї кращим всякого французького готелю. Звісно, все отсе забубони; але як для кого, а для мене отсї самі забубони мають якусь свою привабливість. Жив наш ад'ютант, як і взагалї живуть скупяги, під запорами. Товариші одвідували його хиба що як справа, та й то яка важна дуже; тим то його хатнє життє мало кому було відоме. Проте чутка ходила, що він вкупі з Володьком і чай пє й вечеряє [обідав він що дня в полкового командиря]; але то ще поки-що була тілько чутка. Один одним чоловік, що одвідував що дня ад'ютантову кватиру, був барабанний староста. Ходив він до його не так по обовязку, як задля Володька.

Барабанний староста був природнїй наш брат-Украïнець і оригінал такий, що другого такого менї й стрі-

вати не трапляло ся. Забрав він собі в голову, що краще його не тілько на ввесь полк, а й на ввесь корпус ніхто не знає ні французької, ні німецької мови; а коли було спитаєш його, чи є яка ріжниця між французькою й німецькою мовою, то так навсправжки й одкаже:

— Малность! Коли хто добре знає французьку мову, то може балакати й по німецькому.

Так отсей чудак і взяв ся в поході навчити Володька московській мові; а він її стілько знав, як наш хуторянин, що ніколи й бороди московської не бачив. Хоч і стояв староста шість років у владимірській ґуберній, але се йому мало що помогло: таким таки чистим Українцем він і зостав ся. Колиб Володько справді надумав був учитись у його московській мові, то став би похожим на того Англичанина, з котрим стала ся ось яка пригода: Заманулось йому навчитись балакати по московському; от він, щоб досягти скорійше своєї мети, поселив ся на літо в селі та й з'єднав ся з попом, щоб той до зими навчив його справжній, ґрунтовній мові московській. Піп і навчив його по нашому церковному. Вертаєть ся зимою Англичанин до столиці та в моднім сальоні і пустив якесь bon mot по церковному. Пані так і покотилась з реготу. Він так і стеряв ся. Не такого ефекту він ждав від свого bon mot. Засоромив ся бідолашний та й ніяк не второпає, що-б воно значило; та вже потім йому з'ясували.

З Французиком Володьком могло було так само статись, що́ й з чудним Британцем. Але стало ся не те, а ось що: За похід Французик, не вважаючи на похмуру та мовчазну барабанщикову вдачу, так звик до його, як тілько дитина до матери може звикнути. Чудні речі діють ся на сьвіті: наприклад Туман, барабанний староста [так його прозивали, так і ми його будемо звати], зовсім був людина не французької вдачі, а припав же до серця вітрогонному Французови, та ще й як припав! Прямо, як рідний. Щось є таємне, невідоме, що навертає нас до нашої біди, що з нами буде; але ми не в силї розібрати сї німі натякання, тим то й страждемо. Французови теж його ангелом-заступником пораяна була ота симпатия до людини про́стої, грубо́ї, — зда-

валось, сторонньої до всякого повищого почуття; а стало ся так, що ми всї схибили, а Француз угадав.

Володьо, той Французик, був, кажу, хлопець тихий, трохи навіть нелюдимий з усїма, окрім Тумана; а з ним він витворяв такі штуки, як, — може доводило ся вам бачити, — як мале котеня пустує з старим котом. Котеня що-б не встроїло, то старий тілько жмурить ся. То так і Туман: що ні витворяє з ним Володьо, а він тілько дивить ся на нього та усьміхаєть ся; хиба вже дуже надокучить він йому своїм пустованнєм, або прямо не дає спочити після ротної муштри та покурити по волї люльки, так одвернеть ся та й промовить: „а щоб ти йому опряглось!“ Та, ще й не доказавши негарного слова, зупинить ся, перехрестить ся та й скаже: „Господи! Прости мене, грішного; воно сирота та ще й на чужинї, а я його лаю“. І хоч як би ні був натомлений, встане, піде, роздобуде денебудь сира і иншого там та й давай лїпити вареники своєму Володьови, щоб хоч сим трохи загладити перед ним свою вину. Ад'ютант, хоч, — видно було, — й не потурав, але нишком рад був їх обопільній приязности; та инак і бути не могло, бо Володько що ще? — сливе дитина та ще й між чужими людьми, — чи довго розпонадитись? В такі роки все прилипа однаково, і гарне й погане; а що від Тумана паж не навчить ся нїчого лихого, в тому був він певний, бо Тумана цїлий полк вважав за найретельнїйшу і найчеснїйшу людину; а що він похмурий, то то нїчого: другий і приязно дивить ся, та вкусить як гієна.

Повернувши до свого любого „отечества“, стали ми на зимні кватири. Володько став нудьгувати та й з виду якось чудно змінив ся; а що ще чуднїйше було, так то, що він нїколи не скидав свого широкого плаща, так і спав у йому. І не гравсь нїколи як те котеня, з своїм похмурим другом, а впаде йому на груди та так і заллєть ся сльозами. Туман уже всяко його пестив і веселити пильнував, та мало чого досягав тим. Ми спершу гадали, що се просто туга за рідним краєм і згодом вона минеть ся; отже нарештї сталось не так. Ад'ютант поїхав до родичів, а Володьови найняв у мі-

сточку у жида кватиру та й зоставив його на догляд барабанному старості. На се ми теж і дивуватись не встигали: чому-б хлопця з собою не взяти? Всеб же воно хоч трохи провіяло ся. Поклали ми се на погану ад'ютантову вдачу, більш ні на що.

Не знаю, чому, а Францужя те всіх нас цікавило, найпаче мене. Було в ніім таке щось привабне та симпатичне! Як лишив ся він без свого патрона та не показував ся й на вулицю, то я мов що втратив і кожного разу, як побачу Тумана, питаю про Француза. Спершу Туман казав менї, що Володьо нудить ся; а далї вже почав казати, що Володьо нездужає. Нераз хотїло ся менї зайти провідати Володя та побалакати з ним про рідний його Париж: може-б йому полегшало. Так що-ж ви робити-мете з дурною фанаберією! Як таки, бачте, менї, офицерови, та йти з візитою до якогось там Француза та ще й до лакея. Ох, вихованнє! До нїкчемного ледачого урядника ми на вулицї шапкуємо приязно, найприятнїйше витаємо у себе в хатї, подаємо стільця і садовимо на першому місцї, на покутї, за столом, і не боїмось, що ся отруйлива тварюка своїм диханнєм заразить дїтий наших; а зустрінеть ся з нами на вулицї людина проста, нечиновна, що може нам такиж своєю прямістю та некористністю робила послуги, то ми на його й очий не зведемо; а коли й зведемо, то так прихильно, що краще-б і не зводили були. Отсе, бач, зветь ся в нас пристойністю! Погань та й годї! Ми гірше браминів: той, хоч здихати-ме, то в парія води не попроситъ, щоб нї за віщо не бути йому вдячним; а ми!... Правда, на сю тему цїлі томи написано, то чи не краще се кинути, бо нового нїчого я не скажу; та й нераз помічено, що великі теоретики не завжди бувають і практиками такими-ж. Се я кажу про филантропів та моралїстів; то, щоб не попасти й самому до того гурту, так лїпше верну ся до свого Француза Володя.

Минуло місяцїв зо два після ад'ютантового від'їзду. Близького кого чи приятеля в полку не мав він нїкого, тим то ми про його нїяких звісток не мали. Кватирував я вкупі з нашим штаблікарем. От, якось у вечері

сидимо ми собі вдвох, читаємо якусь французьку книжку, — не згадаю, яку власне, — аж „денщик“*) і каже, що барабанний староста просить дозволу ввійти.

— Поклич, — кажу.

Туман увійшов, блідӥй та переляканий.

— Що скажеш, Тумане, — питаю.

— До їх високоблагородія.

— Що-ж тобі треба? — питає лїкар.

— Володько вмирає, ваше високоблагородіє! Поратуйте! Тілько то не Володько, ваше високоблагородіє, а жінка.

— Як се жінка?! — питаємо в один голос.

— Та так, жінка; а тепер мучить ся... пологи у неї.

Лїкар хутенько одяг ся й пішов слїдом за Туманом. Довго він не вертав ся, чи то може менї так здалось, бо я його нетерпляче ждав; нарештї прийшов.

— А що? — питаю його.

— Нїчого, ослобонилась; дитина здорова, жити-ме; а вона, сердешна, дуже постраждала, навряд викрепить.

Вранцї прийшов Туман і оповістив нас, що скоро після того, як піти їх високоблагородію, вона вмерла.

Оповістили полкового командира. Він звелїв другого дня її поховати та й забути про сю річ. Дитину хотїла була взяти вигодувати полковниця до себе, але Туман не віддав.

— Я відповідати-му за сю дитину перед Богом, бо мати вмирала, руку менї цїлувала та на дитину все вказувала, се-б-то прохала, щоб не кинув її дитини; то я й повинен його не кидати, — казав він. Так і зробив. Того-ж дня з фактором нашукав мамку, дитину до неї віддав і гроші заплатив.

Цїкаво було нам довідатись, що̀ за людина була покійниця; але не довідались нїчого: жадних документів у неї не знайшлось. Певно або яканебудь актриса переїжжа, або прямо субретка з модної крамницї, Бог її знає.

---

*) Слуга.

Думаєть ся менї, що тепер ще не зовсїм пізно ближше познайомити вас з моїм незграбним героєм, бо краще пізно, аніж нїколи, — каже мудра приказка.

Року 1809. нашого запасного війська кватирувало трохи в Бесарабії, а трохи в Херсонщинї; і наш полк там був. Я тодї тілько що скінчив науковий курс в шляхетськім кадетськім корпусї; скоро мене обмундирували, зараз і одіслали до армії. се-б-то в запасне військо. Прибув я до полку, вступив у роту; ротний командир і припоручив менї учити до фронту з півсотнї новобранців; між ними був і Туман.

Навряд, щоб найноровистїйша циганська шкапа приняла стілько бійки, як отсей бідолашний некрут; а дїло всеж не поступало наперед, анї на крок єдиний: не дала ся паробкови наука. Минуло півроку, а йому як нїчого й не було; проте з себе був він молодий, показний, здоровий, „без усякого качества", як каже було капрал, але з норовом. А казати правду, то ми самі не знали ладу, як поводитись з некрутами, тим паче з моїми земляками. Тодї Владиславлев ще не видавав своєї „памятной книжки для штабъ- и оберъ-офицеровъ", де надруковано дуже придатню до сього дїла науку доктора Н. З Турками скоро було умовлено замиреннє, то нашому полкови звелено було вирушити в середину Росиї. Так ми ото даром і поторощили хворост на Туманї. Рота наша йшла вкупі з полковим штабом, значить — з полковою музикою. Познайомив ся наш недобитий некрут походом з барабанщиком, той і давай йому на „дневкахъ" виявляти потайність своєї штуки. Що-ж ви думаєте? — Ще не дійшли ми до призначеного місця, як наш Туман чи, як його звали москалї, медвідь; був уже „зорю" на барабанї, та так лепетко, що й сам учитель заздрив. Ротний командир побачив, що медвідь уже не вкінець безглуздий, і дав на його волю стати форменним барабанщиком. Туман радо згодив ся і так палко та, сказати, з утягністю віддав ся улюбленій своїй штуцї, що як убили нашого барабанного старосту під Бородином, так він заступив його місце. Бачте, яка сила призвання! Уторопали-б ми

отсе його призваннє ще з початку, то й не пропав би віз хворосту.

Що було далї по службі і в життї власнім мого героя, то не варто того, щоб про його писати; хиба тілько розказати про те, як він, коли йняти віри його словам, спізнав ся з Блюхером, як Блюхер по нїмецькому запросив його на чарку „шнапсу“, а Туман, — по нїмецькому-ж, — за „шнапс“ подякував, а попрохав у „його превосходительства“ шклянку „вейну“; а вжеж Блюхер не відмовив. Беручи на увагу вдачу знаменитого полководця, усе те могло статись отак от, як розказав Туман; але, коли я не був сьвідком сього випадку, то й не ручу ся за правдивість сього вчинку.

Сьвяті ті часи були для нашого брата-вояка! Як поставлять було полк на зимівлю по кватирах, то там він і розкоренить ся: зим з десять з місця не рушить. До того ще наша братія і переженить ся на половину, та що я кажу — на половину: всї переженять ся, коли тілько дївчат в околицї буде в достач. Е, тодї дївчата не засиджувались так, як оттепер. Тепер що? — Полк, як кажуть, не встигне і місця нагріти, дивись: уже й потурили на другий край Росиї! Як же тут женитись! Дав би Бог хоч познайомитись якнебудь! Жовнїр тодї прямо рахував: инший меткий парень так було обживеть ся з господарями, що прямо стане сїмянином, коли не ще чим більше. Тілько одно, що було дуже не до вподоби нашим салдатикам, так се унїформа, се-б-то одежа військова. І справдї страшно було дивити ся, як його, сердешного, вбирають в справжню бойову амуніцию: одягають двоє третього; а як одягнуть та постановлять на ноги, то вже й стій; а коли, — не приведи, Боже, — спіткнув ся та впав, то так уже й лежи; сам, звісно, не зведеш ся; знов треба двох чоловіка, щоб на ноги поставили. А до всього того додайте ще з білого сукна шинелї. Се така халепа була москалеви, що він, сердешний, не знав, що з нею й робити: замість того, щоб самому оборонитись нею від негоди, він мусїв її боронити. Тепер роснйський жовнїр, що до обмундированння, прямо китайський богдихан. Мундир

тільки трохи його обезображує; але й сю хибу згодом перемінять на щонебудь ліпше.

Хто про що, а салдат про „амуничку“; то так і я: взяв ся за „крам“ та „кутаси“, а про головну річ і забув. Ось як воно було:

Звичаєм того часу прозимував наш полк на одних тих самих кватирах більш восьми зим. Варочка [так Туман звав свою годованку] росла не днями, а годинами. І що то за прехороша була дитина! Прямо окраса між дітською красою. От уже пятого десятка калантаю, а другої такої чарівної дитини не бачив. Та ще до того таке спокійне, тихе, — ну, справжній янгол з неба. Тілько часом й дозволяло воно собі дітські жарти, що з своїм татом [се вона так Тумана кликала]; та з свого боку й Туман похмурий так усьміхав ся, голублячи свою кучеряву Варочку, що й найдобрійша мати не зможе всьміхнутись ласкавійше до своєї дитини. Часто було бачиш його, як він сидить на призьбі під хатою та голубить на колінах свою Варочку. Отся картина завжді нагадувала менї прегарну гравюру, що виявляла вусатого лицаря в колчузі з прехорошою дитиною на руках; воно його скубе за вуса, а він ласкаво всьміхаєть ся до його. Чисто, як Туман з своєю Варочкою. Щасливий Туман! А як правду мовити, то він і заробив собі того щастя.

Взявши дитину на своє піклованнє, він розпочав діло тим, що кинув люльку й горілку. Хоч він і ніколи не був справжнім пяницею, а при нагоді від добрих людий не одставав. Покинувши оті утіхи, єдине можливі жовнірови, всеж він трохи зберіг що Варочці. Простою чорною роботою в жидівськім містечку не багато чого заробиш; треба було думати про якенебудь ремество. От він, добре поміркувавши, узяв ся шевцювати. Шевцює він рік, шевцює два, а на третій і несе менї показати чоботи опойкові власної роботи; та щеж чи не чоботи! Як вам сказать?... Хоч і столичному майстрови, то вдарять у ніс. Я таки не повірив у його тяму, звелів йому на себе сшити чоботи. Він і пошив. Як подивив ся я: вони ще кращі; а на нозї — прямо як вилиті! Я похвалив його товаришам. Туман узяв ся до роботи

щиро. Не минуло й року, як він уже на всіх офицерів у полку шив, та й самому вже бригадирови, що все ще красував ся в паріських чоботях та вже думав заказувати в Варшаві. Так от який майстер вийшов з вайлуватого та придуркуватого, як про його думали, Тумана. Річ певна, що в нашого чоловіка рідко трапляєть ся вкупі дві добродітелї, майстерство та тверезість; а всеж трапляєть ся, що́ і довів вам Туман. За те й жив він так, що й офицерови другому дай, Боже, так жити. Кватира в нього краще офицерської [він наймав у шляхтича окрему хатку в садку; не згадаю, що́ платив]. За няньку взяв чепурну бабусю, теж трохи не шляхтянку. Собі він забороняв тілько горілку та люльку. А вже про Варочку нїчого й казати: було вибіжить тобі на вулицю наче лялька та розмальована: куди тобі шляхетські дїти перед нею! Мурзенята якиїсь! А сам Туман так тілько й показував ся, що на муштру; а то сидить день і ніч над своїм чобіттєм та пісень сьпіває.

Трудяща людина, як на мене, найщасливійша в сьвітї, а найпаче коли його праця йде на таку високу, таку благородну мету, як у сього простого та неписьменного чоловіка.

І тепер і завждї завидувати-му тобі, щасливий, благородний трудовнику!

Бабуся, нянька Вароччина, між иншими добродїтелями була ще й письменна, звісно по польськи, через що я й гадаю, що вона мусїла бути шляхетського роду; і коли Варочцї пішов уже пятий чи шостий рік, — гаразд не зазнаю; знаю тілько, що вона вже гарно балакала, ще й гаркавила трохи, що додавало її вимові привабности, — стара взялась під вільну годину навчати її грамотї. Туманови вподобалось, що його Варочка читати-ме, та ще й по польському. Виявив він своє задовольненнє тим, що на першому мійському ярмарку купив бавовняну якогось темного колїру хустку, кожушанку й сапянцї, та до того ще й півкарбованця гроший подарував їй. Стара була незвичайно рада і без краю дякувала. Туман зразу було подумав: на віщо Варочцї грамота? Яка вона панночка? Але, подивив-

шись на дитину, сказав, що вона й справді панночка, та, махнувши рукою, і мовив: „Нехай собі учить ся; уміти-ме до ладу хоч Богу помолити ся“. А коли він, простосердий, не покладав великої ріжниці між мовами німецькою й французькою, то однаково й між польською та російською грамотою: все одно, аби читала! Раз якось, — се вже було невдовзі перед тим, як нам рушати з благословенного містечка, — іду я вулицею повз Туманову кватиру, дивлюсь: під хатою на призьбі сидить Туман в своїм перістім мундирі і з барабаном між колінами [мабуть тілько що вернув ся з муштри]; поперед його стоїть Варочка і просить у нього битки до барабану. Він дав їй. Взяла вона битки та як утне похід, так все одно, немов сам барабанщик. Прямо я здивував ся; суща та „Córka regimentu“, що торішнього літа польські актори в Ромні виставляли. Алеж треба було бачити самого Тумана: здаєть ся, ні один музика з таким коханнєм не слухав симфонії Бетовена, з яким він слухав та видивляв ся на свою Варочку.

Нагадало отсе мені другий естамп, однаковий на величину та мабуть чи й не майстра того самого, на котрім намальовано рицаря, теж у колчузі: він учить хлопця бити в барабан. Перемінити тілько одіж, і стане така сама картина.

Минуло вже вісім років, як нашому полкови звелено було рушати смоленським шляхом. Туман немов вгадував катастрофу: придбав собі коня і воза. І коли звелено було рушати в похід, то наша братия предóрого платила за поганеньку шкапинку, та й то трудно було добути, а Туман тілько всьміхав ся, дивлячись на задиханих факторів та на наші збори. Сяк-так зібрались ми, і одного ранку полковий штаб і моя рота вийшли з благодатнього містечка. Гучні були проводи! Та й як їм було не бути гучними? — Простоявши стілько часу на однім місці, з салдатів багато дехто понаживали не тілько коханок, а й дїток... Ну, та ся картина мені не до смаку, то я й не описувати-му вам ні слїз, ні ридань, ні обнимання несамовитого; скажу тілько, що перший перехід наш тяг ся цілий день, і половина моєї роти бравої ночувала в дорозї.

Ішли ми тим самим шляхом, яким не що давно пролетів з усіма своїми жахами ґеній війни. По повітових містах, а найпаче в Борисовім та Краснім, слїди після війни було ще знати, а по селах — як нїчого й не було, тілько й знаку, що по селянських лазнях замість каміння були бомби з чавуну. Тілько в Смоленському ще цїлі вулиці були в руїні, але собор уже оновляв ся.

В Смоленському полк наш скупив ся та після інспекторського огляду і розпустили нас на зимові кватири. Я командував ґренадирською ротою, тим то вкупі з полковим штабом і зостав ся в Смоленському; а инші роти стали в околиці по селах. Туман з своєю Варочкою теж зостав ся в Смоленському.

Не вважаючи на те, що пів міста стояло руїною, на зиму поз'їздилось багато паньства до міста, і ми на руїнах стародавнього Смоленська весело й гучно перезимували. Матусї, мабуть звернувши увагу на полкове бурлацтво, понавозили панночок, таких гарнесеньких!... Та ба! Сватати їх нїкому було: уся наша молодіж поженила ся. Грішна людина: признаюсь, мене й самого надило вскочить в узи Гименея; але Викторка шкода було. Тієї зими йому тілько що пішов четвертий годочок; а чого важить у такі роки для дитини і найкраща мачуха, то я по собі знав; а як навяжеть ся сатана, що здаєть ся янголом несьвіцьким, тодї що робити-меш? Так я подумав, погадав та й махнув рукою... Потім вже чув, що мета моїх зітхань взяла шлюб з якимсь безносим богатирем Енґельгардтом, та за рік він подав ся за одну границю, а вона за другу. Я тілько Богу подякував, як почув таку цїкаву новину.

Кватиру в зруйнованому на половину Смоленському поталанило менї добути недорогу й гарну. Одна хата в нїй була зайва, то я й віддав її Туманови з умовою, щоб він, як чоловік тверезий та чепурний, доглядав мого мізерного хазяйства: і його Варочцї веселїще буде, і мій Викторко без мене не нудити-меть ся. Нянькою ґувернанткою була у мене молодиця прекрасна і письменна, то Варочка за зиму жартома навчила ся й росийській грамотї, та й мого Викторка

навчили абетки. Великим постом він уже добре читав, а Варочка що дня божого, і ранком і в вечері, читала в голос перед усїма ранкові й вечірні молитви. Щасливий Туман аж плакав з радощів, слухаючи, як Варочка читає такі гарні молитви, в яких він, темна людина, до сього часу й толку не тямив; найпаче як вона було почне читати „Помилуй мя, Боже...“, та як дочитає до „Серце чисте созижди во мнї, Боже...“, дак ударить поклін до землї та плачучи й поцїлує в голову свою розумну Варочку. За те нянька моя не відала нужди в черевиках, бо завждї мала про запас зайвих пар з шість, — „на случай походу“, як каже було Туман; а мій Викторко що неділї красуєть ся в нових чоботках. Було скажеш йому: на віщо ти, Тумане, так часто чоботи йому міняєш? — „Росте, ваше благородіє, так я й міняю“. — Добряга упевняв мене, що дитина за тиждень так може вирости, що йому неминуче треба міняти чоботи. Раз якось довелось менї купити якоїсь матерії Варочцї на суконьку; так я вже й сам не рад був: Туман мій так розходив ся, що трохи було з кватири не вибрав ся, на силу я його ублагав, — такий чудний!

— Ображаєте мене, ваше благородіє, — каже, — та й годї! У вас у самих, — каже, — росте дитина, а ви на чужих дїтий тратитесь! Я чоловік рукомесний, в мене завждї буде; а ви де візьмете, як Бог не дасть здоровя? Добре, як пенсиї дослужите, а то іще й так відпустять.

Впродовж зими я близько спізнав отсю просту, благородну і незвичайно чесну людину.

На весні ми вийшли московським шляхом з Смоленського. Свого обозу та людий я казав доглядати Туманови; аж надто спокійний був. В го́родї всяко трапляєть ся: не скрізь про тебе наготовлено; ниншим разом і заснеш натще серця, не що робити-меш. Але в сім походї я почував себе, наче у Бога за пазухою. Не встигнеш було й до місця прийти, а в Тумана вже все готове: і кватирка, і для мене, і для дїтий, і самовар кипить, і вечеря поспіває, і коням усього до волї. Бог його знає, як він з усїм тим і вспішав ся! А з се-

лянами, не дивлячись на свою українську вимову, ніхто краще його не вмів зладнать ся! Дивна людина!

У Москві вся наша дивизия скупилась, а наш корпусний тих часів командир, небіжчик Сакен, після інспекторського огляду дав приказ, щоб усіх неписьменних унтерофицерів повернути на рядових [звичайних]. Не тямлю, що йому, покійникови, прийшло на думку! З того в ротах скоїла ся така сутанія, що й не приведи, Господи! Окреме нам ротним командирам наробив він клопоту своїм приказом. Неписьменних унтерофицерів дійсно багато було; за те вони були найрозторопнійші й тверезіщі; а се дві такі добродітелї салдатські, що їх нічим не заміниш. Так от замість таких людий мусїли ми брати письменних пяниць та злодіїв. Отепер тілько я довідав ся, що то за так званий „русскій“ письменний чоловік. Письменних здебільша віддають у салдати нани з сільських писарів. Наші мужики не дурно кажуть: „Не буде добра й правди на землї, поки письменним очи не повилазять“. Такій приказці можна було виникнути лишень з глибокого гидування отими письменними людьми. Щоб то подумав про моїх земляків великий оборонець народньої осьвіти — Ланкастер, колиб знав, що в нас є така варварська приказка. Подумав би, що мої земляки не люди, а народия на людий, і був би він неправим. Загальна осьвіта у народі величезне добро, але там, де на сто чоловіка один письменний, то воно величезне лихо. Нїчого більш неморального, нїчого гидшого за сільського писаря я не відаю: він перший здирник з злидаря-мужика, лїнтюга, пяниця, зміст усякої пакости і перший спокусник мужиків простосердих, бо він сьвяте письмо читає.

Покійний Основяненко в своїм „Шельменко, волостной писарь“ накинув тілько легенький нарис сього мерзенїйшого типу. Так отаких то письменних пани постачають в армію. Певно покійник Сакен не давав би такого приказу, колиб хоч з тиждень побув економом у панськім селї.

Туман був не тілько барабанним старостою, а ще і унтер-офицером. Він пишав ся отсим званием і чином, як власною заслугою; але, як чоловік темний, мусїв

скинути тільки-що куплені в Москві, не побілені, а справжні срібні коштовні галуни. Довело ся кинути їх в помийницю, так ні за що, а тим тілько, що він неписьменний розбишака. Дуже глибоко уразило се самолюбство сердешного Тумана. Немов той розвінчаний Наполеон, ходив він кілька день мовчки, нічого не ївши.

Полкови нашому велено було кватирувати в Муромі; так ми лаштувались до походу. Я знов прохав його узяти команду над моїм мізерним хазяйством.

— Візьміть собі унтера, — одповів він, на силу здержуючи сльози, — а то рядовий вас дорогою обікраде.

Я й сам трохи не заплакав, та й прохання свого не міг уже знов подати.

Одпускаючи його, я не поберіг ся та став давати йому пять рублів „на водку“. Заридав сердега, плюнув на мої гроші та й пішов з хати. Другого дня привели його з Арбатського участку до полкового штабу таким, що на силу ногами переступав. Питають його, де він пропадав; а він тілько й вимовив: „горілки, а то здохну!“ Дали йому чарку горілки та й заперли в порожню хату. Бояв ся я за нього, але, хвалити Бога, марне: Туман протверезив ся та більше вже не розважав себе горілкою, тілько до самого Мурома йшов мовчки, наче несамовитий. Аж ось в Муромі знов пропав він кудись. Розпитую, де він; кажуть: у шпиталю. Пішов я провідати його. Прихожу, одчиняю двері в палату: і що-ж?... Отакої вже ґравюри я не бачив та гадаю, що й нема такої на сьвіті. Найвеличнійшому художникови не ввижало ся нічого такого прехорошого й оригінального: на ліжку в шпиталевому шляфроку та в колпаку сидить Туман, а на колінах у його Варочка з абеткою в руках і в голос складає: „тма, мна“; а за нею й він зтиха, баском і собі проказує. Побачивши мене, він засоромив ся, підвів ся, привитав ся до мене та й каже, червоніючи:

— Варочка отсе менї „Помилуй мя, Боже...“ читала.

— От уже й „Помилуй мя, Боже...“, — озвала ся простосердо Варочка, — ви ще й склади Бог знає, як читаєте!

— Цить, дурне! — перебив її Туман, сіпаючи її за рукав.

Варочка засоромилась, глянула на мене та знов на нього та, дорікаючи, й каже:

— Хибаж я неправду кажу? Я завтра думала „азъ, ангелъ“ проказати вам; а тепер ще й після завтрього не прокажу, та й сидіти-мете ви в мене увесь тиждень на „тмі, мнї“, — та з останнім словом і вибігла з палати. Туман подивився їй у слід та й промовив з досадою:

— От тобі й на! — а далі до мене:

— Воно бреше, ваше благородіє!

Я добре бачив, що воно не бреше, але, удаючи з себе, що я не тямлю, в чім діло, й питаю:

— Що, вона завжди коло тебе?

— Ні, ваше благородіє, вона в фершалки; а до мене забіжить на яку хвилину та й знов до фершалки. Таке неносидюще! — додав він, зводячи очи.

— Неправда, неправда твоя, Тумане, — кажу йому; — я-ж знаю, що́ се ти робиш; чого-ж там од мене ховатись? Хибаж се погано — вчитись грамоті!

Туман дивуючись, подивився на мене та трохи згодом і каже:

— Погано, ваше благородіє, дуже погано! Чи тож ви бачили, скажіть на милость, щоб дитина, блазень, учила старого чоловіка?!

Трохи не заплакав сердега; а через хвилину почав просити, щоб я нікому не казав про його вчінне. Я йому пообіцявсь мовчати; давав гроший, але він сказав, що в його й свої ще є. Попрощавсь я, побажав йому добитись свого та й пішов з палати.

— Диямант, а не чоловік, — думав я, та навіть і не жалкував, що диямант сей покритий корою: так він мені був до вподоби в своєму природньому виді. Хотів я порівняти його до червінця Крилова; та передумав, що такі натури, як Туманова, ледві щоб змогли переродитись, се-б-то перевернутись.

А штаб-лікар наш спостеріг Туманову тайну та й не виписував його з шпиталю, аж доки він сам не попросив ся. Через місяць приходить до мене Туман,

всьміхаєть ся, — за рукавом у нього буквар, — і просить, щоб я послухав, як він читає. Послухав я: читає добре й заповіди і все, що ні є в букварі. Подав я йому „Уставъ о гарнизонной службі“: і „Уставъ“ читає. Того-ж дня я сказав про його ад'ютантови, а той бригадирови, і через місяць Туман знов нашив свої московські дорогі галуни, перебрав ся до мене на квартиру і знов взяв моє хазяйство до своїх рук.

Стало ся так, що того самого дня, коли Туман з учтою нашивав свої нефальшиві галуни, вийшло й мені повишінне: мене зробили майором, а командирови першого баталїйону вийшла відставка. Мусїв я взяти його баталїйон. Хоч я, як був, так і зостав ся бурлакою, але хазяйство моє волею-неволею мусїло збільшитись. Тим-то такий чоловік, як Туман, був про мене неминуче потрібен, тим паче, що Викторка свого вирядив я в Ніжин до сестри, щоб вона готовила його до лицею, то й Варочка, як дитина, була задля мене теж потрібна, бо я без Викторка нудив ся незвичайно, а вона, немов янгол божий, була в моїй господі.

Не вагаючись можна було привподобити її до янгола божого. Такої невимовної краси я не побачу вже більше. А що вже тиха, так прямо як янгол. Йшло 12-те лїто її віку, і вона мені незвичайно правдиво нагадувала покійного Володька, се-б-то свою матїр безталанну. Усьміх, річ, очи — усе було нещасної матері; тілько в Варочки лагідність і неблазність все те мякшило. Хотїло ся мені заохотити її до книжок; алеж яких книжок тоді можливо було добути задля неї? Видавала ся тоді часопись за назвою „Благонамѣренный“. Прочитав я в „Московскихъ Вѣдомостяхъ“ зазив до передплати та, увязавшись за такою благородною назвою, й пренумерував власне про Варочку. Але як прочитав перший зшиток, так других уже й не розрізував; так їх у мене в скрині миші й поїли.

Підчас Туманового пробування в шпиталю потоваришувала Варочка з фершалкою; одвідувала вона її і тепер трохи не що дня. Не до вподоби були мені ті провідування. Кілька разів казав я Туманови, що те приятелюванне не доведе до добра; але він, Бог його

знає, чому, — не звертав уваги на мою пораду. Я пішов на хитрощі: задумав заохотити Варочку до читанки та тим і примусити її сидіти дома. З моїх хитрощів нічого не вийшло. Варочка тим часом росла та хорошіла.

По третьому чи четвертому році нашого гараздливого постою в Муромі до нашого полку прислано з ґвардії за якісь недобрі вчинки капітана Н. Н., парубіку-красюка років двацяти пяти, богатиря найаристократичнійшого роду, чоловіка осьвіченого, приємного, а найбезглуздійшого гуляку; а се тоді була не-аби-яка добродітель. Давидов*) не по правді оддає сей благородний пал самим гусарам; наш брат, піхотинець, перед ними аж надто в сім не поступав ся.

Наше молоде офицерство то так до нього й липло все; а що про панночок, то вже й казати нічого: всі, скілько ні було їх у Муромі й поза Муромом, гуртом, разом закохались в нього. Та вже се нехай і так: їх діло молоде, несьвідоме: їм можна й вибачити. Але і матері дорослих дочок тудиж за своїми дочками потягли. Господи, яку велику силу має золото на людське серце! Та до того ще він гарно по французькому балакав, переказував з памяти та навіть і сьпівав деякі такі пісні Беранже, що путящий Француз посоромить ся їх сьпівати і в пянім гурті бурлак; а він, молодчина, сьпівав їх у муромських гостинних. Ніжному жіноцтву так подобались сї пісні без обиняків, що їх заучували на память і в холодку під бузком за окселентуванням ґітари та соловія сьпівали їх так сумно, що, здаєть ся, й Бога не боялись.

Їм, простосердим, і на гадку не впадало, що саме вони сьпівають. Вони гадали, що янголи, коли й балакають проміж себе, так не инак, як мовою французькою, і сьпівають таких пісень, яких сьпіває і їх любленик. Отож, скоро показав ся сей джиґун, панночки й панії, коли удавались до кого з яким питанням, то замість імення і по батькови казали: „мсью“; і зробило ся се таким загальним, що сьвіжа людина не-

*) Один з поетів російських. — *Перекладчик.*

одмінно гадала-б, що муромчани всі балакають по французькому.

От коли трапляла ся Туманови невна нагода блеснути своїм знанням французької мови. Та ба! Він, сердешний, плебей, а то паньство, та ще яке паньство — повітове! А воно-ж, здаєть ся, всім звісно, що анґлійське паньство, хоч і найгордіще й найспесивіще, але, коли його порівняти з нашим повітовим, то воно аж вічого не значить. Хоч французькі бранці-салдати попадали до його недосяжного кола, але то французькі, річ зовсім окрема.

Була в мене там одна знайома, молодиця вже не молодого віку, молодиця, — можна сказати, — взірець, і мати така-ж. Осьвітою вона не геть відрізняла ся від своїх землячок, але з добрим життьовим розумом і без жадної манїрливости, що власне менї і було в ній до вподоби. Так от вона якось стала викладати менї про добродїтелї та осьвіченость нашого ґвардийця. Я, слухаючи її, гадав, що вона жартує, слухав її та всьміхав ся мовчки; а вона, не вважаючи на мої усьміхи, забралась у такі панеґірики, що стала хвалити його велике знанне „руської історії“! Так я й рукою махнув! Ну, чи тож пристало, щоб „руський“ тогочасний пан, та ще й ґвардиєць, знав ще щонебудь, окрім французької мови? А то ще й крайову історию! Як раз тодї Карамзин почав видавати свою знамениту історию; так про неї мабуть і чув наш капітан та й пустив у дїло свої досьвіди поміж непорочними муромками. Горопашні муромки, та ще горопашнїйші муромчани!

Коли молодиця, котру вважали за взірець розуму і родинної добродїтелї, та й та заморочилась бравим капітаном, так який же вплив він мав на загальний розум і добродїтель? А такий, що не минуло й року, як чоловіки молодиць та батьки молодих дочок стали вже впевнятись в превеликому капітановому впливі на їх жінок та дочок; і коли нашому полкови призначено було йти в похід до Москви на коронацию, то батьки й чоловіки перехрестили ся та вільно зітхнули, а жіноцтво затужило.

Проте гіркі ридання стали даремними: капітан занедужав і, доки видужає, зостав ся в Муромі.

Та й переполохали ся-ж матінки та їх прехороші дочки, що закидали на капітана, як на найкористнійшого до шлюбу, як до його, тоді, коли нас не було вже, приїхали жінка з тещею і застали його не хворим, а серед товаришів-чарошників. Теща було розпочала йому вичитувати відповідне часу казаннє; але він зупинив її, говорячи: „Здаєть ся, ви жінка й розумна, а таке дурне кажете. Аджеж ви бачили, ви-ж знали, кому віддавали свою дочку-одинничку; так про віщо-ж тепер ви менї толкуєте?“ Подивилась на нього стара, заплакала, взяла свою дочку-одинничку та й поїхала до дому. А він регочучись, кричав за ними: „Кудиж ви поспішаєте? Може зволите пообідати зо мною?“ Молодчина!

Але, не вважаючи на все се, вплив його на ніжну половину роду все дляв ся; а сердешні чоловіки та батьки не тямили, яким би робом спекати ся небезпечного капітана, та й приміркували написати просьбу до царя від усього їх конклаву і прохати слізно, щоб він за прикладні капітанові добродітелї знов переключив його до ґвардії. Не скажу, чи то по їх, чи по чиїй другій просьбі, але ще через два роки капітана взяли, тілько не до ґвардії, а до міста Вологди під догляд поліції. Впродовж тих двох років він завів ще з десяток слізних мельодрам, а останню, найпатетичнійшу, он з яким змістом:

Рушаючи в Москву, дістали ми наказ, щоб ваґенбурґ і яку другу полкову вагу покинути в Муромі, з чого слід було вивести, що ми небавом знов повернемось на старі кватири. Офицери, хто мав путящі кватири, лишили їх за собою; я теж лишив собі свою кватиру і в ній мебель і другу непохватку мізерию. Полковий командир, спасибі йому, уважив мою просьбу оддати менї Тумана; а я віддав Туманови до рук свою кватиру і, що́ до неї належало. Прощаючись з ним, я йому наказував наче ока доглядати Варочку і як найрідше дозволяти їй одвідувати фершалку: бо ти-ж сам знаєш, — кажу йому, — що́ за звір зостаєть ся

у місті! Бува, попадеть ся йому якнебудь на очи, то тодіж пропала!

— Бога гнівите, ваше високоблагородіє, — каже, — воно-ж ще дитина!

— Я й замовк, знаючи вже, що нічим не впевнити мого упертого земляка; а сій дитині, — уважайте, — минало вже пятнацяте літечко.

Сходили ми в Москву і назад гараздливо вернули ся. В Муромі теж усе, як і перше було. Кватиру свою й все добро застав я в найкращім догляді; та инакше й бути не могло. Варочка зустріла мене з справжньою дітською щирою радістю. А Туман розповів менї, що все гаразд, і дякував, що я його кинув у Муромі, бо він, каже, за сей час устиг навчитись виводити на папері цифри та й копійчину добру таки збив: усе місто наділив чобітьми, а останній місяць, трохи чи не ввесь, робив на самого капітана.

— Ну, початок зроблений, — подумав я.

— А він не заходив инколи до тебе чоботи придівати? — питаю Тумана.

— Заходив, ваше високоблагородіє; разів кілька заходив.

— Погано, — подумав я та й відпустив простосердного побрягу, нї слова не сказавши першим разом.

Другого дня питаю його, хто його рекомендував капітанови. Туман трохи замяв ся, а далї й каже:

— Признать ся сказать, ваше високоблагородіє, фершалка.

— А що я тобі казав, виходячи у Москву? — питаю.

— Памятаю, ваше високоблагородіє.

— Нї, ти забув уже, не знаєш; пригадай лиш та подумай гарненько, що з сього всього може статись? А він бачив у тебе Варочку?

— Бачив, ваше високоблагородіє.

— І балакав з нею?

— Балакав, ваше високоблагородіє.

— І за чоботи платив, не торгувавшись?

— Не торгувавшись, ваше високоблагородіє; навіть уперед, скілько хоч, давав гроший; тілько я не брав, бо не треба було.

— Бачиш, Тумане, як я вас знаю! Слухай же: від сьогодняшнього дня Боже тебе борони, щоб ти хоч за ворота пустив без себе свою Варочку; а то прощай ся з нею на віки! Чуеш?

— Чую, ваше високоблагородіє.

— Так отож слухай та не забувай; а то й тебе й мене Бог покарає за нашу недбалість: за чужу дитину ми більше відповідаєм і людям і Богови! Іди-ж, Тумане, до свого діла! — скінчив я свою проповідь.

— Спасибі за науку, ваше високоблагородіє! — промовив розмяклий Туман та й пішов.

Після сього він що ранку, говорячи менї про те, як гаразд по хазяйству, разом додавав і про пригоди свої з Варочкою. Ходили вони, та й то раз або два на тиждень на берег Оки до рибалок, або просто гуляти, инколи й до фершалки випити чаю; на тім і кінчались їх гулянки. Та ще раз у тиждень, що неділї, до церкви сьвятих угодників Флора й Лавра.

А тим часом у місті, се-б то серед дворян та навіть і ситих купців коїла ся буча за бучею що найбезсоромнїйшого змісту; а головним дїячем у всїх тих новелях був звісно наш безглуздий капітан. На зиму в місті, як і в перші зими, збив ся дворянський клюб, чи то собраніе. На першій та другій збірці я, хоч і був, проте не примітив нїчого незвичайного; а вже другі помітили та й менї переказували, що на бали не показувалась ні одна повітова „львиця", а винуватий у тому був таким не хто другий, як наш же безглуздий капітан. Вигадували найпаскуднїйші брехні, коли на балю не було „львиць"; але тихенькі овечки, на котрих він не покладав уваги, перебріхували їх стиха, млосно позираючи на катюгу-капітана.

До церкви ходив я до сьвятих мучеників Бориса й Гліба, що в благовіщенськім монастирі; а то якось заманулось менї піти до служби в церков Флора й Лавра. Ввійшов, перехрестивсь. Дивлюсь: передчуттє мене не обмануло; стоїть капітан, а поперед його ступнів за

два — Варочка; біля неї фершалка, шепче щось їй над ухом та лїпить сьвічки до образів. Капітан так гостро дививсь у потилицю на товсту стемна русу Вароччину косу, що не помітив, як я пройшов повз нього і зупинив ся майже поплїч з Варочкою. Чудна річ! Наприклад: що дня задивляючись на Вароччину красу, я нї разу не примітив таких привабних, сказати — пластичних подробиць, як тепер, у церкві; от хоч: на білому прегарному круглому затилку прозоро повили ся кучері! Се-ж, вам сказати, то така диявольська привабність, проти якої не викрепити чоловікови. Перехрестив ся я та й пройшов кілька ступнїв уперед. Після служби стрів ся капітан на паперті. Я примітив, що йому дуже хотїло ся завернути до мене. Але я хитро одманеврував, попрощав ся з ним на перехрестку та й пішов до кватири полкового командира, де його хоч і витали, але з опаскою; бо, правду кажучи, командир наш був уже старий, а командирша — баба така, що сюди гляди, та ще й Нїмкиня; так воно, бачите, небезпечно було пускати до хати такого звіра, як капітан.

Другого дня я й питаю Тумана: „А який тепер Варочцї рік іде?“

Довго він рахував на пальцях, а нарештї й каже:

— Од Варвари пішов сїмнацятий.

— Еге, — думаю, — сїмнацятий! Страшно! — та й розказую йому, що́ я вчора в церкві помітив і чого після сього можна та навіть і треба чекати.

Довго мовчав Туман, повісивши голову; а далї зітхнув та й каже, немов про себе:

— Морока та й годї!

Помовчав та й знову:

— Порадьте, ваше високоблагородіє: що́ менї з нею робити?

— А що робити? Найти путящого чоловіка та віддати заміж; а більше я нїякої помочи не знаю.

— Заміж... Заміж... — шепотів він. — Заміж?... За кого-ж? — Нї за кого! — промовив він дужче. — Пропаду я, здохну, як стара собака та, без неї, ваше високоблагородіє!

— Ну, так сам ожинись!

— Не можна, ваше високоблагородіє, гріх од Бога: вона моя дитина, і люди пальцями показуватимуть; бач, скажуть, старий дурень для чого вигодував байстря!

Він знов повісив голову і замислив ся.

Дивлячись на його, й самому мені стало тяжко. Добре-б було, думав я, коли б усі рідні батьки так кохали своїх дітий, як сей сердега годованку.

— Ну, що-ж ти надумав, Тумане? — питаю його.

— Нїчого.

— Так, доки що, й не вигадуй нїчого; дивись тілько за нею гарненько. Може, Бог дасть, і минеть ся біда.

Я тим так казав, що капітанові жарти що далї здавались на денний розбій, то полковий командир уже двічи атестував його за чоловіка неправного й поганого для полку.

Минуло лїто. Наступили довгі, темні осїнні вечори, а з ними й їх попутчиці, — грязь та туга. Було вечорами Туман сидить у своїй хатї перед скляним, налитим водою, ґльобусом та халяву сточує; а в кутку, біля столика, Варочка — або теж за роботою, або читає життєпис Варвари великомученицї; і що-разу, як вона промовляла Діоскорове ймення, Туман сльовував і шепотів під ніс собі: „собака!“ Була в них ще й друга наставна книжка: життєпис сьвятих Петра й Февронії, що петлїнно покоїлись тут, у Муромі, в Благовіщенськім монастирі. Але сю книжку вона не так часто читала, мабуть тим, що великомученица Варвара була її патронкою. Як пробють було „зорю“, то й я було зайду до них; то так тихо та гарно пролине в мене час до вечері, як нїколи нї перше, нї потім не минав він по гостинних у богатирів.

Тут би до речі було намалювати красуню-Варочку на взір Куманської Сивилї Кипренського або прямо молоду красуню, що біля сьвітла читає книжку, вдачі флямандського майстра Рембрандта. Але, сказати прямо, не по менї ся праця, та до того: я ще й ворог великий самоуків художників; а що до сього, то я був

гірше всякого самоука. Я, немов молодий поет, цілими годинами не зводив з неї очий і, Бог знає, які думки роїли ся в мене в голові. Була у мене ще за дитинного віку між иншими охота до малярства; але батько мій був сущий суворовський салдат; думки у його про малярство і взагалї про штуку були дуже грубіянські, чи — ще краще мовити — не тямив він нїчого. Мати моя була геть більше за батька осьвічена і, як жінка, через свою жіночу вдачу вона хоч і спочувала, сама того не відаючи, привабність чого нерукотворного; і їй вподобалось помічати у мене таке саме чуттє, але щоб присьвятити якійнебудь штуцї чи наущї, то про се вона й гадати не сьміла.

Раз якось, показуючи батькови мій малюнок, мати йому й каже:

— А що, колиб його віддати до академії художеств? Може-б з нього вийшов гарний художник...

— Що таке?! — одповів батько, грізно повівши на неї очима. — Художник?... Маляр?!... Ти, здаєть ся, пяна була та не проспалась? Художник!... Ха, ха, ха!... Художник!... То ти погадай, мудра голово, чи тож дворянське дїло фарбами калятись?! До академії! У гурт з хлопами!... Дуже гарну карієру вподобала ти своєму синови! Прегарну, нїчого сказати!

І, взявши мене на руки, додав:

— Нї, брат Сашко, ти в мене справжнїм салдатом будеш!

За рік після отієї сцени одвезли мене до шляхетського кадетського корпусу; з мене дійсно вийшов справжнїй салдат, — та й більше нїчого. Тепер я думаю, як би гарно було, колиб я був художником: я-б передав на полотнї далеким поколїнням Вароччину привабність, подібно, як Рафаель обезсмертив свою Форнарину або Ґвідо-Ренї — непорочну Беатріче Ченчі; але тепер про се годї й гадати.

Чудно якось з людьми буває: от, наприклад, чоловік обачний; він за рік ще, за два добачає лихо, уживає всїх заходів, щоб одвернути його від себе; дня й ночи не спить, уші-очі його і вся істота невпинно вартує; а під годину нещастя — як раз візьме та

й засне, та ще як засне! — як найщасливіща людина!

Отак саме і нам тепер сталось. Наближало ся вже до різдвяних сьвят. Туман, як і звичайно під такий час, завалений був роботою. Я на ту пору прохав навіть ад'ютанта, щоб і на муштру його не турбувати: нехай, думаю собі, чоловік при случаї яку зайву копійчину заробить. От якось відправивши фельдфебелїв, я звичайно собі запалив люлечку, одяг архалука та й пішов до Тумана. Прихожу: він сидить за роботою перед склянним ґльобусом. Край столу сьвічка горить, аж сяготить; перед нею лежить розгорнута книжка, а Варочки нема. Ну, щоб менї догадатись та спитати, чи давно вийшла! Правда, чого там і питати: сьвічка палаюча добре вказувала, що давно; а я ще й гар зняв з сьвічки та й сїв собі, нїчого не гадаючи. Розпитую Тумана, скільки він пар чобіт пошив та скільки ще сподіваєть ся пошити до сьвят, та скільки бере за чоботи; чи вважає на те: з кого, чи з усїх однаково? На се він менї дуже довідно відповів: „Однаково, бо й роблю однаково". Потім нї з того нї з сього перескочили до виховання взагалї, балакали про свої закордонні пригоди, далї про тульчинські маневри, а нарештї річ звернули на небіжчика Володя.

— Еге, — каже Туман, — не дурно кажуть, що волос довгий, та розум короткий. Та й то таки, — додав він, — молоде, дурне, а може ще й сирота, доглянути було нїкому.

Та, сказавши се, глянув на те місце, де повинна була сидїти Варочка. Примітно змінив ся з виду; дивить ся й очий не зведе з огарка та розгорнутої книжки.

— Мовчить, не реве, аж її й дома нема! — промовив він майже нечутно та, звернувшись до мене, й каже:

— Я думаю, чом вона не читає, аж її і в хатї нема!

Він швидко підвівсь і з роботою в руках вийшов з хати. Хвилин через десять він збентежений вернувсь. — А що? — питаю. Він тілько губами меле щось і слова не промовить; нарештї, якось шепочучи, промо-

вив: „нема“! Я теж схопився. — Біжи, — кажу — до фершалки. А сам на живу руку одяг ся та до городничого, довести про такий случай та прохати, щоб він узяв свої міри. Але що́-ж значила за тих часів поліція по повітових містах? Нїчогісінько! Вертаюсь до господи, захожу до Тумана; думка, що він уже теж вернув ся. Аж йому й вертатись було нїчого, бо я його як кинув, так на тім місци він і остав ся, як окамянїлий. Питаю його, чи був у фершалки, так він тілько після того, як я його кілька раз перепитав, на силу промовив: нї! Кинув я його, обійшов ще раз усї хати, навідав ся разів зо два в людську, у пекарню: шукав, як звичайно шукають яку дрібницю, як загубить ся, — раз десять на однім місци. Усї кутки винишпорив: за шухлядкою, під канапкою; та таки впевнившись, що Варочки нема нїгде, лїг, — думав заснути. Так нї: що зведу очи, так і стане перед мене або капітан, або Варочка. До самого сьвіту корчився я на ліжку, як карась на сковородї. На сьвітанні встав, іду подивитись, що́ Туман робить, бо в ночи я його покинув таким, що й дивитись було жаль. Одхиляю потихеньку двері: в хатї блимає сьвітло; сьвічка догоряє перед скляним ґльобусом, а по сей бік ґльобусу на своїм робочім стільцї Туман сидить, схиливши голову на руки. Я зразу думав, що він спить, та й з хати хотїв вийти; аж він підвів голову, подивився на мене і ледві чутно промовив: нема! Та так сумно промовив се, що я не-аби-як злякав ся за його. Він знов схилив на руки голову. Я й пішов потихеньку з хати, добре впевнений, що нїякою розвагою не сила було розбудити його від сеї страшної лєтаргії. А спитати й справдї-б у психольоґів, як то воно впливає на душу найщирійша розвага під таку страшно критичну годину, яку тепер перебувала душа мого сердешного Тумана. Скажу про себе: за пів лиха на мене дуже гарно впливала не тілько щира, а хоч тілько дружа участливість; але за справжнього горя, — тодї, як душа твоя ховаєть ся в що найтемнїйший куточок, куди й власна думка зайти не насьміє, — тодї найнїжнїйша й найщирійша розвага стає пекучою

отрутою. Тим я й нещасного Тумана не відважив ся розважати.

Ранком пішов до городничого довідатись, чи нема якого слїду. На дорозї стрічаєть ся знайомий та після перших привитань і питає:

— Як се так сталось, що в вас здорова дївка пропала?

Я йому й не відповів ні словом, вернувсь до дому: і до городничого шкода було ходити. Тілько те й зумів він зробити, що того-ж дня про нашу пропажу по всїх вуличках звонили. Після сього який же там слїд знайдеш?

Три днї й три ночи просидїв нещасний Туман на своїм стільцї, голови не підводючи. Я злякав ся, порадив ся з лїкарем. Розумний лїкар тілько й звелїв відчинити на кілька годин вікно або двері [а се було, як я казав, зимою]. Я в лїкарських науках ні каплї не винний та, стараючись, взяв та й відчинив потихеньку заразом і двері й вікно. Минає година, друга, — я все позираю то в вікно, то в двері: що то вийде з тієї операції?

Дивлюсь, так уже над вечір почав Туман здрігуватись, а через годину підвівсь, озирнувсь кругом, зачинив вікно й двері, походив по хатї з пів години, здрігуючи та на силу чутно кажучи: „От тобі й на!“, далї лїг, або, краще сказати, впав на ліжко і кожухом укрився. Менї здалось, що він заснув. Слава-ж тобі, Господи! — думаю, та й пішов трохи спочити. Не встиг я чаю напитись, аж денщик каже менї, що Туман кидаєть ся, стогне й мене до себе просить. Приходжу. Питаю:

— Що тобі, Якиме?

— Нїчого. Спина... холодно. Сумно! Що знаєте, те й робіть!

Я бачу, що дїло погане, послав по лїкаря, а сам остав ся з ним. Повернеть ся кілька раз до мене та й кричить:

— Пить! Дайте пить, а то згорю!

Дам йому чайну чашку квасу, трохи стишить ся.

Прийшов лїкар, помацав живчика, подивив ся на свого „брегета“ з секундником, каже:

— Гарячка. Зараз же одправте його до шпиталю. Я його зараз і одправив.

Місяців зо два або й більш пролежав сердешний Туман у шпиталю. Вже й лїкар сам почав боятись, що він не видужає окроме на останнїх днях гарячки, чи, як кажуть, на переломі хвороби. Коли таки залїзна натура недужого перемогла: під кінець першого місяця він уже здолав без чужої помочи підвестись з постелї, а до другого вже й гуляв бадьорно коридором та все прохав їсти, чого йому, звісно, забороняли.

Коли Туман нездужав, я все, що тілько можна було, робив, щоб знайти хоч темні слїди нашої утїкачки: завів власних лазутчиків, самих невсипущих, фельдфебелї що вечора доводили до мене кожен рух капитанів, кожний ступінь його було видно й на лїку в моїх вірних аґентів, а слїду нїякісінького, як в воду канула! І не тілько я, а всї городяни вказували на капитана; так що-ж ти вдїєш? — провинник тут, а доводу нїякого! Мимоволї злодїя звіра мусиш називати людиною!

Став уже Туман одужувати, як з Владимира приїхав жандармський офицер, забрав нашого капитана та повіз у Вологду. Я щеж таки все не кидав надії, написав стороннє письмо до вологодського полїцмайстра, просячи його, щоб він оповістив мене, хто власне приїде з отаким то капитаном, та чи не буде між його челядию молодої дївчини. Описав я й прикмети Варчинї. Не менш, як за пів року одбираю я листа від вологодського полїцмайстра, де описані з великими подробицями як сам пан, так і його челядь, а між ними й комнатний козачок Климко. „Помянутий Климко, — писав полїцмайстер, — через чотири місяцї від капитана втїк, і де тепер обрітаєть ся, — невідомо; а дївчини, — писав він далї, — про яку ви пишете, — в наш город не прибуло з ним нїякої. Спершу гомонїли, що помянутий козачок Климко немов би то жінка переряжена, алеж то бабські брехнї та й більше нїчого. Я тим так думаю, що як би чоловік не розпутствував,

а всеж не піде на таке злочинне діло; та й те ще сій брехні суперечить, що в дівчини, твориння і фізично й моралійно слабого, на таке, як наприклад утекти, і відваги не вистачить, бо одважить ся на се і чоловік не кожний. Гадаю, — не треба писати Вам про самого капитана: маю надію, що Ви його добре знаєте; скажу хиба, що він і на волосинку не перемінив ся."

Лист звичайно кінчав ся здавна вживаною ввічливістю, та й годі. Певно, вологодський поліцмайстер простодушний добряга, — подумав я. Як таки можна не вневнитись справді, що то бабські брехні, як він каже! Чи можна-ж було вагатись за капитанове злочиньство, прочитавши його формуляр? А поліцмайстер певно-ж читав його. Простота, та й годі!

Що-ж було менї ще діяти? Я добре був упевнений, що козачок Климко не хто инший, як наша Варочка. Сердешна! Долю свою добула собі — за спадщину по матері, колиб же і краю не знайшла так, як його знайшла покійниця. Та деж вона тепер? Сидить, гадаю, в Пошехонській або якій другій тюрмі та воший годує. А може вже її й на сьвіті нема? Після довгого часу міркування прирадив собі подати оповістку в „Московскія Вѣдомости", бо „Губернскихъ Вѣдомостей" тоді ще не було. Отак зробивши, я відважив ся поділитись своєю надією з Туманом; відважив ся, кажу я тим, що Туман хоч після гарячки й зовсім видужав, але, не вважаючи на те, що вже вісім місяців минуло, як Варочці згинути, він все ще скидав ся на божевільного. Він і до того був не говіркий, а тепер так і надто замовк; ремісництво своє кинув і сидів цілими днями, схиливши голову на руку, в своїй хаті. Одного я бояв ся: щоб він не почав пити; але хвалити Бога, сього не сталось. Так от я й не втерпів побалакати з ним про Варочку, гадаючи, що надія підбадьорить його сумну душу, та якось у ранці, після рапорта про благополуччє в хазяйстві, і розказав йому про свою знахідку. Довго стояв він перед мене, повісивши голову. Я пройшов кілька разів по хаті; він, як статуя, не ворушив ся. Я хотів йому щось таке сказати, аж дивлюсь, — а в нього зпід приплющених вій сльози,

як горох, — кап... кап... кап...; а далі він зітхнув і ледві чутно промовив: „капитанша!“ — та й пішов з хати, повернувши на ліво кругом. Подивив ся я у слід його та й покаяв ся гірко за свою необачність.

Діяло ся се в осени. В полку дозволені були одпуски на рік і на пів року. Другого дня приходить Туман, каже, що він поданий до одпуску на пів року, і просить мене, щоб я не забороняв йому.

— Схожу, — каже, — до дому, чи не лучше буде.

— Іди, — кажу йому, — з Богом. — Та й прошу його, щоб, як іти-ме через Глухів, тоб зайшов на мій хутір подивитись, що там робить ся.

— Добре, зайду.

За тиждень дали йому білєта; він, попрощавшись зі мною, і пішов.

Дурно сподівав ся я добутків з своєї оповістки: не вийшло з того нічого; а місяців через три після того, як Туман пішов до дому, кажуть мені, що він вернувсь. Я здивував ся, що так скоро. Вийшов, дивлюсь, — Туман помагає вилізти з невеличкої, на одну конячку, рогожаної балагурі якійсь закутаній і в нагольній кожушанці жінці з дитиною на руках. Побачивши мене, він весело промовив:

— Найшов! Найшов, ваше високоблагородіє!

Справді се була Варочка. Але яка ріжниця проти колишньої Варочки! — змарніла, худа... Вона віддала дитину на руки Туманови і, як несамовита, кинулась мені в ноги й заголосила. Дитина прокинулась на руках у Тумана і заплакала; він і поніс її в хату, приголублюючи. Я підвів Варочку — вона голосила — і повів її слідком за Туманом.

Другого дня Туман знов узяв моє хазяйство до своїх рук, і в хаті в нас усе пішло по прежньому. Одного разу я питаю його, де він найшов свою Варочку.

— Де найшов? — В Молозі, в тюрмі.

Охота моя довідатись про се не зовсім була задоволена його відповідию; але я знав, що він не охочий був до подробиць, то вже й не перепитував його. Варочка який час з своєї хати не виходила нікуди, від мене навіть теж ховалась, то мені здавало ся ніяково

до них заходити. Тумана я що дня питав про здоровє її й дитини, він відповідав менї:

— Дякувати Богу милосерному, — обоє здорові.

Занудив ся я за Варочкою. От раз якось, відпустивши фельдфебелїв, зайшов я до них у хату і, як перше було, так і тепер: Варочка читала житє Варвари — великомученицї, а Туман сидїв супроти неї та хитав на руках Оленку. Нїколи я не забуду ту справдї моралїйну картину.

Другого дня після мого візиту прийшов, як звичайно, до мене Туман та й каже:

— Ваше високоблагородіє! Я думаю женить ся, щоб люди головою не кивали та пальцями на нас не показували.

— Благороднїйший ти чоловік! — подумав я. Того-ж дня виклопотав я йому дозвіл від полкового командира, а в другу неділю я був на весїллї в Тумана за батька.

Довго ще після весїлля Варочка була сумна та замислена і окрім церкви нїде не показувалась. Тумана вона, як і перше було, звала татом і часто плакала, дивлячись, як він жалує її Оленку, немов свою рідну дитину. Де далї по просту вона почала забувати минуле, стала заходити до моєї хати, — спершу, як мене не було, а потім і при менї. Одежу мою і все, що вимагало жіночого догляду, взяла вона під свою опіку, то кращої й справнїйшої хазяйки й домагатись не можна було. Раз якось вранцї заходить вона до мене з Оленкою на руках весела така та щаслива. Я просив її до чаю, посадив коло себе та стороною й повів річ про те, як вона втекла і де була схована капитаном до виїзду в Вологду.

Спершу спитав її, чи буває вона в фершалки.

— Нїколи не буваю, відповідає.

— Чом же ти не буваєш? — питаю: — ви-ж були такі близькі приятельки?

— Гарні приятельки! Гидка вона, єхидна! Колиб не вона, я-б і доси не знала нїчого, се вона все настроїла, — заплакала Варочка.

Трохи згодом я й кажу:

— А доброго таки клопоту ти тоді наробила. Сердешний Туман трохи в домовину не ліг. Ну я й доси не придумаю, деб тобі бути тоді схованій, бо я тоді всі мишачі нірки в місті перешарив. Розкажи, будь ласка, як се так сталось.

— Ось як, — каже, витираючи сльози. — Знаєте: того-ж дня перший сніг упав. Фершалка, бодай вона була проклята, і підмовила мене покататись з нею в вечері. Я й пішла до неї без спросу, а сьвічку й книжку кинула на столі: думала, — зараз вернусь, ніхто не знати-ме, де й була. Прийшла до фершалки, а в неї самовар на столі. Налила вона мені чашку чаю; чай був такий смашний, що я попрохала ще й другу, а далі й третю, і так мені стало тоді весело, що я й танцювати була готова, що все на сьвіті я тоді забула. Того часу проти вікон на вулиці стали сани. Вийшли ми, сіли й поїхали. Довго ми їздили по місту, так довго, що мені аж спати захотілось, та так, що не знаю вже, як я й заснула. Проснула ся я в теплій хаті; кругом темно, тілько в вузенькі щілини крізь віконниці сьвіт пробиваєть ся. Стала я пригадувати вчорашнє катанне, — ну, тілько й змогла пригадати сам чай та фершалку, та й то наче у ві сні. Незабаром відчинились двері, увіходить сільська баба з сьвічкою в руках. Питаю її:

— Де я?

— У добрих людий, — каже.

— Як же я тут опинила ся?

— Тебе на вулиці підняли: видно, коні скажені з саний викинули. Чи тобі не треба чого? — питає, ставляючи сьвічку на стіл.

— Ні, нічого, — кажу. Баба взяла з стола сьвічку і пішла з хати, накинувши крючком за собою двері.

Я все думала про те, де я і що зо мною думають робити; довго я думала, а нарешті знов заснула. Як я проснула ся вдруге, то сьвіту вже крізь щілини не було видно. Голова в мене не те, щоб боліла, а кругом ішла гірше всякого болю. Я почала плакати. Ввійшла знов та баба з сьвічкою, стала мене умовляти, даючи

мені чаю та всяких ласощів. Я не хотіла та все прохала її сказати, де я. Питала про вас, про тата, про наше місто, чи далеко воно. Баба казала, що ні вас, ні тата не знає, а такото міста, і забожила ся, що й не чула зроду; далі знов давала мені чаю, я не схотіла, давала вечеряти, — не схотіла; вона засьвітила лампадку і пішла з хати. Я схопила ся з постелі, кинулась до дверий, але вона встигла защіпнути їх крючком. Трохи згодом за дверима чутно стало чоловічу річ, річ і знайома мені, та я ніяк не могла згадати, де її чула. Питало:

— А що, тепер їй краще?

Баба каже:

— Однаково, батечку, — все щось верзе та кидаєть ся.

— Ну, добре, — знов та-ж річ, — я до неї пришлю завтра лїкаря.

— Не вже то вони про мене балакають? Хиба я справдї хвора? — подумала я. Проте лїкаря не було, я й заспокоїлась.

Довго сидїла я в тій заклятій тюрмі, троха була не збожеволїла з туги. За ввесь сей час нїкого я не бачила окрім тої гидкої баби, тілько за день уже до того, як йому взяти мене з собою, увіходить до мене фершалка з пакунками в руках. Я їй, як матері рідній, зрадїла. Стала вона мене умовляти, обіщати Бог знає які радощі в будуччинї, абиб тілько я їй у всім скорилась. Сказала вона менї остригтись та перебратись в парубоцьке вбрання, — я не схотіла; вона страхала мене довічною тюрмою, — я й послухалась. Ножниці були в неї з собою, зараз же вона менї й косу відрізала. І плакала-ж я тодї! Господи!... Далї дістала з пакунку парубоцьку одежу, одягла мене і тілько була почала на мене красуватись, яка я в тім убраннї хороша, як увійшла баба, каже: приїхали. Поспішаючи вийшли ми на двір. Було вже темно. За ворітьми стояло дві балагули, — одна більша, а друга трохи менша. Фершалка посадила мене в більшу балагулу, перехрестила. Коні рушили. А що́ далї було, то ви знаєте, — промовила Варочка, плачучи.

Небавом зняла ся польська революция. Корпусови нашому звелено було рушити на Литву. Що́ було у мене зайвого, я одіслав на хутір, до себе до дому, та підмовляв Тумана, щоб він і Варочку з дитиною одпустив з підводами до мене на хутір. Він так і зробив, ми й рушили возом у похід.

Після кампанії взяв я одставку, вийшов полковником. Небавом Туман вислужись; він приїшов до мене на хутір. Хотів я настановити його за приказчика, але менї й самому нїчого було робити коло свого мізерного хазяйства, то я й віддав йому на прожиттє корчму, що біля Есманї, безплатно за колишні його послуги, та й Вікторкови своєму заповів теж робити, як мене не стане на сьвітї.

І я, доки жити-му, робити-му те саме.

Віктор Н. Н.

Прочитавши отсе оповіданнє, замислив ся я, і в моїй думцї суворій ветеран-корчмар перевернув ся в таку людину-християнина, що дай, Боже, щоб і всї були хоч трохи схожі на нього. Мої думки радісні перебив менї голосний крик: „Чорт знає що́!“ Двері відчинились, і в хату ввійшов мій приятель, держучи в руках мою гармонїю та все переказуючи: „Чорт знає що́! Я думав, що він їй що путнє подарував. Полтинник! Більш не варта!“ — коли побачивши в руках свій рукопис, він немов отямив ся й каже:

— Ну, як же оповіданнє? Чи ти ще не дочитав його?

— Нї, як раз перед тим, як вам приїхати, скінчив, — кажу.

— Ну, як же по твоєму, варта до друку, чи нї?

— Та ще й дуже.

— От то-то й є; а вони дурні думають, що, не читавши нїчого, нїчого й не напишеш, а отже написав!

— Дозвольте менї її переписати, так, для памяти, — кажу.

— От, ще переписувати! Візьміть так, як єсть, та хоч і друкуйте його, тілько так, як я вам і ранїйше казав: щоб не виставляти мого ймення.

Я пообіцяв ся. На дворі вже стемніло. Напились ми чаю, погомоніли ще трохи, одяглись та й поїхали до міста в історичний Миколаївський собор слухати „Дїянія“.

Після утрені приятель мій поїхав до себе, на хутір, похазяйнувати, — він казав; а як послі вийшло, так за тим тілько, щоб справити „дом приличія“, се-б то на незалежні плечі натягти фрак; а я, не маючи знайомих і охоти знайомитись, уважав отсю церемонію зайвою і лишив ся у місті, чекаючи служби Божої. Погода була гарна [що в таку пору трапляєть ся дуже рідко], на вулицях було сливе зовсім сухо, я й пішов блукати по місту, шукати те місце, де стояла знаменита „Малороссійская Коллегія“ та палац гетьмана Скоропадського, той самий, де він витав „Данилыча“,*) коли той заїздив дякувати гетьмана за гостинець, се-б то за місто Почеп з волостию. А Данилычъ, не в тїмя гвіздком битий, взяв та з німецькою астролябією й одмежував до Почінської волости сотні: Балаклинську, Мглинську та пів Стародубської та й заїхав у Глухів дякувати гетьмана, а простакуватий гетьман, нічого того не відаючи, шанує свого пресьвітлого гостя, аж поки пресьвітлий гость на ознаку подяки не звелїв скласти проти палацу на майданї камяного стовпа та вбити в нього пять залїзних гаків: один про гетьмана, а ті про старшину, коли вони хоч заикнуть ся тільки перед царем про німецьку астролябію. Проте старшини не злякали ся та, як були в Москві, пожалїли ся на здирцю грабіжника, і його за те покарали.

А деж той майдан? Де той палац? Де Коллегія з своєю кровопийною марою — тайною канцелярией? Де се все? — І слїду нема! Чудно! А все се таке недавнє та сьвіже. Яких сотня років проминуло, а Глухів з резиденциї гетьмана Вкраїни зробив ся препаскудним повітовим місточком.

Дзвін до служби перебив мої сумні питання, я перехрестив ся та й пішов до Миколаївської церкви, однісінької памяти минулих часів. На майданї доганяю чу-

*) Менщиков. — *Переклад.*

мацький віз, запряжений парою сірих волів-велетнів. На возі сидять дві жінки в білих свитках: одна в стьожках та в барвінку, а друга запята шовковою хусткою. Біля волів іде високий чоловята в чорній киреї і чорній смушевій шапці, з батогом у руках. З воза виглядає ще велика біла вязка — се паска з усім причандалом, загорнута в білу скатертину.

Порівнявсь з возом, дивуючись пізнаю в поїзжанах своїх старих знайомих — Тумана з родиною. Вони зупинились, похристосав ся я з усіма, та, балакаючи про те, що Господь дав годину та такий день гарний ради такого великого сьвята, помалу наблизили ся ми й до церкви.

Після служби приятель мій у цвинтарі умильно похристосав ся з кількома православними християнами і з християнками, а далі взяв мене за руку та й веде до якогось невеличкого оклецьковатого чоловічка в ґубернськім мундірі, з червоним добродушним лицем, — він тілько що вийшов з церкви, — похристосав ся з ним та й каже, вказуючи на мене: такий то. Я поклонив ся. А приятель і додає:

— Карл Самойлович Стерн, наш повітовий ескулап. Йому так подобаєть ся наш суще християнський звичай, що він що року одягає мундіра і йде до служби власне зза сього сьвята, ще хоче і на нашу віру православну перейти, та тілько в мене така думка, що бреше, — вибачай, Карле Самойловичу!

Німець моторно усьміхнув ся, ми й розійшлись.

Приїхали ми на хутір, я й здивував ся, увійшовши в хату та не помічаючи нічого такого, чим би можна було розговітись. Хазяїн, спостерігши моє дивуваннє, вивів мене в сіни та мовчки й указав на великі двері, про які я гадав, що виходять в сад. Одчинив я їх, коли мої здивувані очи побачили не сад, як я гадав, а величезну дощану загороду з невеличкими вікнами, пристроєну до самих хат: то була саля задля бенкетів.

Серед неї стояв стіл безкраїй, засланий білою скатертиною. І, Господи, чого тілько не було на тому столі! І все те в найгомеричнійшім достатку. Бабуся,

що вертїла ся біля стола, здавала ся мухою супроти кольосової пирамиди з тїста, вживаної за паску. Обік пирамиди, як сфинкси єгипетські, по декілька в ряду лежали не поросята, а печені в цїлій величинї кабани з хріновим коріннєм у зубах і все инше в такім же достатку. Навіть горілка з сливянкою стояли по кінцях стола в великих барилах, заслапих серветками; одно слово: все було цикльопічне, і колиб проснув ся величній хіоський слїпець, то й той би тільки вуса закрутив та ще може-б подумав, що на хуторі дожидають Кадма з товариством.

Хазяїн, ходячи по салї тій, поглядав то на стіл, то на мене, і усьміхав ся самозадоволено. За чим же дїло стало? Чого тут бракує? — думаю я: — Здаєть ся, можна-б і за дїло взятись. Чи він ще кого чекає? Я хоч і не голодний був, а не можна було спокійно дивитись на все се добро, найпаче на порося та на „бабу“, що немов московська кубічна купчиха, — біла та червона; так би й проковтнув усю разом, а хазяїн, як нїчого й не було, ходить собі, тілько усьміхаєть ся. З пів години, коли не більше, минуло чекаючи. Менї аж брехенька прийшла на думку про царя та його коханого боярина. Боярин вірний у чімсь перед царем прошпетив ся. От, цар не хотїв пустити в дїло огню та желїза, а продержавши три доби у темницї без води й без хлїба свого вірного боярина, звелїв подати собі миску доброго борщу та печене порося, та й покликав боярина на допит. Так що-ж би ви думали? — За ложку борщу та поросячий хвостик боярин в усїм признав ся. Я, правда, за собою жадної вини не відав, але мимохіть думка брала, чи не хоче мій приятель і зо мною таку штуку вдрати, як той цар з своїм вірним боярином; тілько чим же я перед ним провинив ся? Тодї саме відчинились двері, і в салю ввійшла бабуся з полумиском у руках; в полумиску була сьвята вода і кропило з сухих васильок. Увіходячи в салю, бабуся хутенько промовила: „Уже на греблї!“ Приятель мій вийшов у сїни. Небавом чутно стало, загуркотїли колеса, а хвилин через дві в салю ввійшов піп в епітрахилї, з дяками й хазяїном. За крилошанами увійшов

Туман з своїми, а за ним поважно, смирно, проглажуючи вуси, почали увіходити селяни, і через хвилину найшло їх повна саля. Після молитов піп, а за ним хазяїн, а далі й я — похристосали ся з усіма, хто був, розговілись шматочком простого хліба та тоді вже й узялись, хто до чого мав охоту. Тепер тілько стало знати менї, на́ що отак по ґіґантськоиу наготовлено було їжи й питва. Мій приятель [я з ним за се раз десять похристосав ся] до букви йшов за словом Злотоустого майстра слова і за словами любови й смиреньства перших християн. Тут не було ні кріпака, ні пана, — був тілько гостинний хазяїн та найнецеремоніїйші гості.

Провівши попа та своїх кріпаків-гостий, хазяїн посадив за стіл мене та Тумана з родиною, та й сам сїв між нами, промовивши: „От тепер розговіємось!“ Проти мене сидїла Оленка з матїрю, так я тепер тілько роздивив ся на неї, як слїд. Се була суща красуня, що яка тілько що розцьвіла: густе русяве волосє, заплетене в дві коси, перевиті жовтими й синїми стрічками та барвінком, надавало якусь осібну сьвіжість її зграбній голівці, а тонка біла сорочка з прозорим гаптованнєм на широких рукавах складалась на плечах та грудях у такі складки, які й не снили ся ні Скопазови аніже Фидієви; одно слово — перед мене сидїла богиня краси і неблазности. Поруч з Оленочкою сидїла її мати, колишня Варочка, а тепер Варвара Івановна, як її звав сам хазяїн, а коло неї сидїв Туман, з усьміхом покручуючи свої білі вуси. Я дививсь на нього не як на простого корчмаря — старого вояку, а як на лицаря величніх моралїйних подій, як на чоловіка-християнина в найширшім змістї сього слова, і, признати ся, завидував йому. Він здавав ся менї прещасливим, та инакше й бути не могло. Чоловік, що так височенно справив свої обовязки до близьких, навіть при злиднях й самотности мусїв бути щасливим, а його старість була в достатку й між найщирійшими й найнїжнійшими друзями. Менї не трапляло ся бачити такого зграбного твору скульптурної працї, щоб так заспокоюючи солодко, вабив до себе мої очи, як тихе й спокійне лице сього

сїдого величнього героя добродїтелї. Озеров вповнї почував отсю привабність, мовивши Едіповими устами:

„Мой не увидитъ взоръ,
Ни мужа кроткаго, пріятнаго чела,
Котораго рука боговъ произвела...“

Встали ми зза стола тихо, немов зза звичайного обіду, помолили ся. Туман взяв свою смушеву шапку, глянув на жінку та й став прощатись з хазяїном. І завжди не говіркий, на сей раз за столом він сидів зовсім нїмо. Я думав було забалакати про Блюхера або Бонапарте, але коли я глянув на нього, моя думка здалась менї прямо не до речи. Одним однїсїньке слово почув я від нього тепер, та й то вже на дворі; коли посадив він уже на чумацького воза свою родину, а воли вже рушили з місця, хазяїн з порога питає його:

— Так на проводи, батьку?...

— Еге, — одказав Туман та й пішов за возом.

У вечері, за чаєм, приятель мій проти своєї вдачі був замислений. Я щось обізвавсь до його разів зо два чи зо три, а далї й сам по́чав барабанити об стіл пальцями. Вже бабуся й сьвічки принесла й самовар з причандалом забрала, а ми все сидимо нерушимо та об стіл барабанимо. Не знаю вже, чи довго-б ще длялась ота барабанна музика, колиб я був не зітхнув, так собі, знїчевя. Приятель мій підвів голову, глянув на мене та й зареготав ся.

— Чуєш, — каже, нареготавшись до схочу, — хай уже моє дїло хазяйське, менї є про віщо замислитись і зітхнути; а ти-ж якого чорта зітхаєш?

— Хазяїн мимохіть передає свій настрій і гостям, — одповів я.

— Правда, правда твоя! А знаєш щó?... — запитав він та й знов замовк.

— Коли скажеш, то знати-му.

— Маю я до тебе велику просьбу. Пообіцяй, що справиш, так скажу.

— Коли скажеш, яка, то й пообіцяю.

— Погостюй у мене до провід?

— Не можна.

— От то-то й є! Примусив мене відкритись йому з секретом, а тепер і назад. Се не личить путящій людині!

— Який же тут секрет? — питаю.

— А такий, — каже він, подумавши, — що на проводи в мене думка вінчатись, а тебе-б прохав бути в мене за боярина. Так як, згоджуєш ся?

Я, як чоловік, тоді ні від кого незалежний, то не довго думавши, й кажу: Добре!

— Отсе по друзяцьки! — казав він, так по друзяцьки стискаючи мені руку, що я трохи не закричав: — Ходімо-ж тепер вечеряти! — додав він, підіймаючись.

Ласа вечеря та щира випивочка розвязали язика моєму приятелеви і відкрили його сердечний тайник. Зразу він виявив мені своє натуральнійше розуміння сімейного і політичного життя людини, про її загальне значіння, як прекрасного й розумного творіння, і як він може бути ні від кого незалежним і щасливим в своїм короткім житті, аж ні трохи не порушаючи гармонії в громаді істот, на неї саму схожих. Так він мене привабив своїми думками, що я вже вбачав його найнатуральнійшим і справжнійшим мудрецем, трохи не вище за самого Сократа; але коли мудрецеви, та й взагалі людині трудно, та мов би й зовсім не вільно, самому собі уявити межу, за яку не слід переступати, то й мій приятель непримітно перейшов до утопії та й став мені доводити, що грамота, тим паче в жіноцтві, дуже капостить людському добробутови. Я зроду було думав, що початок таких ідей — вино та добра доза сливянки, поки він не скінчив своїх доводів сими словами:

— Маю надію, та й не без причини, що я буду аж надто щасливим з своєю жінкою і тим саме, що вона неграмотна.

— Ти може й будеш, але багацько про кого сього не можна сказати, і про себе першого я не скажу сього.

— Тим, що багато дехто, а з ними вкупі і ти, більш не що, як моралїйні каліки.

— От тобі й на! — подумав я; помовчавши й кажу:

— Яко твій старший боярин, чи я маю право спитати свого князя, хто така та, що має бути щасливою княгинею?

— Секрет! До останнього дня секрет, а то — то ще, гляди, станеш мене розчаровувати.

Довго ми мовчки сидїли за столом, позираючи зрідка один на одного та на пляшку з сливянкою; а далї, як побачили, що на сухім денцї в пляшцї нема нїчого, вартого уваги, пiдняlись зза стола та й пішли спати, виразно стиснувши один другому руку.

Ввесь тиждень ми з приятелем закусували, снїдали, обідали, вечеряли й спали, багато балакали про всякі чисто звичайні речі, в гуртї й про тогочасну лїтературу, за якою він, як і всяка путяща людина, досить уважно стежив, що мене добре здивувало, бо я опріч варварського перекладу Федрових байок, нїже єдиної книжечки не примітив у його в хатї. Опріч тогочасньої лїтератури часто заходила у нас розмова про дуже хитру тогочасню Меттерніхову політику, а про весілле, що мало бути, нї пари з уст. Я раз був, хоч і проти учтивости, запнув ся про сю цїкаву річ, але приятель мій був нїмий, немов риба, звелїв запрягти бричку, не сказавши менї й „до зобачення“, сїв та й поїхав, Бог його знає, куди. Нарештї минула безконечна для мене сьвята недїля, минула й половина провідної. В середу приятель мій поїхав з ранку й пропадав до самого вечора; вернувши в вечері до дому, він мовчки надїв фрака, розчесав ся, подивив ся в зеркало, повернувсь до мене та й каже:

— Ну, я готов! Одягай ся скорійш, та поїдем!

Я теж убрав ся. Сїли ми в бричку та й поїхали прямо до міста до Миколаївської церкви. Церква вся сьвітить ся. Серед церкви аналой. Піп в ризах; а дячок, приглажуючи вуси, трохи-трохи не сьпівав: „Ісаіє,

ликуй!“ Не встиг я роздивитись, як одчинились двері, і з Туманом та з матірю ввійшла Оленка. Ввійшла в церкву, перехрестила ся, сьміливо підійшла до аналоя й стала на своє місце. Як побачив я її ближче, так тілько тхнув. Вінчаннє скінчилось, а я не без заздрости поздоровив свого щасливого приятеля з новим життєм, з новими радощами, а другого дня, подякувавши за хліб, та сіль, поїхав до Київа.

МУЗИКА.

MUSEUM

Коли ви, ласкавий читачу, кохаєтесь у рідній старовинї, дак пораджу вас, коли переїздити мете через місто Прилуку в Полтавщинї, з'упинити ся там на добу. А як що трапить ся се не в осени й не зимою, дак перебудьте там і дві добі, та перш за все спізнайтесь з панотцем протопопою Іллею Бодянським, а вдруге навідайтесь з ним же таки, з панотцем Іллею, до напів зруйнованого Густинського манастира. Він по той бік річки Удаю верстов за три від Прилуки. Можна вас запевнити, що не каяти метесь. Се суще Сенклерське абацтво. Усе тут є: і рів глибокий та широкий, колись то повний води з тихого Удаю, і вал; а на валу на тому є високий камяний мур зубчастий із внутрішними ходами та з бійницями; є й склепи чи печери, що нема їм краю, є й намогильні плити, що́ вже повростали в землю, поміж величезними дубами суховерхими, може, ще самим титарем насадженими. Одно слово усе є, чого треба, щоб була повна картина романїчна, звісно, під пером такого-ж Скотта Вальтера або похожого на його автора-маляра природи. Я-ж... з убожества моєї фантазиї [по правдї кажучи] за таке дїло не беру ся, та — признатись — не до того я й бесїду веду. Се я тільки так, аби бесїда повнїща була, забалакав про руїни памятника Самійловичового.

Менї, щоб ви знали, київська археольоґічна комісия припоручила навідатись до сього напів зруйнованого манастира. Вже-ж пак за запомогою найповажаного панотця Іллї, довідав ся я, що манастир збудовано коштом і працею безталанного ґетьмана Самійловича р. 1674, про що съвідчить патрет його, яко титаря, намальований на стїнї в серединї голонної церкви.

Довідавшись про все отсе та змальовавши, як умів, головну чи сьвяту браму та церкву Петра і Павла з пятьома банями, та ще трапезу й церкву, де поховано вікопомного князя Миколу Репніна, та ще заціліду циклопічну будівлю братерську, отсе все зробивши, кажу, як умів, другого дня хотів був я покинути місто Прилуку й рушити до Лубен, щоб і там подивити ся на манастир, збудований побожною матірю Яреми Вишневецького Корибута. Я вже поскладав був усю свою мізерию у пакунок і хотів послати фактора Лейбу на почтову стацию по коний, аж ось мій господар до мене в сьвітлицю увіходить та й каже:

— І не думайте й не гадайте! Ось гляньте лишень, що на двóрі дієть ся.

Я подивив ся у вікно. Справді, вздовж грязької вулиці тягло ся дві карети — на чотири особи кожна, де-кільки колясок, бричок, хурґонів усяких, нарешті, прості вози.

— Що се таке? — спитав я свого господаря.

— Бачте: один з нащадку славетнього прилуцького полковника, Мазепиного сучасника, завтра йменинник.

Господар мій, треба завважати, був за повітового вчителя російської історії і любив вихваляти ся своїми знаннями, особливо перед нашим братом-ученим.

— Та не вже-ж увесь отсей транспорт тягнеть ся до йменинника?

— А вже-ж! та се ще тільки початок! Ось подивитесь, що буде нáд вечір: на місті буде тїсно!

— Гаразд! Та менї-ж яке дїло до вашого йменинника?

— А таке дїло, що ми з вами наймемо трояк добрих коний та й рушимо у дóсьвіта аж у Д...

— У які се Д...?

— Та просто-ж до йменинника.

— Але-ж, я з ним не знайомий.

— Дак познайомитесь!...

Я замислив ся. А що справді: чи не чкурнуть би менї та по праву розшукувача давнини полюбувати з сїльських забавок? Се буде щось нове!

Добре! От на другий день ми й поїхали в гості. Почати хіба з того, що ми заблудили не тому, що, коли ми виїхали з міста, дак було ще темно, а тому, що наш хурман [справжній мій земляк], переїхавши удайську греблю, пустив віжки та й почав собі про щось міркувати. Тим часом коні пішли собі любенько битим шляхом, звичайно по старій памяти. От ми й приїхали в село І... Питаємо першого стрічного чоловіка, як проїхати нам у Д...?

— Д...? — каже той чоловік. — А просто беріть на Прилуку.

— Як то на Прилуку? Ми-ж їдемо з Прилуки.

— Дак не треба було вам і їздити у Прилуку, — відповів чоловік зовсім байдужно.

— Та якже-ж нам тепер проїхати у Д..., щоб не вертати ся в Прилуку, га? спитав я.

— Трівайте! Десь отут недалечко є село Ср..., те-ж нащадка славетнього полковника. Чи не знає він часом сього села?

— А С..., земляче, знаєш? спитав я селянина.

— Знаю, — відповів той.

— А Д... від С... далеко?

— Ба, ні!

— Дак покажи нам шлях на С..., а там уже ми якось знайдемо й Д...

— Ходім за мною, — промовив чоловік та й пішов вздовж вулиці поперед нашої завзятої тройки.

Він повів нас повз стару деревляну церкву з однією банею та рубленою дзвіницею на чотири вугли. Дивлячись на неї згадав я картину мого незабутнього Штернберґа „Свяченнє пасок“ і мені стало сумно. Імя Штернберґа дуже-дуже багато нагадало мені.

— Отсе вам буде шлях просто на С..., — мовив чоловік та й показав рукою на ледві примітну доріжку, що́ блищала поміж густою зеленою пшеницею.

Вельми цікаво, що підвідчик наш мовчав увесь час подорожи від Прилуки до І... й розмови з селянином, та вже побачивши поза темною смугою лісу, укриту бляхою баню, тільки й промовив: „Отсе вам і С...!“ — Та й знов замовк.

Се загальна риса вдачи моїх земляків. Земляк мій, коли що й до ладу зробить, дак не розбалакаєть ся про своє завзяттє; коли ж боронь Боже, вскочить у гущу, дак стане дійсне наче риба та.

У С... ми розпитали шлях на Д... та й поїхали собі з Богом між зеленими пшеницями та житами.

Здаєть ся моєму товаришеви не зовсїм до вподоби була така подорож, особливо через те, що він любив чепуритись [а треба вам знати, що ми були убрані зовсїм як на баль]. Він те-ж мовчав як і підвідчик, навіть не промовив: „От вам і С...“, так він був роздратований курявою та иньшими пригодами подорожи. Я-ж, не вважаючи на фрак та иньші причандали, був зовсїм спокійним, навіть щасливим, дивлячись на необсяжний обшир під житами та під пшеницями. Нігде правди дїти; й до мене в серце залїзла туга; але-ж ся туга зовсїм иньшого роду. Я думав і питав ся у Бога: „Господи, про кого се поле засїяно й зеленїє? Хотїв був по переду переказати своє сумне питанне товаришеви, та роздумавши, не сказав нїчого. Якби не се кляте питанне, що́ так не до гичі прокинуло ся в моїй душі, як-б був зовсїм щасливим, купаючись, так сказати, у морі сьвіжого рясту, що́ так тихо-тихо хвилював ся. Чим ближче під'їздили ми до того бенкету, тим сумнїйш і сумнїйш ставало менї, так. що я ладе́н був повернути, мовляв, назад оглоблї. Дивлячись на обшарпаних селян, що часто-густо попадались нам на зустріч, менї здавав ся сей бенкет якимись нелюдськими веселощами...

Чи так, чи сяк, а нарештї, вже перед за́ходом сонця, доплентали ся ми до своєї мети.

Не списувати му вам чудового гаю з велетнями-дубами, насадженими ще прадїдами, осьвїченого косим промінням сонячним; не писати му й про бельведер з банею величезною панського будинку, що́ високо підносить ся серед того гаю; промовчу й про широку та величню алею, що́ веде до будинку; мовчати му й про величезне село, що́ було заставлене по́возами, кіньми, смугами та кучерами. Не писати му про все оте тому, що саме перед нашим в'їздом в алею стріла нас кавалькада амазонок та амазонів без кінця-краю й зовсїм збила

мене з пантелику... Товариш мій не злякав ся: він жваво вискочив з воза і хвацько почав кланяти ся до всієї кавалькади... Я з сього вивів, що він вдатний жартун. Минувши амазонок, амазонів, та нарешті грумів чи жокеїв, я те-ж із'їз з воза, заплатив нашому підвідчикови і, на його питанє: „де-ж я ночуватиму?“ відповів: „в зеленій дуброві, земляче!“ — а він тоді посвистав та й подав ся на село. Ми помалу пішли вподовж величньої алеї до панського будинку. А щоб надати своїй тварі вид, хоч трошки похожий на джентельменський, зайшли ми до так званого „холостого флигелю“, що стояв на відшибі недалеко біля головної будівлї. Тут стріли нас джентельмени зовсім незвичайного змісту. Звичайно буває, що люди, після довгого обіду та добрячої випивки, швиденько чимчикують спати; у їх же все вийшло навпаки. Вони стрибали, галасували і витворяли ка-зна-що, звісно, усї в шотляндському убранню. Цинїзм, щоб не сказати, гидота, та й більш нїчого! Верґілій мій якось добув умивальник та миску і ми, повмивавшись та повитрушувавши з фраків куряву, рушили в сад, сподіваючись зустрінути господарів.

Надія не одурила нас. Попереду ми увійшли в будинок: перейшовши дві салї, опинили ся на терасї, що вся була заставлена найроскішними квітками. Зійшовши з тераси та перейшовши старанно присипаною піском стежкою через зелений майдан [що звав ся задля патриотизму левадою], увійшли ми в сад. Навдивовижу мені то був не британський або французький сад а звичайний дубовий гай чи дуброва. Коли-б не блищали жовті стежечки поміж старими темними дубами, дак я-б зовсім забув, що пробуваю в паньскому саду, а не в якійсь заповітній дуброві. Верґілій мій повів мене до високого розлогого дуба величезного і показав менї на його стовбурі невилику щилину, наче малесеньке віконечко, промовивши: „Ось погляньте лишень в отсе віконце“. Я подивив ся і, вже-ж, нїчого не побачив. „Та придивіть ся пильнїйш!“ Я подивив ся пильнїйш і побачив неначе образ Пресьвятої Матері. Се й справді був образ Іржавецької Божої Матері [так

мені казав мій Верґілій]. Образ той був вдовбаний в сього дуба, через рік після полтавсьсої баталії славетним прилуцьким полковником.

Слухаючи пояснення отсієї події історичної, я й не спостеріг, як ми знов вийшли на леваду, де й стріли господаря та господиню. Навкруги їх була ціла юрба гостий, що приязно осьміхались.

Верґілій мій доволі хвацько, як на повітового вчителя, вклонив ся господарю, а господар ласкаво простят до його одну пучку лївши, що була оздоблена коштовним перстенем. Верґілій мій лебезуючи ухопив тую пучку обіруч і рекомендував, яко свого друга і вченого побратима. Я й собі вклонив ся те-ж, по правді кажучи, доволі по вченому, се-б то, по ведмедячому, після чого юрба гостий побільшала двома нами.

Не описувати му вам ані господині, ані господаря, бо підчас нашої авдиєнциї на дворі було майже темно, через те й неможливо було роздивитись подробиць. Адже якби прехороше ни була намальована картина взагалі, та коли маляр зневажав подробиці, дак картина його буде тільки ескізом і справдешній мастак та знавець подивить ся та й покива тільки головою, та й відійде зітхаючи до патретів Зорянки чарувати ся гербами, що з убийними подробицями намальовані на ґудзиках якогось там „віц-мундира“.

Аби втекти „помованія глави“ мастака та знавця скінчених картин, обмежу ся я тільки першим вражінєм, що є, на думку психольоґів, найважливійша риса до обмальовання вдачи.

Перше вражінє, яке зробила на мене господиня, було найприємнійше вражінє, а господар — навпаки. Та се, може, пучка лїпша, так ласкаво простягнена до мого приятеля, спричинила ся неприємному вражінню. Веселий натовп гостий повагом рушав до будинку, що вже був пишно осьвічений в середині, а на терасі між роскішними квітками та цитриновими деревами ще тільки розвішувано ріжнобарвнії лїхтарники.

Скоро господар з господинею ступили на терасу, коли се оркестра крепаків гримнула славутний марш

з „Вільгельма Теля“. Після маршу, не переводячи духу, зараз польонес, — і баль почав ся у всьому величчі.

Якийсь учений муж, здаєть ся, барон Боде, поїхав з Тегерану до руїн Персеполїсу й досить докладно описав свою подорож аж до самісінької долини Мардамт; побачивши-ж величні руїни Персеполїсу, промовив: „Багато мандрівців списувало сії славутнії руїни, через те менї тут нема чого робити“. Те-ж можу сказати й я, дивлячись на провінціяльний баль, хоч моя подорож не мала на метї описаня провінціяльного балю й не була сполучена з такими труднотами, як ота подорож з Тегерану до руїн Персеполїсу, та й порівнанне, по правдї кажучи, роблю я зовсїм найзвичайне; але... що маю дїяти, — що під руку піймало ся, те й смали.

Перечитайте любу повість сучасної росийської белєтристики, усюди стрінете ви описанне, як не столичнього, то вже доконечне провінціяльного балю і, певна річ, з ріжними додатками, що до вбрання та манїр і навіть самих фізіономий, наче натура на провінціяльних львів та львиць особливії форми робила. Дурниця! форми ті-ж самісінькі, і коли вже є між ними ріжниця, дак се тільки тая, що провінціяльні льви та львиці, нема щó й казати, ручнїйші від столичних. Сього, скільки менї відомо, списувачі провінціяльних балїв не спостерегли. Значить, списано всї балї, починаючи від балю на „Фреґатї Надежда“ до росийської „пирушки“ на нїмецький зразок, де устєнсольські „ребята“ трошки попустували. І щó до провінціяльного балю, я можу сказати сьміливо, що менї цїлком нїчого робити, хіба тільки любувати з сьвіжих, здорових личеньок провінціяльних красунь.

Одно мене трохи здивувало на сьому балї: саме те, що не видно було анї одному мундиру, не дивлячись на те, що в прилуцькому повітї стояв стрілецький батальон. Не розуміючи сїєї причини, звернув ся я до свого Верґілія; Верґілій мій саме тієї хвилї виробляв в кадрилї „па“ найклясичним робом. Терпляче дожидав я кінця останньої фіґури кадриля, а тим часом розгадував се питанне ріжними вгадками. „Може, міркував я, вони тее?...“ „Але-ж нї, ся річ належить більш гу-

саринам і взагалі кавалєрії, вони-ж піхота, та ще й з ученим кантом. Ні тут щось та не теє...“

Сієї хвилини кадриль скінчив ся: спотілий мій Верґілій підійшов до мене:

— А що, як витанцьовуєм? — промовив він утираючись.

— Нічого, добре, — відповів я.

— А от що, — промовив я до його майже нишком: — Чому се немає на балї військових?

— Та їх нігде не приймають. тим паче у такій господї. як госпо́да нашого Амфітриона.

„Чудно“, подумав я і, подумавши, спитав:

— А панночки нічого?

— Зовсім нічого!

Саме тодї заграли вальса і ментор мій завертів ся з якоюсь вабливою брюнеткою. А я, пропхавшись якось поміж глядячами, се-б то, слугами, що́ стояли юрбою біля розчинених дверий, вийшов на терасу та й думав про те, як

„Мы подвигаемся замѣтно...“

. . . . . .

Баль заве́ршено найроскішнійшою вечерою, і не покропили її, не запили, а дійсне залили шампанським усїх назвищ. Мене аж вжахнула така пиха.

По вечері Амфітрион запросив до „Ґрос-фатера“, що й приняли гості з превеликою радістю. „Ґрос-фатер“ почав ся й дляв ся з сїлською простотою аж до схід сонця.

Красуні, особливо красуні на манїр героїнь небіжчика Бальзака, се-б то, красуні не першої сьвіжости, не раджу вас танцювати до схід сонця! Влада, яку маєте ви над нашим бідним серцем при сяйві сьвічок, зникає при сяєві сонця і вабливість, що́ навіваєте ви за час ночи, заміняєть ся якимсь гірко-неприязним чуттєм, похожим на пересит. Але ви роздратовані зажерливостю глитати наші бідні серця, не спостерегаєте, як наближаєть ся день і ваше могутне панування зникає, наче той прозорий туман, що́ розстилаєть ся над болотом.

Так міркував я, лишаючи веселий, простий „гросфатер“ і продираючись поміж дубами до нашого табору [гості мали помешканнє не в будинках; кінець саду напиналось декільки шатрів, що й значило табір, або краще — циганьский табір]. Наближаючись до шатрів, що́ вилискувались на темному рястї, почув я, на превелике диво, в одному шатрі пісні й регіт. То були друзяки-чаркуни, що́ проміняли сьвітову суєту на самітність, скажеш повну вже самітність. Якось пропхав ся я до свого шатра, перемінив на швидку руку фрак на блюзу та й сховав ся в кущах ліщини. Я не знав, що сумежно з садом був ставок, то менї здалось чудним, коли густе темне гілле ліщини почало визначати ся на білому полї. Вийшов я на поляну й побачив озеро у всій його красї, з берегів посхилялись до його старі берести та мальовничі верби. Чудова картина! Вода не колихнеть ся, — суще дзеркало, і верби красуні нїби попідходили до його купками налюбувати з свого розкішного широкого гілля. Довго стояв я на одному місци, причарований сїєю дивньою картиною. Менї здавало ся гріхом зрушити хоч малесеньким рухом сю урочисту тишу сьвятої красавиці природи.

Поміркувавши, я зважив ся таки на сей гріх. Менї прийшло на думку, що не погано-б було впурнути разів зо два або зо три у сьому чарівному озері. Зараз я се й зробив.

Після купання менї стало так легко та радісно, що я двічи почув красу пейзажу й наважив ся раювати з його до сходу. Задля цього сїв я під розлогим берестом та й віддав ся солодкому оглядуванню чарівної природи.

Не довго длялось одначе моє оглядуванє. Я притулив ся до берестя та й заснув супокійно. І наснила ся менї та-ж таки радісна картина з додатком болю, і тільки чудно — замість звичайного вальса, ввижав ся менї відомий малюнок Гольбайна: „Танок смерти“.

Видїння мої були порвані голосним жіночим реготом. Розплющивши очи, побачив я жваву зграю нїмф, що́ хлюпали ся й цокотїли в водї, і менї, рад-не-рад,

довело ся грати ролю цікавого Антіона-пастуха. Я одначе незабаром опамятав ся й сховав ся в кущах ліщини.

О одинайцятій годині ранку дзвоном оповістили нежонатих гостий, що чай готовий [жонаті гості втїшали ся ним по своїх нумерах]. На сей радісний благовість гості сипнули з своїх самотних притулків до пишної тераси, що́ була оздоблена столами з чайними приборами й кількома пузасчими самоварами та кофейницями. Не встиг я скінчити другу чашку ясно-брудастого сиропу з вершками [сметанкою], коли се гримнув вальс і крізь відчинені двері побачив я кілька пар, що́ вертілись по салї. „Ну й коли вони накрутять ся?“ подумав я і, сходячи з тераси, стрів свого Проспера; він сказав менї нищечком, що сьогодняшній вечір почнеть ся концертом; сьому зрадів я не мало, хоч, по правдї кажучи, багато й не сподївав ся я від того. Одначе я помилив ся.

Небавом після вечірньої прогульки гості зібрали ся, хто в чім попало, се-б то, хто в сїртуцї, хто в пальтї, а хто тримав ся „гарного тону“ або корчив з себе анґльомана, ті прийшли у фраках; про вбраннє-ж жіноцтва нема що й казати. Се вже цїлий всесьвіт відає, що нї одна жінка, яка-б красуня вона не була, не задумаєть ся разів з двайцять на день переминити своє убраннє, коли має на думцї зустрінути юрбу, хоч навіть потороч, аби не своєї породи. Прошу не гнївати ся, моїлюбі читательки, се не є вигадка, а певний факт.

Гості зібрали ся й посїдали, певна річ, з деяким розбором: що більше, висунулось на перед, а дрібнота [у тому числї й ми, Господи покрий нас] примостилась по кіосках, у темряві, поміж кольонами. Скоро все впорядковалось; з'явив ся на підмостках, на манїр кону, вільновідпущений капельмайстер, досить грубий в постатї й з самою лакейською пикою.

— Ученик славетнього Шпора! шепнув хтось біля мене.

Ще мить, — і гримнула „Буря“ Мендельсона, по правдї казати, гримнула й гриміла досить гарно. Мене не на жарт зачепила віолїнчеля. Віолїнчелїст сидів ближше иньших музиків до авансцени, неначе на показ,

[що дійсно й було так]. Се була молода людина, бліда та сухорлява, — усе, — що я міг зобачити зпоза віолїнчелї. Соля свої він справив з таким чуттєм та мистецтвом, що хоч би й самому Серве, дак не сором. Мене здивувало одно — чом йому нема оплесків. Починати-ж самому менї — не личило. Який з мене суддя, та й що за гість з мене? Бог зна що, Бо зна й відкіль. Що скажуть гості першого розбору.

Тим часом „Буря“ скінчилась і я почув промовлену впів голосу хвалу артистови: „От так Тарас! „От так молодець! Не дурно побував аж в Італії!“

Поки оркестра ладнала ся, встиг я довідати ся від сусїди дещо про цїкавого менї артиста. Почала ся увертура з „Прециози“ Вебера і я, на вдивовижу побачив віолїнчелїста з скрипкою в руках, майже рядом з капельмайстром, і тепер можна було його краще роздивити ся.

Се була молода людина трохи більш двайцяти років, струнка та ґрациозна, з чорними живими очима, з тонкими губами, що ледві осьміхали ся, з високим блїдим чолом, одно слово, се був джентельмен першої породи і, треба додати, найсимпатичньої породи.

Коли він скінчив арію „Прециози“, я не втерпів, — закричав „браво!“ і що сили було, став плескати в долонї. Всї подивили ся на мене, певна річ, наче на божевільного. Проте-ж я не злякав ся і все ляскав та кричав „браво!“ поки нарештї волові очи самого господаря не примусили мене схаменути ся.

Оркестра знов ладнала ся, та я, не сподіваючись почути щось кращого, вийшов із салї в сад. Тиха та супокійна була місячна ніч. Вештав ся я біля будинку недалеко і до мене долїтали з хаосу згуків чудові згуки віолїнчелї або скрипки. Постать смутного артиста, з його мелянхолїйною усьмішкою, носила ся, нїби жива, перед мною. Де я бачив його? Де я його зустрічав? — питав я сам себе і, після довгого напруження памяти, згадав я, що бачив його під годину обіду, за стільцем самого господаря з рукою, що́ була обгорнена серветкою.

Трохи не зомлїв я з такого відкритя.

Музика затихла і я пішов стежкою через леваду до старосьвіцьких таємних дубів. Трохи пройшовши, почув я за собою тихий шелест ступнів; озирнувшись пізнав я віолінчеліста, що слідкував за мною. Я звернув ся був до його з питанням, але він попередив мене, ухопив мої руки і протис їх із слізми на очах до своїх губ.

— Що се ви? що ви? Що з вами скоїло ся? — питав я його, силкуючись визволити руки.

— Дякую вам, дякую! — казав він нишком. — Ви, ви одна, єдина людина, що слухала мене й розуміла мене.

Сльози не дали йому говорити далі. Я мовчки узяв його під плече й довів до лавки з дерну, що була змайстрована навкруги вікового дуба розлогого.

Довго сиділи ми мовчки, нарешті він промовив:

— Ви дуже до мене ласкаві!

В сю мить розтяв ся голос, що гукав на його.

— Ходіть до виноградної альтанки, — промовив він, устаючи. Сієї-ж миті я прийду до вас.

І він швидко віддалив ся.

Дивлячись у слід його, я думав: ось натхненний мінезінґер XII віку. Одначе як недалеко відійшли ми від благородних лицарів, розбишак того плачливого часу. А просьвіта йде собі уперед широкими ступнями...

Я підвів ся з лавки й пішов стежкою, що вела до виноградної альтанки. Не скажу через що, але я не сподівав ся почути від нього його безрадісне оповіданнє, як се звичайно бува, і, дяка Богови, я не зовсім помилив ся. Правда, він сказав менї, може, більш, ніж сам хотів; але-ж мова, якою заговорив він зо мною, була не наша звичайна бідна мова, ні, то були божественні згуки: в їх лунав стогін змученого серця непорочного.

Він прийшов до мене в альтанку з басом і, не промовивши слова, почав ладнати струмента; пробуючи, ніби жартуючи, програв він славутню каватіну з „Норми“. Дух менї забило при сїх згуках. Не відводячи смичка від струн, заграв він одну з сердешних мазурок натхненного Шопена. Скінчивши мазурку, він ледві виразно промовив: „От у нас і свій баль“. Програв він ще де-

кілька мазурок, одну кращу за другу, одну сердечнїйшу за другу.

На самім кінцї останньої мазурки примітив я крізь виноградне листє мовчазні тварі багатьох слухачів: то були все слуги приїзжих панїв. Вони покидали вікна, крізь які дивили ся на нїмецькі танцї вимуштрованих панів та панїв своїх, і прийшли послухати, як грає Тарас.

Орфей мій, трошки спочивши та наладнавши свою лїру, повагом повів смичком по струнах — і полила ся повная сердешного смутку солодкого моя рідна мельодия на слова:

Котили ся вози з гори
Та в долинї стали.

Програвши тему, він варийовав її на тисячу ладів та так варийовав, що я з роду нїчого похожого не чув, та здаєть ся, й не чути му нїколи. Слухачі, що стояли коло альтанки, за цїлий час гри не ворухнули ся і, коли він скінчив свої чудовні варияції, слухачі ще довго слухали, не переводячи духу, нарештї разом зітхнули та й знов замовкли.

Я мовчки взяв його за руки й дав ознаку вийти з альтанки. Ми вийшли й довго мовчки ходили по доріжнї, наче бояли ся забалакати. Нарештї я переміг себе й поспитав:

— Де ви вчили ся?

— З початку дома.

— А потім?

— А потім пан з панею їздили за границю й мене з собою брали: і, поки вони жили в Берлинї, ходив я кільки разів до Шпора й більш нїгде не вчив ся.

— Адже Шпор грає на скрипцї?

Я й учив ся в його на скрипцї: скрипка є мій справжнїй струмент, а віолїнчеля се вже так.

— Що-ж ви маєте тепер із собою дїяти? Ви-ж справжнїй, великий артист.

— А що менї з собою дїяти? На шибеницю — більш нїчого.

Казати по правдї я й сам не спроможен був вiщувати йому щось кращого.

— Торiк у лiтку, — забалакав вiн, — приїздив до нас з Качанiвки Глинка, слухав мою гру на скрипцi та вiолiнчелi, хвалив мене й просив пана, щоб той випустив мене на волю. Вони обiцяли йому та на тому, здаєть ся, й скiнчилось.

— Не сумуйте, молiть ся Богови! Дасть Бог, все буде гоже...

— Я не сумую. Михайло Йванович, здаєть ся, такий добрий. На його можна сподiвати ся.

— Справдї можна, коли вiн тiльки не забув про вас. Напишiть ви до його листа.

— Написати лишень — я напишу та як же я зашлю його? Коли-ж я адреси не знаю.

— Я знаю й ви дайте листа менi. Напишiть листа сьогодня, а завтра я буду на мiстi й подам його на почту.

Ми саме пiдiйшли до альтанки й вiн поспитав мене схилившись до вiолiнчелi:

— Чи не заграти вам ще чого?

— Дуже вдячний. Ви втомили ся, спочиньте трохи й приготуйте листа на завтра.

І ми розiйшли ся.

Пiсля вечерi вже перед сходом сонця, розклонявши ся з господарями, я, не заходячи до табору, помандрував на село наняти коня та воза, щоб доїхати до мiста або хоч до почтової станцiї. Овва! На цiлому величезному селi не надибав я нi коняки, нi воза. Нема чого казати, заможнi селяни! Пяницi, я певен, та лiньтяючи переважно; а то як би таки не знайти хоч однiєї коняки з возом!... Дивовижний нарiд — нашi селяни! Не налякай його, дак нiчого й не буде... Отже-ж вас, мабуть, занадто налякано, — подумав я, дивлячись на оголiле село.

Нема чого робити, звернув ся я до жида-шинкаря й наняв у його, звiсно, за жидiвську цiну, шкапу на пять верстов до якоїсь „ферми“. А там запевняв мене жид, хоч четверню можно наняти до самої Прилуки.

За запомогою ввічливого Тараса Федоровича [віолїнчелїста] упаковали ми абияк свою мізерію та й виїхали з села на прилуцький шлях.

— Скажіть, будь ласка, що воно за „ферма“, до якої він тепер нас веде? — спитав я свого напівсонного ментора.

— Ферма — се хутір Антона Карловича. Чудесні люди, се-б то, він .та Варвара Яковівна? Чудесні люди! Заїдьмо, конче заїдьмо. Я вже давненько їх не бачив.

— Сїлькість, заїдемо. Менї вже тепер за одно гуляти, аж поки не випхаюсь на почтовий шлях.

— Не жалкувати мете. Антін Карлович — прецїкава людина... Він, бачте бо, почав і скінчив свою службу за лїкаря на фльотї, разів зо два подорожував круг сьвіта, покинув службу та й одержує собі повну пенсию. Та тепер приватно лїкарює в нашого Амфітриона; сей же подарував йому, яко додаток, ще й хутір. Чого-ж іще? Живи та Бога хвали.

— А давно вже він тут живе?

— Та, мабуть, буде трохи більш, як десять років.

— А що, вони мають сїмю?

— Нї, тільки вдвох. Правда, під їх безпосереднім доглядом виховують ся дві донькі дїдича — гарненькі дїти — і вони, можна сказати, стали їм за рідних дїтий. Одній, мабуть, буде вже років із шість, а друга на рік молодша.

— Чом же се їх не видно було на балї? Адже-ж, я певен, вони качучу танцюють. А самі гаразд знаєте, яка се оздоба балю.

— Нї. Я певен, що вони не танцюють качучи і, розумієте, мати хоче виховати їх у дїйсній самотї, а потім випустити на сьвіт зовсїм невинних, неначе двох пташенят зпід крильця. Менї, знаєте, ся ідея вельми подобаєть ся, морально-фільософічна і, можна сказати, поетична ідея. А на вашу думку як?

— Справдї, поетична ідея та нїяк не більш. Я й не гадав, одначе, щоб у Софиї Самійлівни були дїти. Вона ще така сьвіжа!...

— Та прекрасна, додайте!

— Справдї, прекрасна.

Тоді саме стрів нас селянин і знявши свого соломяного бриля, поклонив ся. І, коли вже ми проїхали повз його, він все ще стояв без шапки та дивив ся на наш екіпаж, мабуть, міркуючи: „Чорт його зна, що воно таке, — чи воно пани, чи воно жиди?“ Пани, що́ з балю повертають ся...

Певне, ви бачили лубочний малюнок як жиди на шабаш поспішають. Багато було загального між сим малюнком та нашим екіпажем, а то й пасажирами. Якже тут було селянинови не з'упинити ся та не полюбувати з такого величного поїзду? А треба вам сказати, що курява не ховала нашого величчя, бо ми руша́ли ходою і тільки наші особи стирчали з глибокої жидівської брички, а сам господар ішов пішки, поганяючи свою змарнїлу шкапу.

Декільки разів долїтали до мене якісь жидівські слова, що́ з зітханнєм промовляв їх наш хурман, і так гостро промовляв він ту-ж саму фразу, що я мимохіть завчив її і просив його перекласти; але він довго не згоджував ся, запевняючи мене, що то були негарні слова:

— Такі погані, — додав він, — що про їх і думати не личить, а не те, щоб їх ще говорити.

Але-ж я пообіцяв йому гривню міди на горілку і він подивившись на мене неймовірної, промовив:

— „Унї хушавке мес“ — по вашому значити ме, що жива людина без гроший однаково, що й мертва.

Суща жидівська приказка!

От ми й їдемо собі повагом доріжкою поміж роскішним рястом, що́ був осьвічений ранїшним сонцем. Роса вже трохи підсохла й коники починали по зелених житах своє цоканнє, таке тихе, таке мельодийне цоканнє, що якби була не вкусила мене муха за ніс, я-б, певне, заснув. Зігнавши кляту муху, я мимохіть глянув уперед. Боже мій! та відкіль же все оце взяло ся?

На рівній зеленій поверхні, можна сказати, перед самим носом визирнули верховини тополь, потім показали ся зелені маківки верб, потім попід горою розістлав ся цілий гай, а за ним на цілу долину розлягло

ся, ніби білий скатерть, тихе прозоре озеро. Чудова, для душі радісна, картина.

Я розштовхав свого товариша й показав йому рукою на величній краєвид.

— Се хутір Антона Карловича. Ми встанемо отут на й підемо гайком пішки, а він хай стане біля шинку під горою.

Наставивши так жида, пішли ми просто на гайок; але-ж ми потрапили в гайок не так легко, як думали, бо він був окопаний досить широким ровом, а супротилежний бік рову був обсаджений аґрусом.

Узявшись з приятелем попід руки [чого я між иньшим не можу терпіти], пішли ми вздовж огорожи, що́ була обсаджена високими тополями. Зза тополь де-не-де просьвічували ся молоді березнячки або темнів тонкий молодий будняк або відразу струнний ряд тополь переривав ся старим дубом, що́ сів над самісеньким ровом та й простят своє мальовниче гіллє далеко за рів аж на шлях.

Пройшовши доброї пів верстви, дійшли ми аж до повороту огорожи та й повернули ліворуч на стежку, що́ йшла з гори рівнобіжно з ровом. На сьому повороті відкрило ся нам у всій своїй красі тихе сьвітле озеро, облямоване густим зеленим очеретом та величезними вербами розлогими. Мені так хотїло ся підійшовши до озера впурнути разів зо два в його прозору воду. Але мій поводатар завважав, досить достатньо, що се зовсім не личить, бо ми саме тоді підійшли до воріт парку, біля яких росло дві старі верби. Ми легко відчинили ворота й увійшли в парк. Довга тїнява доріжка вела до будинку, що́ віддалеки білїв крізь гілля. Не доходячи до будинку побачили ми о́сторонь недалеко від доріжки людину в білій полотняній блюзї, у простому соломяному брилї та з циґаром в зубах.

— Антоне Карловичу, добридень вам! — загукав мій поводатор.

Постать у блюзї зняла бриля й винявши циґаро з рота, промовила:

— Позвольте, будьте ласкаві!

Ми підійшли одно до другого ближче. Се був сам господар парку чи хутора, сьвіжий коренастий дїд з самою нїмецькою фізіономією. Поводатор мій рекомендував мене з усїма епітетами, а Антін Карлович з добросердешною усьмішкою простяг до мене руку й промовив:

— Дуже радий!

Я те-ж з свого боку промовив якусь ляконічну ввічливість і ми знов вийшли на доріжку. Не встигли ми зробити кільки ступнів, колу се зза куща пахучої черемхи в квітках вибігли до нас дві прекрасні біляві дївчинки років по пять або по шість, та й кинули ся до Антона Карловича, гукаючи: „А що, злякали, злякали!“ Антін Карлович мовчки показав їм рукою на нас і дївчатка покинули його та й сховали ся за кущ черемхи.

Тим часом вийшли ми на зелений лужок, що́ прилягав з одного боку до озера, а з другого до ґанку чистенького біленького будиночка, що́ кругом був обсаджений кущами бузку.

Дивне вражінне зробила на мене ся тиха ґраціозна картина..

Слїдком за нами вибігли дївчатка на лужок, а з будинку на ґанок вийшла молода, вродлива жінка з книгою та з парасолькою в руцї, та й пішла до дїтий. То була, як я потім довідав ся, ґувернантка Француженка. Ми зійшли на ґанок і господар запросив нас відпочити в холодку, а сам пішов у будинок.

На дозвіллї я любував ся дїтий, що́ грали ся на зеленому лужку та, казати правду, з стрункої, величньої постатї вродливої ґувернантки і так я залюбував, що аж не примітив, як на ґанок вийшла до нас сама господиня. Уклонивши ся я прохав вибачення за свою байдужність.

— Нїчого, нїчого, любуйте! У нас, дяка Богови, є з чого любуваги.

І вона лукаво всьміхнувшись, звернула ся до мого товариша. Той почав був мене рекомендовати, але-ж вона промовила до його нецеремонно:

— Не турбуйтесь лишень, мені вже Антін Карлович рекомендував. Роскажіть-но краще, як ви там веселили ся на балї?

Мій приятель почав описувати їй баль, а я тим часом став роздивляти ся нецеремонну панію.

Се була гарна брунетка, приблизно років трийцяти пяти, з великими виразними очима карими, з досить сьвіжим, як на її вік, румянцем на повних щоках, з трохи кирпатим носом, з прегарними білими чималими зубами та ледві відвислим підборіддєм. А взагалї вона була сущим типом Українки. Навіть голос її та особливо вимова нагадували менї мою землячку, яку „чиновницю“ середньої руки або високої руки протопопшу, не дивлячись на те, що убрана вона була аж справжня панї.

— А нуте вас з вашим бальом! — проказала вона скоромовкою, стала на дверях та й зацокотїла:

— Прошу найпокорнїйше до покоїв! Ви хоч і з балю сьогодня та, певне, ще не пили чаю. По правдї кажучи й ми тільки що встали.

Я пішов слїдком за господинею, а товариш мій, яко людина знайома з місцевостю, пішов відшукувати жида та клопотати ся про помешканнє.

В першій сьвітлицї, досить великій, стрів нас Антін Карлович вже не в полотнятій блюзї, а в сїрому пальтї з літнього тріка і просив мене сїдати без церемонії.

— А ви, Мариано Якимівно, пошліть свою Оришку, хай кличе до снїдання Адольфіну Францівну з дїтьми.

Господиня покликала слугу, скромну й миловиду дївчину в сїльскому убраннї, загадала їй щось чистою українською мовою, і та вийшла з сьвітлицї.

Через кільки хвилин увійшла до сьвітлицї ґувернантка з обома дївчинками, а за нею й мій товариш. І всї ми сїли круг стóлу: на столї пишав ся вже здоровенний самовар. Якби я не знав, чиї то були дїти, дак я-б подумав, що Мариана Якимівна була їх дїйсна мати: так любо, так як матїнка любо поводила ся вона з ними. І, на превелике диво, вона, звертаючись до ґу-

вернантки, розмовляла з нею по французьки... От тобі й „чиновниця“ середньої руки! От тобі й протопопша вищої руки! — подумав я. Маріяна Якимівна просто зачарувала мене; і якби вона звертала ся була до своєї Оришки на російському діялєкті, дак я-б подумав, що маю щастє бачити перед себе, принаймній, ґрафиню, або хоч просто даму вищого полету. Така вже сила упереджения проти своєї рідної мови!...

За часом нагодою довідав ся я про ймення двох дівчаток. Одну, здаєть ся, старшу [вони були однакові на зріст] звали Лізою, а другу Наталею. І так вони скидали ся одна на одну, що, коли-б пересадили їх з місця на місце, я-б не знав, котра з їх Лізя, та котра Наталя. А обидві вони занадто скидали ся на свою любу матусю.

Господиня, між иньшим, звернула ся до мене й поспитала, чи сподобав ся мені концерт у Д...?

— Вже, певне, там не обійшло ся без концерту? — додала вона.

Я потвердив.

— А який віолїнчелїст? Хіба не правда — прекрасний?

— Прехороший! відповів я.

Се наш великий приятель і окрім того, що він прегарний артист, треба знати, що він людина найніжнїщого, найблагороднїщого серця. Та що маєш дїяти? — додала вона з зітханнєм. Лізя й Наталя плачуть, коли не бачать його днїв зо два, а про Адольфіну Франціївну нема чого й казати, — промовила вона жартуючи й цмокнула ґувернантку в щоку, що́ аж запалала, з чого я примітив, що вона розуміє по російськи.

Менї було дуже приємно чути таке про людину, яку полюбив я з одного разу, яко щось близьке до мого серця.

Після чого Антін Карлович звернув ся до нас і запросив до своєї хати.

— Се я до їх тільки в гості приходжу, а хата моя в саду. І він узяв за свій бриль. Ми зробили те-ж.

Біла, укрита соломою хата, до якої привів нас Антін Карлович, стояла між садовим деревом і разом була й за кабінет Антона Карловича й за сторожку. Чисто нїмецька вигадка.

Хата Антона Карловича, як взагалї українські хати, була перегороджена сїньми на дві половини: властиво на хату з кімнатою та на, так звану, комору. У коморі, куди сьвіт проходив через одно вікно, була в його антика та бібліотека, а в сїнях лябораторія. Се можна було думати через те, що на широкій грубі стояв алембік, реторта та скляні і глиняні баньки [каламарі]. Стїни сьвітлицї чи кабінету були оздоблені луками, стрілами, томагавками та иньшою зброєю хижаків, а се сьвідчило про круго-сьвітню подорож Антона Карловича. Попід стїнами стояло дві козекти, а поміж ними біля стїни простий дубовий стіл, а на йому елєктрична машина.

— Чи не спочинете ви лишень з дороги, а я тим часом навідаюсь у Д... я-ж їхнїй домашнїй лїкар. До побачення!

І він лишив нас у своєму кабінетї повними господарями.

— От не гадав я, рушаючи на баль, попасти в кабінет ученого подорожника, а до того подорожника скромного! — в голос подумав я, коли ми лишили ся вдвох.

— Та що се! — промовив до мене товариш: — ви зазирніть у кімнату, от де рідкости:

І справдї рідкости!... Вподовж усїєї кімнати під стїною, широкий стіл дубовий, заставлений найріжноманїтними та прегарними ракушками тропічних мор і посеред стóлу, саме проти вікна, плоська скринька завдовжки й завширшки з аршин із шкляним віком: в скриньцї нумізматичні рідкости Антона Карловича.

Поміж монетами ріжної великости й форми побачив я австрийський таляр XVII. віку; на йому глибоко було видавлене тарво з московським гербом.

— Чи не правда, цїкава монета? — промовив до мене товариш, показуючи на таляр: — або, краще мовити, цїкаве тавро.

— Але-ж що воно аначить се тавро? — поспитав я.

— А от бачте бо. Як ходив року 1664 чи 65 наказний гетьман Іван Золотаренко з українськими полками, дак наші козаки не схотїли брати платні московською монетою; от їм і дано австрийськими талярами, положивши на кожний таляр московське тавро.

Нацїкавившись з рідкостий Антона Карловича, я вийшов у сад, лишивши свого товариша помріяти на самотї, се-б то, трішечки поспати. Я обійшов увесь сад, чи, краще мовити, парк і не міг досить налюбувати з краси дерев та чистоти доріжок і, взагалї, з щиронїмецької охайности, з якою все отсе ведеть ся. На приклад, у кого ви побачите, окрім Нїмця, щоб поміж садовиною були посаджені кавуни, динї і навіть кіяхи? В Ґерманії се річ зрозуміла, але-ж у нас се неможлива просто... З саду вийшов я на греблю, обсаджену вербами. Налюбувавши з чистенького, чепурненького млина на одно колесо та пройшовши гату, опинив ся я на селї.

Село, може, всього-на-всього хат з двайцяток. Але як ото все хóроше! Що не хата, то й картина!

„От, подумав я, й не велике село та веселе“. Наважив ся я поспитати стрічного селянина, чи не можна буде в їх наняти коний до Прилуки.

— Можна, чому не можна, хоч пару, хоч дві пари, дак можна!

— От і добре. Дак я зайду опісля, поторгую ся.

— Добре, поторгуйтесь.

За селом побачив я паньску стодолу, а коло неї стирти усякого збіжя. Підходячи до стодоли, стрів я токового й він показав менї підлеглий йому тік чи гумно. Я, бо не аґрономом, дивив ся на все позверхóвне та й розпитував те-ж позверхóвне; та все-ж з того, що побачив та почув, вивів я, що не пошкодило мабуть би й завзятим аґрономам повчити ся дечому від Антона Карловича або хоч від йоге токового.

Питав я в токового й про винницю, через що, мовляв, Антін Карлович, маючи стільки хлїба, не спо-

рудив собі й досї хоч невеличкої винниці, й о одержав відповідь:

— Бог їх сьвятий знає! Я й сам казав їм, щоб спорудити хоч невеличку. „На-що? кажуть: щоб пяниць голїсеньких пускати по сьвіту? Не треба!“ Вони в нас такі чудні і, боронь Боже, як вони тієї проклятущої горілки не люблять.

— Справдї чудна людина. Ну, а пяниці в вас є на селї?

— Нї однїсенького!

— Добре. Куди-ж ви збуваєте своє зерно?

— Куди збуваємо? Нїкуди більше, як у Д... Бачте пани бенькетують, а мужики голодують. Та ще мало сього: на селї, окрім коршми, що вулиця, то й шинок, а в кожному шинку на приманду катеринка виграва. От бідний мужик і пропиває під нїмецьку музику останню нитку. Скажемо, мужик - дурень.

— За те пани примудрили ся! О філянтропія! — подумав я й попрощав ся з токовим.

Підходячи до греблї, мимохіть став я, щоб полюбовати з старих верб, що́ поспускали свої довгі зелені віти у сьвітлу прозору воду. А зза того роскішного гілля, з супротилежного боку ставка, визирає з темного рясту біленька хатка Антона Карловича, що́ так любо всьміхала ся і, наче красуня тая любує з своєї вроди перед дзеркалом, так вона любує з себе у прозорому тихому озері.

— Благодать! — подумав я й пішов через греблю до чепурненької хатки.

Тим часом Антін Карлович повернув від своїх пацієнтів і, на превелику радість, привіз з собою любого мого вітруоза. Ми стрілися з ним на всході в сад і приязно привитали ся, наче найдавнїйші знайомі.

До нас вийшла Марияна Яквмівна й, нецеремонно узявши мене за руку, промовила:

Ви мусите бути щира душа, коли полюбили нашого любого Тараса Федоровича. Від самої душі вам дякую.

Я мовчки поцїлував її в руку. Тим часом підходив до нас Антін Карлович.

— Ось глянь, глянь, що наш гість виробляє! — промовила вона до чоловіка.

— Нїчого, нїчого, — говорив Антін Карлович усьміхаючи ся. — А чи не краще буде, коли ми підемо та побалакаємо з борщем. Як на вашу думку, Маріяно Якимівно?

— А й справді краще! Прошу покірно, панове! — промовила вона до нас і ми пішли обідати.

А чи багато з вас є, панове, таких, щоб, маючи хоч одну кріпацьку душу, посадовили попліч себе кріпака, хоч би той кріпак був найвеликий ґеній на сьвітї? Певен я, що не знайдеть ся нї одного, окрім щиро-благороднього Антона Карловича.

Тарас Федорович сидїв між пустотливими Лїзею та Наталею і вони не давала йому бідному спокою за ввесь час обіду. Чудова, благородна рівність! От би як треба людям жити поміж собою! Та що маєш дїяти? Не можна! Між иньшим почув я декільки французьких виразів, що́ висловили їх Тарас Федорович та ґувернантка. От сїм до останку заполонив мене мій любий вітруоз.

По обідї ми, се-б то, мужчини, рушили до Антона Карловича в хату покурити.

Позаяк я не курив і віртуоз мій те-ж, дак ми й пішли собі гуляти по саду, аж покіль не вийшли на невеличку прогальовину, де стояв добрий стіжок сьвіжого сїна. Не встояв я проти такої могутньої спокуси. Скинувши хустку на шию та сїртук, лїг я на пахуче сїно, а за мною, розуміеть ся, й мій товариш те-ж. Аби не подужала дрімота, повів я здалека розмову про двох дівчаток, що́ жили нїби за годованок у найповажаного Антона Карловича.

— Які любі, прехороші дїтки! — промовив я.

— І, додайте, щасливі дїти. Не тямлю я, щоб з їх і було, коли-б біля нашого роскішного села не було оцього хутора й сїх добрих людий!

— А роскажіть менї, справді, що то воно за оригінальна мати, що́ виховує своїх дїтий таким робом? Менї здаеть ся, що для дїтий такого віку нїхто не спроможеть ся заступити матїр.

— Отже Марияна Якимівна спромогла ся. Ось що. Софія Самійлівна, мати їхня по назвищу, великосьвіцька пані, а головна річ — красуня... Красуня соромить ся, коли її запитає хто про здоровє її дітий. Се їй однаково. що сказати: як ви змарніли, Софіє Самійлівно. А до того, яко сьвіцька пані, вона після кожного балю [а їх у нас на рік буває три, а переступного — й чотири] мусить віддавати візити своїм гостям. А гостий, ви самі бачили, скільки, понаїздило. А от 17 вересня двічи стільки наїде, не вважаючи ні на яку погоду через те, що тоді вона саме буває йменинницею. Поки повіддає візити, зирк-другий баль готуєть ся, далі третій... О так рік і минає. А далі, коли вибереть ся час, треба й до Петербурга поїхати: „а то, каже, між цими хохлами зовсім зачерствієш. Самі міркуйте, чи до дітий їй при такому житті? І на мою думку, вона нічого кращого й видумати-б не змогла, як віддати їх до рук Мариянї Якимівнї?

— Я з вами згоден, що вони зробили розумно, але чи гарно, се инша річ.

— Певне, тут серце матері заховано під себелюбством сьвіцької красуні. Проте-ж отсе якось не що давно я чув, згадувала вона про їх. Років через два хоче вона випровадити їх до Смольного інституту: „В полтавському, каже, пороблять ся вони „хохлачками“.

— І то правда. Як же вона не побояла ся віддати їх М. Якимівнї? Чи їй здавало ся, що можна лиху запобігти, коли будуть з ними француженка-ґувернантка та слуга-Німкиня.

— Де там! Німкиня сама незабаром зробить ся „хохлачкою“, а про ґувернантку нема чого й казати. Ось слухайте, що я вам скажу. Адольфіна Францівна забажала вчити ся росийської мови. От Марияна Якимівна її й учить; але-ж замість росийської мови, вивчила її української. Софія Самійлівна трохи не посварила ся через отсе з Мариянною Якимівною. І знаєте, що ще: вона чудово сьпіває деякі наші пісні. Просити мем її, хай засьпіває нам хоч одиєї.

— Невідмінно!

— Ось вони! ось вони! — почули ми недалечко дитинячі голоси, і ледві встигли ми одягти сїртуки, як підбігли, до нас Лїзя й Наталя та, вхопивши ся за поли сїртука Тараса Федоровича, потягли його в сад примовляючи:

— Ходїмо, ходїмо! Неня просить вас грати.

Пройшовши кільки ступнїв за артистом, побачив я Адольфіну Францівну, що́ прихилила ся до дерева, і підійшовши до неї, промовив якийсь комплїмент по вкраїнськи; вона, трохи всьміхаючись, зовсім не соромливо відповіла менї: „Спасибі!“ Ми пішли слїдком за дїтьми розмовляючи, наче близькі знайомі. Між иньшим, яко доказ свого знання української мови, ґувернантка прочитала менї два рядки:

Катерино, серце моє,
Лишенько з тобою.

І так любо, так виразно прочитала вона сї вірші, що, коли-б я був не знав, що вона француженка, дак не вагаючись, мав би її за мою щиру землячку.

Упадаючи біля мадам Адольфіни по „хахлацьки“ на французький лад, ми трохи відстали від дїтий та арештованого артиста, а коли надійшли до будинку, наш артист на ґанку грав уже українську пісню до танців, а Лїзя та Наталя перед ґанком з попідїйманими ручєнятами, наче плещучи, танцювали примовляючи:

Гоп-чук гречаники
Гоп-чук печеній...

Антін Карлович, сидячи на ганку, сердешно всьміхав ся, а Маріяна Якимівна брала раз-по́-раз дїтий на руки й цїлувала з найщиріймою нїжностю матері. Віддалеки стояла Німкиня-прислужниця й, розворушена жвавим мотивом пісні, ляскала пучками в такт. Тільки простодушні щасливцї можуть виявляти з себе таку картину!

В саду, окрім хати Антона Карловича, була ще невеличка хатка з піддашєм і замість присьби, стояли навкруги ґратчаті деревляні ослони, а перед хаткою стара липа; округ неї те-ж був ослін тільки не деревляний, а дерновий. Хатка ся була майстерською чи ро-

бочою Марияни Якимівни. Тут сушила вона садовину, варила варенне й готувала ріжні настійки та чудові наливки. А під липою відпочивала Марияна Якимівна.

В оцю хатку на цїле лїто виносили фортепян, бо Марияна Якимівна, дарма, що мала вже прозаїчний вік і піклувалась про наїдки та напитки, в душі була артисткою й любила на дозвіллї забувати своє прозаїчне істнуваннє насущне й носитись в згуках, в небесних краях божественної фантазиї.

Часто й довго сидячи під липою, добрий Антін Карлович слухав холодні поетові думи практичні, курячи своє циґаро. Нїби снїг після проміння весняного сонця, нїмецька фантазия оживала, тухла в роті циґара й старий молодїв.

В оцю хатку завітню просила Марияна Якимівна своїх гостий чаю пити.

Після чаю засьвітили в хатцї сьвічки. M-elle Адольфіна, не відмагаючись, як те звичайно була з гарними паннами, сїла за фортепян, а Тарас Федорович узяв ся за віолїнчелю й, після кількох акордів, тихо, гарно, наче з неба, розтяла ся одна з божественних сонат божественного Бетовена.

Ми зостались під липою й, за ввесь час сонати, сидїли, притаївши духа; навіть жваві дїти — й тиї пригорнулись до Марияни Якимівни, затихли і тільки всьміхаючись, позирали одно на одного. — Після сонати Бетовена програли з однаковим хистом ще дві сонатї Моцартові, потім деякі місця з славутнього „Реквіюма“ і нарештї зовсїм несподївано:

„Ходить гарбуз по городу...“

Дїти біля Марияни Якимівни закричали, а Антін Карлович пішов у хатку запалити циґаро. Тарас Федорович виробляв такі варияцїї на сей посьпів на пів веселий, на пів сумний, що дїти знов притулили ся мовчки до колїн Марияни Якимівни, а Антонови Карловичу знов циґаро погасло.

Чи багато людий, що́ мають долю блискучу й роскішну, провадять свої довгі вечорі так нецеремонно,

просто й разом так прекрасно, як ми люди прості, сливе бідні провели сей вечір незабутній? Певен я, що не багато. А виходить, що справді прекрасне й величне духовне не потребує жадних прикрас позлотистих або й злотих.

Скінчивши варияції, артистки наші повиходили з хатки до Марияни Якимівни, щоб вона заграла їм що. Вона відмагала ся. Ми й собі пристали до їх, але-ж ніщо не помагало.

— Нехай, — каже, — я вам завтра заграю, а то сьогодня се значити ме — після меду — хрону. Ходімо краще гуляти. Он гляньте, вже й місяченько зза дерев визирає.

І з сими словами вона увійшла в хатку, погасила сьвічки, причинила й замкнула двері, і всі ми, весело балакаючи, пішли любувати, як визирає повний місяць зза млинів та старої верби й вилискує ся у темній воді прозорій. Я зовсім був зачарований і декорациями й сими простими, добрими людьми. Довго ще гуляли ми по саду вдвох з Тарасом Федоровичем, що прямо причарував мене до себе. Він, як се звичайно була з ймовірними людьми, розповів мені історию свого сумного дитинного віку, без ніякого з мого боку домагання, як се те-ж звичайно бува з письменною братією. Він через те розповів мені, що я з увагою, або, краще мовити, із спочуттєм його слухав.

— Батька, — казав він, — я не памятаю й моя мати ніколи мені нічого про його не говорила. Хати в нас те-ж своєї не було, й ми, як у нас кажуть, жили в сусідах, се-б то, переходили від одного чоловіка та до другого, аж поки я не почав ходити. Тоді вона, бо стала вже вільніщою, хотіла була наняти ся до кого на рік; але-ж ніхто не хотів наймати її, не знаю через що: може через мене, або, що вона була такою худою та блідою .. Дак от, обійшовши марно всі села, наняла ся вона, нарешті, до жида-шинкаря. Не можу вам сказати, скільки саме років служила вона в жида, знаю тільки, що я вже був чималий хлопець, як вона вмерла. А вмерла-ж вона, о скільки я згадаю, з сухотки. І, як тепер памятаю, за кілька день до смерти прийшла вона

до своєї хижки, або, краще мовити, стайні з худобою, лягла, та вже більш відтіля й не виходила. За кілька хвилин до смерти приніс я їй води в питуні. Та вже їй не можна було пити й балакати те-ж... Вона тільки поманила до себе рукою і, коли я нахилив ся до неї, ледві-ледві доторкнулась рукою до моєї голови, поцїлувала мене й дві сльози викотились з її очий померхлих. Потім вона тихо зітхнула й умерла.

Соцький поховав її за того карбованця, що жид не додав їй за роботу. А я швендав по селу, як поки не пристав до валки старців. Між старцями був слїпий козак чи бандурист, йому мене й нараяли, яко скромного хлопця. От він і взяв мене замість попереднього поводаторя свого. От він і взяв мене замість попереднього поводаторя свого. А, знаєте, менї до вподоби було моє нове становище через те, що я мав хоч деякий, а все-ж таки притулок. А ще більш до вподоби був менї слїпець, що я водив. Се був ще молодий чоловік і, памятаю, сухорлявий та з довгими пальцями. Особливо-ж менї подобалось, коли він сам собі, перебираючи повагом па бандурі струни, тихенько сьпівав:

„На морі синьому, на каменї білому
Ясний сокіл квилить-проквиляє...“

Щось надзвичайне з'являлось моїй уяві дитячій у згуках та словах сїєї пісні сумовитої.

От такий самий, як і тепер, був у Д. баль, з тією тільки ріжницею, що тодї й старцям готували страву, а тепер вже не готують. От і ми з валками старців прийшли на обід. Сидимо ми ото собі під деревом і, ждучи обіду, наладнав кобзу й заграв мій кобзар. Народ так і оточив нас навкруги. От він вигравае, а я дивлюсь на-біч та й бачу — до нас пани з панами. Народ, звістно, зараз розступив ся перед панами і сама Софія Самійлівна підійшла до мене. Вона похльоскала мене по щоцї й промовила: „Який гарненький!“ А, звернувшись до панів, проказала: „Я невідмінно візьму його за пажа до себе!“

Так і стало ся! Другого дня я був уже між челядию. Та коли-ж виявилося, не знаю через що, що

я невдатний на пажа, дак мене почали вчити сьпівати; я мав успіх. А потім стали вчити й грати попереду на скрипці, а потім і на віолїнчелї. — От вам моя проста істория, — додав він та й замовк.

— Сумна, по правдї кажучи, істория!

— Що-ж діяти? Минуле моє справдї сумне, але теперішнє таке безнадійне, таке безрадісне, що коли-б не сї щирі люди, то я-б не знав, що з собою й робити.

— Не зневіряйтесь, мій друже, кохайтесь у своїй штуцї прекрасній і Господь заспокоїть вашу душу страждену й пошле вашому терпінню щасливий кінець.

— Не знаю, чи знайде мій лист Михайла Івановича в Петербурзї?

— О, певне, він нїкуди не поїхав: се було-б відомо.

— Та чи й можна-ж сподіватись, що лист мій що небудь вдіє?

— Запевне. Я дуже добре знайомий з Михайлом Івановичем. Се предобра, найщиріша людина! Одно слово, се наймягкосердий артист. Ще ось що. Завтра я розлучу ся з вами на довго, а може й на завжди; але ви й оцї люди добрі й оцї години, що провів я вкупі з вами, такі дорогі моєму серцю, що для мене були-б найкращим дарунком вашим, хоч коротесенькі, листи. Прошу вас, оповіщайте мене хоч деколи. А про наслїдки вашого листу до Михайла Івановича невідмінно оповістїть мене. Завтра я дам вам свою адресу.

І він обіцяв менї вести свої записки й засилати їх що місяця до мене замість листів.

— Менї так приємно, — відповів він, — викладати вам свою душу і ви з такою увагою слухаєте мене, що я й тодї уявляти му, наче оповідаю вам особисто про мої враження.

У хатї Антона Карловича горіло ще сьвітло, коли ми підійшли до неї, але руху вже не було нїякого. Вертїлїй мій так пильно хропів, що було чутно аж за хатою. Небавом і ми почали йому підтакувати.

Другого дня вранцї я пішов був на хутір наняти коний з возом, щоб їхати з товаришем до Прилуки, коли се Антін Карлович доганяє мене вже на греблї

й повертає до дому, кажучи, що люди чемні так не роблять, а Марияна Якимівна не хоче й слухати, щоб ви ранійш трьох днів покинули нашу оселю. Дїти — й ті навіть заплакали — почувши про такий ваш вчинок неделїкатний.

Від Марияни Якимівни вислухав я ще докладнїщу рацию. І не думайте й не гадайте, казала вона. Як на сьвітї живу, то ще не бачила, щоб люди звичайні другого-ж дня з гостий їхали; навіть і на мужицьких конях! Сього не тільки в нас, а мабуть і в Нїмців не водить ся. Чи так, Антоне Карловичу, ти-ж Нїмець? га?

— Такий я Нїмець, як ти Нїмкиня, — промовив Антін Карлович та й засьміяв ся.

— Ось і Тарас Федорович останеть ся в нас, — додала Марияна Якимівна.

— Тепер йому після балю зовсїм нема чого там робити. А Адольфіна обіцяє нам сьогодня сьпівати вкраїнські пісні; дїти-ж обіцяють вам танцювати хоч цїлїсенький день „гречаники“.

— Й метелицю, матусю, — разом промовили обидві дївчинки.

Не було сили змагати ся, й я згодив ся. Верґілїй мій забалакав був про службу, про обовязки та про попечителя.

— Вже хоч би ви мовчали! Носить ся з своїм попечителем... їй Богу, правда! А ще старий знаємий. Ходїм лишень краще до моєї хати чай пити, а то з вами не збалакаєш.

Переглянулись ми з Верґілїєм та й пішли мовчки за Марияною Якимівною.

Ще два днї гостювали ми в сих людий щирих і за сей час зробив я олівцем декільки краєвидів щасливого хутора й сливе одними рисами усю нашу компанїю; на першому плянї помістив я Наталю та Лїзю, що́ танцюють „гречаники“. Все оце ледві-ледві накидано. Та ось уже двайцятий рік минає, як любував я з сїєї живої картини, а дивлячись на сей ескиз, я ніби знов любую з сїєї картини, й навіть чую скрипку та ляскання пучками Нїмкинї-прислужниці.

Менї здаєть ся, нїяке описаннє ґенїяльне особи та місцевости не може так оживити давно-минулого, як кільки смуг, вдатню проведених олївцем. Принаймнї, се так впливає на мене.

Четвертого дня нашого перебування на благодатньому хуторі, так о годинї десятій ранку, проводили нас, наче найближчих друзїв своїх, привітні та щасливі мешканцї хутора цїлою родиною. Навіть Наталю та Лїзю увяли з собою. І провадили нас не тільки через греблю, навіть через село аж до самої клунї. Тут сїли ми на супокійну найтичанку Антона Карловича, занряжену парою добрих коний, та й рушили.

Довго стояли друзї наші на одному місци й махали нам хустками. А одна дївчинка, щоб краще було видко її хустинку, скочила до Антона Карловича на плече й пильно махала нам хустиною... Найтичанка покотила ся швидче й швидче й купка друзїв наших ледві була примітна на видноколї. Ще чверть верстви, маленька долинка — й друзї наші зникли за видноколом. Ще раз зирнув я назад, виїхавши на горку; овва! окрім клунї та скірдів, нїчого не було на видокрузї видко. Сумно стало менї, так сумно, наче я прощав ся з своїми кревними на час довгий, неомежений. Воно так і стало ся.

За ввесь час подорожи приятель мій мовчав; я був дуже радий сьому, бо не почував у собі хисту розмовляти про речі найзвичайнїйші. Небавом на видокрузї показало ся наше місто Прилука, а трохи ближче зза темного гаю визирали бані, білим залїзом вкриті, соборньої церкви Густинського монастиря. Коли проїздив я повз сей замок-монастир, що́ потроху оновляв ся, дуже неприємно вразила мене нова башта на чотири вугли, ще не побілена, з плоскою покрівлею, наче каланча.

— Що воно за диво стирчить ото? — запитав я свого приятеля.

— Се дзвінниця оновленої домашньої церкви настоятельскої, що́ над малою брамою.

— Певне вже, якийсь мастак костромський мужичок спорудив таку будівлю!

— Ні, вибачайте, не мужичок, а справжній майстер патентований.

Та й мистецьки-ж підробив він византийський стиль!

— Не глузуйте лишень, будьте ласкаві, з нашого майстра! Його ганять, а гроший не дають. А ось, як поїдете з Прилуки на Ніжен, дак побачите в селі дїдички N. справдешній „храм царя“, сїм таки майстром споруджений. Вже на що наш посьвячений знавець та покровитель штуки, можна мовити меценат нашого часу, NN. — а й той глянув, та тільки рота роззявив; про непросьвіченого-ж нема чого й казати.

— Честь та слава майстрови вашому!

Тим часом в'їхали ми в місто, а через годину прощав ся вже я з шановним педагогом, просячи його записувати на користь науки все, що дотикаєть ся археольогії й взагалї народньої вдачі, се-б то: прислівя, приказки, пісні, перекази й таке иньше. А найпаче просив я його оповіщати мене іноді про наших друзів добрих на хуторі. Він обіцяв менї виконати все, коли стане сили. І ми розлучили ся, і розлучились на довго.

ЧАСТИНА ДРУГА.

Розлучаючись з моїм проводарем, я й не гадав тодї, що ми на довго-предовго розлучаємось; я гадав тодї, що чей же київська комісия археографічна й на той рік припоручить менї поїхати по Вкраїні, — я буду в Чернигові, а звідтіль поїду через Ніжен на Прилуку і по дорозї гляну на хвалений той „храм“, споруджений коштом дїдички К.. а в Прилуцї, погостю я в мого Вергілія день-два та, коли буде можна, навідаємось до Антона Карловича та до Марияни Якимівни і налюбуємо з їх прегарного хутора.

Так гадав я тодї, та... не так склало ся, як ждало ся. Вийшло те, що я цїлих 20 років [після мого виїзду з Прилуки] Київа, Чернигова, Ніженя й Прилуки й мого Автомедона, хутора й усього, що бачив я там прекра-

сного, не тільки не бачив, але навіть цілих двайцять літ не бачив моєї України любої й згука рідного не чув. От що доля іноді з нами діє! Після 20-літньої мандрівки по чужині, повернув я на Вкраїну. Переїздячи через смиренне місто Прилуку, згадав сїренький будинок на розї двох грязьких вулиць і казав фурманови зупинитись біля того мізерного будиночку. Злїз я з воза, увіходжу в двір, мене зустрічають два хлопчики; я питаю, чи тут живе Іван Максимович С.

— Тут! — відповідають разом обидва хлопцї.

— Чи він в господї?

— Нема! вони в школї.

— А чи нема у вас дома кого старшого від вас?

— Є мати дома, та тільки вже відпочивають; ось ми її розбудимо.

— Не треба, не будіть. Я потім зайду.

І я поїхав на почтову стацию.

День був прехороший. Вже вечоріло. Поскладавши свої пакунки та торбинку на ґанку стацийного будинку і віддаючи подорожню доглядачеви, прохав я його не запрягати коний.

А доді сїв я на своїй мізерії, на пакунку-б то, й почав малювати муровану церкву, прехороше осьвічену вечірнім сонцем. Церква та якась незграбна, але досить оригінальна на штиб. Збудовано її коштом прилуцького полковника Ігната Г. Се той самий Г., що перший покинув Мазепу й пристав до царя Петра; за се після смерти полковника Носа, дано йому прилуцьке полковництво й обдаровано великими маєтностями в тому-ж таки полку. Заким змалював я сей памятник знаменитого полковника, сонце стояло вже на вечірньому прузї і юрба школярів показала ся на вулицї, а трохи згодом рушила по вулицї сухорлява, дужковата постать, з парасолем замість цїпка в руцї. Се був мій Верґілій, і я трохи чи не тюпки побіг до нього на зустріч. Довго стояли ми серед вулицї один проти одного і нарештї, після довгих згадок, він простяг до мене руку й промовив:

— Антикварий! Антикварий! Дак оце ви?... А я вже зовсїм був поховав нас!... Та як же ви переміпились! Зовсїм був не пізнав вас...

— Спасибі ще, що хоч згадали.

Та я вас завжди згадував, тільки по виду не пізнав. Прошу-ж вас, будьте ласкаві відвідати мене в моїй келії убогій.

І розмовляючи підійшли ми повагом до брами сїренького, давно менї знаємого, будинку. Біля брами, як се звичайно буває по маленьких містах, стояла лавка, що вже в землю вросла. Ми мовчки глянули на неї й сїли.

— Еге, дак от ви й попомандрували, — сумно промовив Іван Максимович. — І сьвіту Божого побачили, певне й за границею не раз побували... А я, як заліз у цей темний куток, дак і на сьвіт Божий не показуюсь: сиджу собі, можна сказати, без жадного руху!...

І довго ми балакали, згадуючи своє минуле. Між иньшим він розповів менї, що небавом після нашої розлуки він одружив ся з благородною й гарно вихованою, хоч і убогою, дївчиною.

— Думав, каже, я з нею свій вік звікувати в щастю та в любові, але Бог судив менї коротати свій вік самотою!... — І старий заплакав.

— Братику! — озвав ся жіночий голос зза брами: — ходїть-но до хати, час вечеряти, дїти хочуть спати.

— Нагодуйте їх, сестричко, тай покладїть, а ми ще трошки посидимо отут. Сестро! з нами сьогодня гість вечеряти ме, дак ви-б там чого-небудь додали, хоч карасики засмажили, чи то послали Теклю, знаєте, за тим...

— Добре, братику, пошлю.

— Еге... Дак от на третьому році раювання нашого, — казав він повагом далї, — вона й покинула мене на віки. Правда, ще не зовсїм я сиротина: вона лишила менї дитину свою малу; для неї, можна сказати, я й живу. Того-ж таки року у сестри моєї нагло вмер чоловік і покинув її те-ж з малою сиріткою. От ми й зійшли ся одного кутка та й дїлимо своє горе, як нам Бог допомагає. Оце думаю, коли Бог дасть, дїтий до ґімназії... а тоді...

— Братику, — знов озвав ся зза брами жіночий голос: — ходіть-но в сьвітлицю. На дворі роса й холодно, а на вас тільки фрак.

— Зараз, зараз, сестрице! Ходімо до нашої хати, а то й справді коли-б нам не остудити ся. Бо нам з вами не можна хвалити ся молодостю, що цьвіте здоровєм. Ходімо!

Ми повстали з лавки, і мовчки увійшли в хату.

Сьвітличка, де назад тому років з 20 провів я кільки день бурлацьким звичаєм, була та-ж, та не та. Бідпота та-ж, та тільки бідпота ся була вмита й причепурена жіночою рукою. На чистенькому помості чистенькі килимки, по вікнах білі занавіски, на вікнах бальзаминки та ґеранії у горшках; стіл, дощана канапа, таборетки липові — ті-ж, та якось інакше дивились. Що то значить жіноча рука в домашньому побуті мущини навіть чепурного!

В побуті мущин цивільних се не так ще кидаєть ся в вічі, як у військових. Зайдіть, на приклад, до хати нежонатого офіцера: хата, як хата; та з неї люлькою та тютюном так і пре. А в жонатого офіцера те-ж хата, та в сій хаті скриня, на ній в нежонатого спить слуга-салдат із собакою, заслана килимком і заступає канапу. На дощаному столику, замість тютюнниці та протички до люльки, рябенька серветочка ярославська, зеркальце або яка жіноча робота. Одно слово, в життю родинному, навіть при убожестві, якась сьвіжа привабливість матеріяльна, а вже про моральну привабливість — я й не кажу!

З другої сьвітлички вийшла до нас бабуся в чорнім шалї та в білому чепчику; така вова люба бабуся та чистенька, що рідко коли стрівав я таких на своєму віку.

— Рекомендую вам! Моя сестриця, Мария Максимівна!

Я привитав ся.

— А не, сестрице, мій старий, добрий знаємий N. N.

Я привитав ся вдруге, а вона промовила:

— Сїдайте, бутьте ласкаві!

Я сів, а Іван Максимович зирнув у другу сьвітлицю й, звертаючись до мене, промовив:

— Яка добра, розумна та, догадлива в мене сестра! Знаєте, менї й не в тямки привитати вас з дороги чаєм, се-ж бо так приємно! Я живу в неї просто, як у Бога за дверима! Ну, почастуйте-ж нас, моя кохана, моя безцінна господине! А дїти так лягли вже спати, сестрице!

— Вже лягли, братику, – відповіла бабуся, становлячи на стіл склянки з чаєм.

— Ну, добре, я вам завтра їх покажу. А котрий вже рік пішов їм, сестрице? Вони в нас, знаєте, ровесники, — додав він, звертаючись до мене.

— Та ось на Петра й Павла мине по 12!

— Вже по 12! Боже сьвіте! як то швидко минають наші лїта старії! — промовив він неначе сам до себе.

— Дванайцять! дванайцять!... еге!... — майже крикнув він, ударивши себе долонею по лобу: — трохи-трохи не забув! В мене є лист до вас; одержав я його ще до мого шлюбу. Так і лежить нерозпечатаний... І знаєте, від кого?

— Нї, не знаю, — відповів я.

— Від нашого славного Тараса Федоровича, памятаєте віолїнчеліста, що́ був у Антона Карловича на хуторі?

— Боже сьвіте, як не памятати? Я що-йно хотїв був спитати вас про його.

Все розкажу, дайте часу. Є багато жалісного в життю сієї людини і такого навіть, що стає за науку. В мене навіть записано деякі пригоди його життя; я й сам, знаєте, на старости лїт хотїв був узятись за лїтературу, та як прочитав Марлинського, так менї й руки поопускались. Який блискучий, який ґенїяльний стиль!... Сестриченько, потурбуйтесь витягти з нижньої шуфлядки пакунок паперу, що́ перевязаний мотузочком.

Бабуся незабаром принесла добрий оберемок паперів, мотузком перевязаний й, віддаючи їх братові, спитала:

— Чи оце вони, братику?

— Вони, вони, сестрице, спасибі вам! — ось мовив він, звертаючись до мене: — ось скільки попсовано паперу, а все оце література винна.

Розвязавши папери, став він їх перегортати й, зупинившись на шматку синього паперу, мовив:

— Чи памятаєте, ви прохали мене тоді записувати все, що я почую, шо дотикаєть ся поезиї та фільософії нашого простого народу, памятаєте?

— Памятаю, — кажу.

— От я так і зробив. Тут знайдете ви багато премудрости... Та де-ж він той лист? Чи не згубив я його часом? Нї, нї, ось він. Я засилав його аж до Київа на вашу адресу, та менї повернули його назад. Вас тодї вже не було в Київі. Він подав менї чималий пакет, кажучи:

— Знаєте що? Сьогодня в нас середа... Погостюйте в нас до неділї, а в неділю рушимо з вами в подорож, памятаєте, як колись; тільки не на баль, а просто на хутір. Там ви побачите особисто автора отсього листу. А до неділї я розберу оце шпаргалле й може дещо вам прочитаю.

Я згодив ся. Довго брат і сестриця прохали мене, щоб ночував у них, але я взяв листа й пішов на почтову стацию. Чи траплялось вам читати листа, що одержали ви років через 15 після того, як його написав ваш друзяка щирий? Хто не читав такого листа, тому шкода́ й розказувати й описувати вражіннє, яке зробив на мене лист мого найдостойного друга Тараса Федоровича, — вражіннє невимовне, вражіннє, яке може зрозуміти тільки той, кому траплялось читати такого листа.

Головний ефект такого листа той, що ви наче отсе тільки що попрощались і ось читаєте рядки, учора тільки написані, а 15 років здадуть ся вам якимсь сном недовгим.

От що писав до мене мій безцінний друг:

„Я трохи не вмер, чи, краще мовити, не збожеволїв був, коли ми приїхали до Петербурга і я довідав ся, що Михайло Іванович вже другий рік за границею. От через що мій лист, що ви йому надіслали, лишивсь без наслїдків. О, як гірко, як невимовно гірко, коли

наші прекрасні надії блискучі розбиває молот невблаганої долі!

„Я обіцяв ся написати до вас зараз, скоро довідаюсь про який небуть результат з мого листу до Михайла Івановича, і от вже третій рік минає, коли я зібрав ся з духом написати про свої надії, знівечені без жалю!

Після того балю, або, краще мовити, після того концерту, де ви мене так щиро-сердешно оплескували, концерту, через який я полюбив вас, наче рідного брата мого, так ото після того балю, тижднів через два у нашої Софії Самійлівни прикинув ся на лівій щоці прищик; вона його й драпнула; з того прищика зробив ся чирак, а з чирака к серпню-місяцю зробилась така рана, що вона ледві її рукою затулювала. Он ви подумайте, яково то їй: красуня, — а не минуло й місяця, як на неї не можна було й дивити ся! Красуня, уважайте, така, що знехтовала обовязок матері, аби зберегти свою вроду... Здаєть ся, отой великий музика Бетовен не так мордував ся, як оглух, або великий ваш Боунароті, коли осліп, як вона горопашна мордовала ся.

Умовили ся в половині серпня їхати до Петербурга. До квартету і мене призначили. Радість мою тільки вам можна зрозуміти. Я думав: ось то коли прийшов край лиха мого! А лихо тільки ще починало ся... Поїхали ми. На дорозі й сам він занедужав та, не доїздячи до Великих Лук, на станції Бирути, вмер. Я певен, що се вона збавила йому віку своїми витребеньками. Сказати по правді: нічого нема жахливійшого на сьвітї, як знагла знівечена красуня. Гієна, просто, гієна — одна! Вже-ж пак, що, після приїзду до Петербурга, не до гостий було і не до квартетів; а мій обовязок лакейський невеликий був: приберу вранці сьвітлиці та й геть собі на цїлий день, куди очи.

Ой краще-б менї було нїколи не бачити сьвіту Божого, нїж бачити його, почувати й не насьмілюватись, анї почувати, анї дивитись на його!

З того дня, коли довідав ся я, що Михайло Іванович за границею, я занедужав спершу на пропасницю,

а потім через місяць бачу, що я в Петрівському шпиталї, на Петерській сторонї.

Що середи й суботи стали мене відвідувати товариші мої, лакеї-віртуози, і „во єдину отъ суботъ“ переказали менї, що наша Софія Самійлівна під ножем якогось хірурґа славетнього Богу духа віддала... От таке то. Осиротїли.

Помалу я видужував, так помалу, що навіть було сам головний доктор Кох, проходячи повз моє ліжко, не з'упинив ся. На весні одначе менї можна було вже гуляти по довгому та широкому коридорі, а в маю-місяцю, о півдня мене вже і в сад пускали годин на дві.

Треба вам сказати, що в Петрівському шпиталї є й жіночий шпиталь на третій посадї, і жіноцтво, що́ видужує, те-ж випускають о півдні погуляти в саду. Одного разу сиджу я на лавцї, коли се надходить до мене хора у тиковому халатї, у білому очіпку чи „колпаку“, який був і на менї. Ми мовчки просидїли, аж доки слуга не загнав нас до палат. Другого дня була добра година: нас знов о півдні послали гуляти. Попоходивши трохи, сїв я на ослін. Учорашня дама знов приходить і сїдає біля мене. Якось невмисне глянув я на її вид і побачив, що вона красуня, та тільки така змарнїла, така смутна, що у мене аж серце заболїло, дивлячись на неї. Я не витерпів і спитав у неї:

— Чого ви так сумуєте?

— Того, мабуть, чого й ви; через здоровлє.

Відповідь її не задовольнила мене. Трохи помовчавши, я знов до неї:

— Здоровє ваше оновить ся, та про здоровє так і не сумують, як ви сумуєте.

— Та се правда, — відповіла вона й затулила очи рукою.

Слуга знов загнав нас до палат. Кільки день під ряд ішов дощ, і я сумував, не бачучи моєї знаємої-незнаємої. Нарештї, дощик перестав, нас знов випустили в сад. Я просто пішов до лавки і, на вдивовижу, на лавцї вже сидїла моя знаєма; смутна вона була. Я вклонив ся їй, вона менї те-ж, з ледві примітною, але такою смутною усьмішкою, що я трохи не заплакав.

— Ви, мабудь, дуже нещасливі, — промовив я до неї, сїдаючи на лавцї.

— А ви щасливі? — спитала вона, поглянувши на мене так пильно, що я аж затремтїв і, опамятавшись, глянув на неї; а вона все ще дивилась на мене тим пильним поглядом:

— Придивіть ся до мене, — мовила вона.

Я силкував ся дивитись на неї; та не можна було витримати погляду її глибоко-запалих великих очий чорних, що́ були встромлені в мене.

— Невже ви не пізнаєте́ мене? — спитала вона дуже тихим голосом.

— Не пізнаю, — відповів я.

— Мабуть я так вельми перемінилась? — І, трохи згодом, мовила:

— Так згадайте-ж Кленівку й 23 Квітня року 18.. А що? згадали?...

— Боже сьвіте! Не вже се ви, m-lle Тарасевичівна?

— Я, — ледві вимовила вона й залилась слїзми гіркими.

Другого дня знов стрілись ми з нею біля тієї самої лавки. Вона розповіла менї свою історию сумну. Не майстер я списувати, чи висловлювати свої думки на папері, а вже як би почав збочувати та заходити в фільософію, так би листу моєму й краю не було! Одначе чумна істория, яку розповіла менї про себе бідолашна Тарасевичівна, повинна примусити й нїмого говорити й глухого слухати. Як би вмів я писати, я-б написав величезну книгу про ті гидоти, які дїють ся в Кленівцї.

Не памятаю, в якій властиво книзї, вичитав я таку думку; що коли ми бачимо падлюку й не вказуєм на його пучками, так ми майже однакові з ним падлюки. Чи правда се? Менї здаєть ся, що правда.

Через те я й оповідаю вам історию Тарасевичівни та Кленівського пана, а ви з нею, що хочете, те й робіть, а як надрукуєте, так се буде найкраще, тільки перепишить її по своєму, бо в мене нема нї складу нї ладу.

Була у нас в прилуцькому повіті багата дідичка: тисяч з чотири кріпаків було у неї. Удова-бабуся бездітна, добра така, побожна, та Бог зна, що їй прийшло: раз ото поїхала вона в Київ на прощу, тай одружилась з молодим чоловіком, вродливим паном Кленівським. Може, вона горопашна не благословенна на дітий, сподівала ся на нащадок; не скажу. Сказано: людина з глузду з'їхала; передала увесь свій маєток, вкупі з собою, до рук молодого вродливого чоловіка, а він, собі, не в тїмя гвіздком битий, повернув усе по своєму. І то правда: не з бабою-ж він брав ся, а з її добром. Крім ріжних поліпшень в господарстві, з яких мужики аж крехтали, він завів у себе оркестру, попереду з наймитів а потім з кріпаків, збудував роскішний театр, виписав артистів, завів театральну школу, вже-ж так, з кріпаків. Банкетам не було кінця-краю. Попереду бабуся була рада-радїсенька, що в неї такий молодий чоловік. Коли-ж власні актриси підросли й почали грати ролї коханок та одаліcок, дак він, дивлячись на вік та на вроду, зробив з їх гарем на взір турецького султана. Певна річ, такий гарем не сховався в тайні, тільки чудно, що остання про його довідала ся, бабуся-жінка, а довідавшись про все це занедужала, бідна з заздрости, і небавом Богови душу віддала. На смертному ліжку вона простила свого чоловіка зрадливого і плачучи просила сповнити її остатню волю, се-б то покласти до банку капітал і на проценти його виховувати трьох дівчат сиріт в полтавському інституті. Він, певна річ, заприсяг ся сповнити її волю. І він її сповнив, та тільки по своєму. По смерти дружини обрали його маршалком, яко людину варту й добромисну. Він тут-же, в себе в повіті, знайшов не трьох, а пятьох сиріток і завів у себе на селї, благородний пансион, наняв вчителя, якогось відставного поручника, та ґувернантку без сьвідоцтва, а головний догляд за моральностю годованок припоручив сестрі своїй, бридкій та червононосій бабі. Коли сирітки стали підростати, так їх, окрім російській грамоті, почали вчити й красним штукам, себ-то сьпівам, музиці [грі на ґітарі], танцям і сценічній штуці. І всьому оцьому, певна річ, навчали

свої кріпостні вчителї та вчительки. До гурту оцих годованок безталанних попала й Тарасевичівна. Коли годованки вже доволі попідростали, то тих, що́ були більш вродливі, з поради головної доглядачки, побрано, яко окрасу гарему, але-ж не яко рабинь, а яко благородних султанш. Тарасевичівна, хоч була й краща за всіх їх і розумнійша і ширійша, та була тендітна, і через те не звернула на себе ласкавого ока султанського. Не завидувала вона своїм щасливим подругам, що́ вони й на балях бували й танцювали, а на театрі являлись перед багатьома гістьми, певна річ, з кріпостними, артистами, бо не виховувати-ж справді для їх сиріток-хлопчиків панського кодла — візьме ото собі потихеньку який роман з в бібліотеки, т й сховаєть ся де в саду, читає його та й плаче. Отак перечитала вона всї романи, які були в бібліотеці. І вийшло те, що вона не тямила, що й діяти з собою; ще гірше змарніла; так і думали всї, що вмре. Вже й на ліжко лягла, на ладан, як кажуть, дихала, вже й хрест намогильний зробили; вже й труну хотїли робити та боялись, щоб не вийшла короткою, бо, кажуть, люди витягають ся, як умруть. А хреста дубового зробили сажнів в 2 заввижки... Викрасив його свій маляр зеленими фарбами, з одного боку намалював Розпятє, а з другого — скорбящу Божу матїр; з низу прибив залїзну табличку і написав: „Здѣсь покоится раба Божія Марія Тарасевичъ, воспитанница Г. Кленовскаго, скончавшаяся года 18..., мѣсяца... числа“. Тільки трапилось так, що вона видужала, а вмерла кохана покоївка сестри Кленівського і вмерла, кажуть, не своєю смертию. Вранцї вона гладила праскою сукню своїй панї на неділю та трохи запізнилась: вже у всї дзвони продзвонили, а вона ще не виготовила сукнї; от панї розсердилась, вихопила в неї з рук праску, та й трісь її невмисне по голові так, що та бідна тут і ноги протягнула. Чи правда, чи ні, напевне не скажу, а хреста своїми власними очима бачив і напис читав. І, знаєте, такий хрест, а, так сказати картина, особливо на вбогому грабовищи сїлському, де все Бог зна які хрестики: ті похилились, ті зовсїм упали, а на деяких могилах і зовсїм нема

хрестів. А тут ось така фіґура, та ще яка фіґура! Я певен, що п. Кленівський сам сподївав ся на сей ефект: дивіть ся лишень, як ото ми ховаєм наших годованок! А вийшло, що поховали не годованку, а покоївку... Ну, та се, однаковісенько, аби хрест дурно не пропав...

— Сьвітлиця, де вчили ся музиці, була в одному крилї з нашим пансионом, — оповідала недужа далї; — коли я стала видужувати й тямити, то менї надзвичайно було до вподоби слухати, як вони грають; моїй фантазиї недужій здавав ся якийсь незвичайно чудовий сьвіт, особливо, коли ціла оркестра, наче гай або море, гуде віддалеки й з сього неясного гамору відріжняєть ся який один струмент скрипка бо флєт. О, тодї я почувала себе найщасливійшою! Згуки сї здавались менї найчистійшою, радісною молитвою, що́ виходила з глибини скорботної душі.

— О, навіщо я видужала, чом на віки не лишила ся в тому недужому, але блаженному становищи!

— В господї був прегарний фортепян, і коли менї вже можна було виходити, то я пішла просто до нашого капельмайстра й просила, щоб він навчив мене читати ноти й показував початок фортепянної гри. Він... О, я давно прокляла його за його науку! Нащо відкрив він менї тайну єднання згуків, нащо відкрив він менї ту божественну гармонію, що згубила мене!...

Я швидко вчила свої перші лєкциї, бо не встигло ще в мене на вершок відрости волосє [я нездужала на тиф], а я вже швидче, ніж він, читала ноти й виробляла свої пучки на сухих етюдах Ліштa.

— Але ж не самі згуки годували моє серце недуже... Менї подобалась сцена. Я прочитала все, що було в нашій бібліотецї драматичного [репертуар нашого театру домашнього менї не подобав ся], починаючи з Синеуса й Трувора Сумарокова аж до Гамлєта Бісноватого. Я в день, в ночи марила про Офелію, а нїчого не вдієш; на сей перший дебют мусїла я вчити ролю доньки Льва Гурича Синичкина. Успіх був повний, і я пропала на віки! Тодї як ви бачили мене в Кленівцї, я вже марила про петербургську сцену: домашня

була для мене надто тісною. На безталаннє мені того-ж літа заїхав до нас Михайло Іванович Глинка; він збирав тоді по Вкраїні сьпіваків до придворної капелї. Побачивши мене на сценї та почувши мій голос та гру на фортепіянї, він зауважив, що я велика актриса. А я... о, горе моє, горе!... Я щиро-сердешна йому поняла віру. Та й хто-б не поняв віри на моєму місци? Чи не примітили ви тоді в нас молодого, дуже скромного чоловіка з великими очима баньковатими, з трохи кирпатим носом, та великим ротом? То був художник Штернберґ. Він тоді пробув у нас цїле лїто. Тиха та щира людина!

— Раз якось я сьпівала при гостях арию з ще не скінченої тоді опери Глинчиної „Руслан і Людмила", — памятаєте в палатах Чорномора сьпіває Людмила. Супроводив менї сам Михайло Іванович. Скоро скінчила я сьпівати, зараз посипались оплески, певна річ, не менї, а авторови. І, коли все замовкло, підходить до мене Штернберґ, сльози в його на очах, і мовчки цїлує мої руки. Я те-ж заплакала й вийшла з салї. З того часу стали ми з ним дру́гами. Я сумерком часто сьпівала йому арию з „Преціози", і він, слухаючи мене, що разу́ плакав.

Через два роки після моїх успіхів у Кленівцї. Кленівський пан з своєю сестрицею почали збиратись до Петербурга на зиму. Я, певна річ, почала просити ся з ними. Вони довго не згоджувались. Та нарешті згодились з умовою, але з якою умовою! Ви розумієте мене? Еге, тямите!... І знаєте що? Я згодилась!... Негай буду я проклята, проклята, проклята! Я все забула задля штуки та столицї, усе, все жертвувала! І от добутки моєї жертви великої! Злидарка, в шпиталї й до того під назвищем його кріпачки!...

Вона не спроможна була говорити за слїзми! Другого дня почув я від неї такі подробицї... Ех! Такі вони огидливі, що гидко про їх говорити.

Розповім вам коротенько кінець її скорботної істориї. Приїхала вона до Петербурга вже вагітною і через кільки місяців, не виходячи з господи, привела на сьвіт мертву дитину, опісля-ж занедужала на тиф.

А п. Кленівському треба було їхати назад в свою Кленівку: от він її й віддав до петрівського шпиталю, яко свою кріпачку. От вам і вся річ.

Ще два тиждні перебув я в шпиталі і що дня звичайної доби виходив у сад, сідав на завітний ослін і дожидав нещасну хору.

Який же справді гидкий еґоїст-чоловік взагалі, а я особливо! Мені полекшало на душі. Я, видимо, став видужувати після її сповіди... Се значить я був задовольнений, що є нещасніїші за мене.

Що дня питав я знайомого слугу з жіночого шпиталю: „А що? як ся має оттака-то?“ і він зовсім байдужно відмовляв мені: „Лежить!“ За день до моєї виписки з шпиталю, спитав я в слуги: „А що така-то?“ — „В мертвецькій“ — відповів він мені, та й пішов за своїм ділом, може, за довгим кошем, на взорець труни, щоб винести ще й другого до покійницької.

Другого дня, виписавшись з шпиталю, просив я дозволу поховати небіжку, назвавши її оттакою. І мені не заборонено. Я запросив своїх товаришів. Ви памятаєте, що нас четверо приїхало до Петербурга [се-б то квартет], і ми винесли її на Смоленське гробовище, а після панахиди просьпівали: „Со сьвятими упокой“, та кинули по жмені землі на її вічню оселю — та й більш нічого! Скоро після того надіслав нам управитель маєтка паспорти, і ми лишились ще на рік у Петербурзі. І знаєте, що ми зробили. Прикинулись Німцями та й ходили по вулицях, потішаючи добрих людий своєю музикою. І знаєте, добре було, — що дня майже по карбованцю приносили до дому.

Коли не брати харчів та кватири, я що неділї мав карбованця і був що тиждня двічі або й тричі в театрі [певна річ, на ґалєрії]. Я відкладав що тижня коповика про всяк злучай, се-б то для Серве, щоб придбати кільки його етюдів, послухати його самого.

По часописях вже давно публікують, що він безпремінно буде на великий піст в Петербурзі. Дай Боже! Менї якось страшно стає, як подумаю, що я слухати му Серве. Не вже слава така могутня?...

Наближаєть ся зима, й нашим концертам вуличним доведеть ся сказати „годі“. Що нам діяти? Товариство моє хоче залишити штуку та йти в лакеї. А менї-б хотілось відхилити їх від сієї спокуси; та як відхилити?

З сією думкою доброю пішов я якось на Хрестовський острів до нїмецького ресторану, побалакав з господарем, що так і так... є, мов, у мене квартет богемців; чи не можна їм часом прийти в неділю попробувати щастя в вас? Згода! І ми першої-ж неділї потїшали шановну публїку, як щирі Чехи, і потїшали не без користи. За один день добули ми собі гроший на цїлий тиждень. Товариство моє підбадьорилось. На другу неділю заробили ми ще більше, а на ту неділю заробіток наш став ще кращий, бо вже почала ся справжня зима.

Тут же в ресторанї стали нас запрошувати через господаря на вечерницї, весілля та иньше. Товариство обрало мене за впорядчика та скарбника і ми прожили зиму, як у Бога за дверима.

З Пісок переїхали ми до Миколи Морського. Квартирою була нам вже не маленька сьвітлиця, а дві великі з прихожою. За зиму, вільним часом, простудиював я всього Ромберґа та Серве, що можна було добути.

До Великого театру навідував ся я двічі або тричі на тиждень, і хоч вряди-годи, а бачив і чув усе, що було найкращого тієї зими в столицї.

Минула нарештї й несамовита мясниця, минув і перший тиждень великого посту... О, незабутнїй афіш!...

Треба вам сказати, що я часто робив круг, аби пройти повз який театер, а властиво на те, щоб перечитати афіш.

У неділю був я на соборнїй анатемї в Казанському Соборі. Вийшов з церкви, переходжу „Невський проспект“ і здалеку бачу, ніби щось білїє за дротяною ґраткою біля під'їзду Енґельгардового будинку... Я надав ходи. Доходжу до під'їзду чи, краще, до дротяного ящика, і менї здалось, що я бачу самого Серве, Вєтана. А то були тільки літери. Довго читав я сї літери завітнї, поки добрав ся до справдешнього їх змісту.

А зміст був такий, що от Серве дає сьогодня-ж концерт. Початок о 7-ій годині в вечері. Я зараз же купив білет. І цілісенький день ходив я по „Невському проспекту“, заходячи іноді до Александринського та Михайлівського театру перечитати афіш. О 6-ій годині вечора я вже був у салї. Саля, вже була напів осьвіченою, і я ввійшов першим. Швайцар, впускаючи мене до салї, попереду пильно оглядів мене з голови до пят, мабуть, тим, що я зовсім не був похожий на людину, якій пять карбованців нїчо не значить. Ну, та Бог з ним: хай собі думає, що хоче!

Публїка почала вже збиратись і о половині семої саля була вже повною. Мене аж дріжаки напали. А як хтось біля мене промовив: „Вже сема година“, я затремтїв, а серце так і охололо: наче в один мент не стало в йому теплої крови, а замість крови потекла холодна вода.

Увертура, якої я не слухав, скінчилась. Оркестра відпочила, наладналась — і, через кільки хвилин, з'явивсь Серве, а за ним Вєтан.

Боже сьвіте! Я не чув, та й не почую нїколи нїчого кращого!

Лїшт перед Серве — фанфарон, простий механїк, ремісник перед артистом, та й більш нїчого! Я ледві памятаю, як вийшов я з салї і як прийшов до дому.

Памятаю тільки, що товариші відняли в мене віолїнчелю і сховали.

З того вечора я вже не беру віолїнчелї в руки і згуків її чути не можу: се для мене однаково, що ножем по серцю. Впродовш посту я читав іно афіши й раз був у „Великому театрі“, як давали ораторию Гайдена „Створінне всесьвіту“. Се справдї створінне всесьвіту. Тільки для „Великого театру“ надто голосне: трудно слухати. Тут потрібний принаймні Михайлівський манїж.

Ще давали концерт в „Патриотичному Інститутї“, де брав участь між иньшими знаменитостями і ґраф Вєльгорський. Чого-б я не віддав, аби його послухати! Та ба! сьвіт сей не про всїх однаковий.

Саме в велику суботу покликано нас усіх чотирьох у поліцію й сказано, що пан каже нам вернутись на село, й щоб ми наладнались на ту середу йти в похід з севастопольською партією. До середи ми зовсім приготували ся. Рано-вранці в середу вийшли за юрбою колодників з брами Литовського замку [тюрми] з струментами за плечима, і сумно, мовчки потяглись до московської рогатки.

Не описувати му вам подорожи нашої, бо вона нестерпуче-одноманітна й огидлива.

На третій місяць нашої подорожи з юрбою злочинців добились ми нарешті до Прилуки. — Чудне й страшне почуттє обхопило мене, як глянув на рідні місця.

Довго я вагав ся, чи посилати з тюрми до нашого доброго Івана Максимовича. Нарешті через велику силу поборов непевний сором та острах і послав за ним тюряжника. Через пів години прийшов Іван Максимович і взяв мене на поруки. Цілу ніч ми не заплющали очий, оповідаючи один одному все про себе, наче рідні брати після довгої розлуки. Між иньшими новинами розповів він менї, що небіщик Г., наш пан, сплюндрував і процьвіндрив свій маєток, і що купив його на ліцитації п. Кленівський; він хотів був забрати до себе на виханє й Лізю та Наталю, але-ж Антін Карлович віддав тільки Лізю, а Наталю лишив у себе дома; m-lle Адольфіна те-ж покинула їх вкупі з Лізею. Другого дня я покинув Прилуку й ночував на хуторі. На хуторі все, як було й ранійше, тільки Лізї та m-lle Адольфіни не було, а господарі, здаєть ся, ще помолодшали й погладшали.

Сонце було вже на вечірньому прузї, як я підходив до хутора. Селяни, що стрічались менї біля села, витаючи мене добри-вечіром, позирали на мене й, поскидавши шапки, хрестили ся. Мене се чимало дивувало: що воно значить, що вони хрестять ся? — питав я сам себе. Як я входив у село, дїти, побачивши мене, геть залишили свої іграшки і, ставши біля хати, мовчки поглядали на мене, а котрі були старійші, ті хрестили ся. Я хотів був підійти до них, щоб довідатись про при-

чину поваги до моєї особи, та дїти розбігли ся. Я пішов далї, і вже на греблї стрілась менї бабуся і, перехрестившись, з'упинила й спитала в мене:

— Куди се ви домовинку несете? У Д... панотець помер, поховати нїкому буде, бо нового ще не прислано.

Тут тільки догадав ся я, що вони приймали мою скриньку з скрипки за дитинячу труну.

Підійшовши до самої брами саду, я з'упинив ся, вагаючись, чи заходити менї до їх, чи прийти поуз, і тільки наважив ся був вчинити останнє, як почув ся дитячий голос у саду. То був голос Наталї. Я відчинив браму, але ввійти в сад все ще бояв ся. Тільки Наталя, побачивши мене, гукнула: „Мамо! мамо! старець прийшов!“ [Марияну Якимівну вона звала мамою].

— Де ти бачиш старця? — спитала Мариянна Якимівна, виходячи зза дерева.

— Он де — за брамою!

І вони підійшли до мене на кільки ступнїв. Наталя кинулась до мене, гукаючи:

— Мамо! мамо! се не старець: се наш Тарас Федорович!

Мене й справдї не трудно було прийняти за старця: обшарпаний, увесь у куряві, з цїпком у руцї і з скринькою за плечима. Мариняна Якимівна підійшла до мене, подивилась на мене, взяла мене за руку, промовивши: „Увіходьте!“ — і заплакала. У мене ноги затрусили ся і я впав на землю й заридав, наче мала дитина. Наталя побігла по Антона Карловича, і через кільки хвилин ми вже всї троє йшли до будинку і всї троє плакали. Наталя те-ж плакала, певна річ несьвідомо. Про те їй уже 12-ий рік. А що то за дитина, коли-б ви подивились! Се така врода, така дитяча краса; не доводило ся навіть на картинах бачити.

Підходячи до будинку, Антін Карлович майже вирвав мене з рук Мариянн Якимівни і повів до своєї хати. „Почекайте мене тут“, — мовив він менї, саджаючи мене на дзиглику в своїй хатї. „Я зараз же“, — додав він вже за дверима.

В хаті було все, як і попереду, навіть повітрє було таке-ж, і менї здавалось, ніби я вчора тільки вийшов з сієї сьвітлиці. Через хвилину увійшов хлопець з умивальником та рушником, а за ним і сам Антін Карлович, несучи в руках своє сїреньке пальто, та инші належности до туалєти.

— А чоботи знайдете в отій сьвітлиці, — мовив він, показуючи на двері з боку. — А як скінчете, приходьте чай пити. Ми вас ждемо! — додав він, виходячи з хати.

Перебравшись, я пішов до господи. На ґанку стріла мене Наталя й, ухопивши за руку, закричала:

— Мамо! мамо! подивіть ся, я його й не пізнала!

І з сими словами увела мене в хату і, саджаючи мене на дзиґлик біля столу, додала:

— Сїдайте отут, саме проти мене й проти менї. Ми на вас дивити мемось: бо ми вас давно не бачили!

Я озирнув ся навкруги й сів. З хвилину сидїли мовчки. М. Якимівна, мовчки дивлячись на мене, заплакала й промовила:

— Тепер нас тільки троє, а памятаєте — було пятеро.

І, наливаючи чай, розповіла відому вже менї історию з додатками, що m-lle Адольфінї вельми не хотїлось розлучатись з ними і що вони на силу вмовили її перейти до п. Кленівського, що вона там буде потрібна Лїзї, бо Лїзя така живава!... — Но Наталя проти Лїзї? Се просто янгол у мене а не дитина, — додала вона, цїлуючи Наталю.

Мария Якимівна почала була розпитувати мене про свої мандрівки, та Антін Карлович перебив їй, кажучи, що на те буде завтрішнїй день, а що сьогодня треба спитати в гостя, чи не хоче він їсти й спати.

Після вечері пішов я в хату, де вже була послана менї постеля. Боже Сьвіте! — подумав я! За що сї люди добрі так полюбили мене? Чи зустрічали батько та мати свого сина після довгої розлуки з такою любовю, як вони мене стріли? Добрі, щирі люди! Другого дня в ранцї Антін Карлович з'їздив у Д... і випросив

менї дозвіл в управителя зупинитись на хуторі через хоробу.

Цілий серпень місяць прожив я в оцїх добрих людий зовсїм як син у батька та неньки, і зовсїм забув про мій сумний побут в Петербурзї і про мою подорож гірку, не вважаючи на те, що я що дня розповідав про те.

Ледві чи раюють так праведники в раю, як я тепер раюю.

Наталя від мене прямо не відходить, просить мене, аби я вчив її на фортепянї, хоч вона сама не згірше грає. Просить мене вчити її по французьки балакати, а сама мене поправляє. А коли в вечері оповідаю я про свої пригоди по етапах, вона плаче гірше самої Якимівни.

Четвертий раз беру ся за оцей лист та не знаю, чи доведеть ся хоч тепер скінчити. Прямо не маю вільної хвилини. Представте собі, що ми іноді сидимо цїлїсїнькі ночи в захістній хатцї М. Якимівни, вона за фортепяном, а я з скрипкою.

Віолїнчелю я думаю зовсїм покинути; бо й справдї, чи стане духу грати на нїй, почувши Серве!?

Моє раюваннє наближаєть ся до краю; на сїм тижнї я покину хутір і явлюсь до нового мого властителя. На далї не почуваю для себе нїчого доброго, а проте — все в руках Божих.

Листа сього я так довго писав, що нарештї звик до його і менї стало сумно, коли я його скінчив. Думкою я нїколи не розлучав ся з вами, а сїми часами я з вами прямо жив і розповідав вам всї мої думки й почування. Тепер як подумаю про своє життє прийдешнє, а в йому я вбачаю наперед богато задля себе сумного, і сумне те нїкому буде переказувати, так менї вже тепер тяжко.

Напишіть до мене хоч троє слів, напишіть тільки, що ви одержали мого листа, й я буду щасливим.

Пращайте, друже мій незабутнїй, не забувайте щирого до вас та безталанного музики Н.

Хутір:
Року Божого ...., Серпня .... дня.

Прочитавши сього листа, я думав був трохи заснути після дороги, та ба! Передо мною стояв, наче живий, музика мій горопашний, дивлячись на мене, скорботно всьміхав ся, і так, що я хотів був засьвітити сьвітло й знов прочитати його „посланіє“ тяжливе, коли дивлюсь — у вікнах уже біліє. Я накинув на себе шинелю й вийшов на рундучок. Не минуло й хвилини, коли підходить до мене Іван Максимович і, після обопільних витань, нарікає, що йому те-ж цілу ніч не спало ся і що він давно вже ходить, виглядаючи, чи не вийду я.

— Не скажу, чому менї здавалось, — сказав він, — що й вам те-ж не спить ся. Я хоч і не читав листа Тараса Федоровича, та знав, що воно невеселе: чи не так?

— Так! — відповів я; навіть дуже невеселе.

— І воно, певне, не дало вам заснути?

— Справдї так.

— Я так й думав. Але-ж се все нїчого, а ось ви послухайте, що з ним було потім!,.. Краще я вам прочитаю в вечері. Я, знаєте на старости лїтах те-ж пустив ся в лїтературу. А що, думаю, не сьвяті-ж горшки лїплять. Річ же вельми цїкава, і коли обробити, дак се вийде прямо роман. От я й узяв ся... А сестриця, я певен, давно вже дожидає нас з самоваром. Ій, бідолашній, те-ж чогось не спалось сю ніч. Проте, се з нею часто буває. Ходїм лишень, се буде краще, нїж лїтература.

І справдї, старенька дожидала нас з чаєм, та тільки не в хатї, а в садку, де був лїтнїй кабінет братїка. В садку було декільки миршавих дерев; тут-же стояла дощата хижа, приткнута до сусїдського баркану. Оце й був лїтнїй кабінет Івана Максимовича.

Проте-ж, не дивлячись на убожество сього садка, було в йому так любо та супокійно, що я мимохіть позавидував бідному Івану Максимовичу.

Напившись чаю під кущем бузини, що саме цьвіла, Іван Максимович повів мене до свого кабінету, посадовивна дощатій голій канапі й, виймаючи з шуфляди папери, промовив:

— Тепер на самотї ми візьмемо ся за лїтературу. От оцї папери, мовив він, відкладаючи на бік кілька дрібно писаних аркушів: — се ваші папери. Памятаєте, ви просили мене колись збирати задля вас усе, що дотикаєть ся історії, фільософії та поезиї нашого народу. От-тут є потроху всього. Історичні звістки, що́ дотикають ся властиво міста Прилуки, розповів менї небіщик пан-отець Ілля Бодянський, а иньші я записував, де трапилось. А оце вже чиста лїтература, казав він, розбираючи другі папери.

— Я описую все, що скоїло ся з нашим горопашним музикою з того дня, як він виїхав до Петербурга, з його власних слів: іноді тільки прикрашую складню на зразок Марлинського. Божественний письменник! Навіть і назвисько даю на взорець незабутнього Марлинського; се-б то, *Музика або дві сирітки*. Памятаєте Лїзю та Наталю? Вони те-ж грають чималу ролю.

— Дак з чого-ж нам почати? Мабуть він вам в своєму листї описав все, хоч коротенько, аж до дня свого прибуття до рідного села.

— Справдї все, окрім своєї подорожи назад з столицї.

— Се-б то, простованє по етапах. Я так і думав, бо й чимало таки доложив працї, доки випитав у його деякі надробицї сієї, можна мовити, мальовничої подорожи.

І Іван Максимович осьміхнув ся на своє гостре слово.

— Дак я й почну вам саме з подорожи: „Вже вечірній сонця промінь позолотив величне та широке ложе річки Луги [так почав читати Йван Максимович], і коли ми перейшли довгий, безкрайій й ріжними вавилонами на палях збудований міст через Лугу, що́ ледві визирала з очерету, то Феб сьвітодайний вже сховав ся за обрієм у обіймы Фетиди. Позаяк же в полярних країнах лїтні ночі бувають досить ясні, то ми ще за видна вступили в місто Лугу. Нас, певна річ, відпровадили в тюрягу ..“

— Але-ж тут, знаєте, картина не цікава, казав Іван Максимович, через те я її не списую. На мою думку белєтристика не повинна торкатись до картин брудних, хоч се тепер, на превеликий жаль, річ звичайна. Та я все таки тримаюсь клясичного стилю; тай де вже нам, старим, переробляти себе!...

Дак от вони [я вам оповідати му самі події, а що до поезиї, то вже прочитано]... дак от вони другого дня випросили в етапного командира дозвіл, бо в їх була „днівка“, а до того й день сьвяточний... випросили дозвіл [певна річ, давши йому частину заробітку] пройти ся по улицях з струментами й дати кілька концертів.

Вигадка їх [не дивлячись на те, що місто Луга, можна мовити, „нарочито“ не велике]. досягла повного успіху, так що, не дивлячись на те, що вони виділили чималу частку командировi етапу, їм стало гроший аж до самого Порхова. Біля Порхова я описую [з його оповідання] довгу, тонку повишенність на подобу цикльонічного валу, по якому тягнеть ся почтовий шлях майже до Порхова; потім самий Порхів та величню Шелоню: на її лівому березі стоять стародавні руїни замку. На їх щастє, прийшли вони до Порхова саме на Зелені сьвята. Другого-ж дня пішли по улицях з музикою, як і в Лузї се робили. Та Порхів — не Луга: тут їх закидали гривениками. Один прикащик якогось миловарного заводу Жукова разом викинув три карбованці. Їм так пощастило в Порхові, що вони вже наймали на кожному етапі конячку з возом задля своїх струментів аж до Великих Лук, а звідси у їх була вже й своя конячка, не показна, правда, та все-ж своя. Вони наближались до країни, що́ раз-у-раз голодує, се-б то, до Білої Руси, через те окрім струментів вели за ними й добрий запас печеного хліба. Сумні картини доводилось йому бачити в сій країні убогій. Знаєте, голод, злидарство, розпуста і скороботні сопутники її — все оце описую я в тоні научання. От на праклад, коли вони проходили, здаєть ся, через Усьвяти, дак замість того, щоб арештантам подати милостиню, натовп хлопців з товстими дрючками кинувсь на арештантів й став просити хліба, а як побачили, що їм давано хліба, за

хлопцями кинулись і дорослі, й старі. Голод не зна сорому. Пройшовши країну горя та плачу, вони прийшли нарешті на нашу любу Вкраїну, а потім і в нашу скромну Прилуку. В вечері вже пили ми чай з нашим любим музикою й по приятельски балакали в оцій самій альтанці. А тепер я вам ось що скажу... Вибачайте менї: я людина, знаєте, на службі...

— Будьте ласкаві робіть, як вам лїпше! — відповів я.

— Я от що зроблю, казав він. Я піду не надовго до школи, а ви тим часом читайте мій рукопис. Тут ви стрінете декільки оригінальних листів Тараса Федоровича, де він малює переважно становище душі своєї та иньші обставини домашні. Та знаєте ще що. Я забіжу на стацию та скажу, аби принесли сюди наші пакунки і ми з вами так і проночуємо до неділї, а в неділю вкупі на хутір. Вепе? — додав він стискаючи мою руку.

— Benissime, — відповів я й ми розійшлись.

Рукопис, по правдї кажу, лякав мене; за те листи, що містили ся в нїй, надто мене цїкавили, а через те я й узяв ся до неї. Листи повклеювано в рукопис, а через те менї не трудно було їх знайти. І перший лист був лист такого змісту:

„Я обіцяв вам, незабутнїй мій Іване Максимовичу, оповіщати вас инколи як про себе самого, так і проте, що мене оточає. І от вже небавом настане третій рік, як я лежу в ногах мого нового пана, а тільки тепер згадав про обіцянку, що дав вам. Моє горе таке, що само себе годує, й не любить розваги. Простїть мене, ласкавий Іване Максимовичу, за такий вираз; та що дїяти? — се правда. Тепер менї краще, о стільки краще, що менї можна балакати з вами. Що се ви до нас нїколи й не зазирнете? От би набалакались! Приїздїть лишень та й дружину вашу привезїть. У нас 23 квітня сьвято. Ви-ж бо попереду так любили гулянки! Дякуючи тій любові, я спізнав ся й з антикваріем, памятаєте? Де то він тепер, бідолаха! Напишіть до мене, коли одержите про його яку звістку. Учора повернув ся з хутора; гостював там аж три дні; опроче я там нїколи

менш двох днів не гостюю. Оце моє одно, єдине щастє! І по правді; велике щастє! Від створіння всесьвіту, я певен, ні одному бідоласї не доводилось так загоювати свої болячки сердешні, як я їх загоюю між отсїми щирими людьми. А Наталя так мене полюбила, що, коли я виїзджу, вона гірко ридає. І що то за дївчина, що за чудова дївчина! В такому зрості [їй чотирнайцятий рік] скільки глибокого чуття й не дитинячого розуму! Вона закохала ся в музиці та так закохала ся, що цїлїсїнькі дні сидить за фортепіяном, і, представте собі, вона й досї не відає, що вона — сиротина. Правда, при Марії Якимівні трудно про се й довідатись їй, бо вона для неї більше, як рідна мати. За те-ж і Наталя віддячує їй найщиріїшою дїтською любовю. А Антін Карлович прямо не тямить, де й посадовити свою Наталю. Представте собі, він задля неї цїлий день не виходить з своєї лябораторнї, аби в вечері потїшити Наталю якоюсь там надзвичайною іграшкою. Я вам оповідаю те, що ви самі недавно бачили. Менї казали, що ви самі недавно з дружиною своєю гостювали в них. Яка шкода, що я не відав, а тоб безпремінно відпросив ся. Чудне, одначе, психольоґічне завданнє! На приклад, Лїзя, як дві краплї води похожа на Наталю, і я її що дня бачу, та не можу любовати з неї так, як любую з Наталї. Вона здаєть ся надто жвавою, більш похожа на хлопця, ні до чого не горнеть ся, вчить ся без охоти й музики не любить. Що се значить? Їх дитинний вік був зовсїм однаковий, а тепер така рїжниця! Як вам відомо, m-lle Адольфінї того-ж року відмовив Кленівський. І знаєте за́ що? Гидкий ластолюбник! Він не спроміг ся звести її до погибелї тай вигнав з дому, назвавши при всїх розпутницею. Господь відає, де вона тепер? Добра, непорочна людина! Ви знаєте, що, дякуючи їй, я розумію французьку мову й тепер тільки довідав ся про справжню її цїну. В нашій бібліотецї сливе самі французькі книжки, хоч, по правді кажучи, переважно романи, та всеж краще се як нїчого. Так! m-lle Адольфіна була конечно потрібною для Лїзї. Безталанна дитина! Чому вона на́вчить ся, що дістане гарного від своєї вихователькн — темної, старої, гидкої

дівки? Се — вельми шановна сеструня п. Кленівського. Вона відділила її від товариства пансионерок й перевела до себе, — і все оце, я певен, на приказ братіка. Огидливі люди! Лїзя надзвичайно швидко росте. П. Кленівський пише, аби сього року сподівались його зза границї. Він ще торік виїхав брати купелї через якусь застарілу хоробу. А знаєте лишень що! Приїздіть 26 Серпня на хутір. Ви знаєте — тодї Наталя йменинниця... Запевняю вас, буде весело. Приїздіть, я хоч подивлюсь на вас. На сей день я зберу кілька квартетів, се-б то я з товаришами моєї мандрівки. Тільки не пробалакайтесь, коли приїдете попереду нас. Я хочу вчинити се, яко сюрпризу. Антін Карлович готує для неї ще ілюмінацию та раштру з її вензелем. Раштра буде поставлена поміж кущами, а за раштрою примостить ся наш квартет. Чи не правда, добре вигадано? Ще я виготовив для Наталї сюрпризу; не знаю тільки, чи вподобаєть ся їй. Зз ноти я не боюсь: ноти я прямо друкую, а от фронтопис мене турбує. Бачте бо, я переписав на велїновому папері, як умів, серенаду Шубертову й оздобив заголовний аркуш власними творами; я їх, правду кажучи, списав з якогось нїкчемного романсу, та се нїчóго.

Приїздіть 26 Серпня, про Бога, приїздіть! Та тільки безпремінно вкупі з дружиною.

Ледві скінчив я сього третього листа, як увіходить до мене, захекавшись, Іван Максимович.

— Хай йому... так утомив ся! Майже цїлу дорогу біг: боюсь, чи не скучили ви. Е, та ви читаєте, прочитуєте! А що, яково, га? По старечи, правда! Складня, складня головна річ, а инше само собою прийде. Чи не так?

— Складня в вас чудова!

— За стара вже трохи, чи що? Ми й самі вже старі, чи не так хіба?

Я хитнув головою на знак, що згоджуюсь, а він, глянувши на рукопис, мовив:

— Дак ви пак на тому листї з'упинились?... Читайте, читайте далї.

— Та я вже скінчив листа.

— Скінчили? — І, трохи помовчавши, мовив:

— Еге, воно, кінчаєть ся запросинами мене на йменини Наталії з моєю незабутньою! — І він замовк і відвернув ся.

— Музика... ілюмінация... Наталя! — приходячи до себе, говорив він повагом.

— Еге, прегарно, урочисто, гарно було. Ні, ми краще прочитаємо: ся гулянка в мене урочистим стилем описана.

— Братїку! Будьте ласкаві — до обіду! — почув ся голос сестриці.

— А й справді, ходім краще пообідаймо, а вже потім прийдемо тай прочитаємо.

І ми пішли обідати. Не скажу, чи то такий апетит, чи щире витаннє, чи може, прямо борщ із сухими карасями, [його так ґеніяльно варять мої земляки], не скажу, що саме спричинилось, — знаю тільки, що я наїв ся аж надто, та ще й добре заснув по обіді. Пакунки мої принесено з почтової станції й я оселив ся до неділі в альтанці привітного господаря. За час його небутности прочитував простосердечні листи мого музики непорочного.

Другий лист, який додаю тут, був писаний більш як через два роки — після першого.

„Шан. Доб. Іване Максимовичу.

В остатньому листї свому ви знов просите, щоби я записав з уст нашого народу все, як ви кажете, що дотикаєть ся його фільософії, поезиї та істориї. Дякую вам, що нагадуєте менї про се. Се значить, що ваше горе на половину поменшало, коли ви нарештї згадали й нашого антикваря й мене, вашого друга щирого. Антикваря нашого й я добре памятаю, тільки Бог його відає, де він тепер перебуває; а я для його, чи, однаково, для вас записав сими днями чудову пісню.

Йду оце я самою великою улицею по селу і, по правді кажучи, йду до коршми, аби посидїти з добрими людьми на призьбі: чи не почую часом чого путящого? Дак ото йду й бачу — посеред самої улиці теліпаєть ся пяна баба, і, видко, не бідна. Іде й на все горло висьпівує поглядаючи на хати:

„Упила ся я,
Не за ваше я:
В мене курка несла ся —
Я за яйця впила ся!..“

Хіба-ж отсе не фільозофія? Хіба-ж отсе не поезия? Менї хотїло ся зробити варияції на сю тему — та ба! Музика не зможе виявити сього великого сарказму...

Ви, тепер, як знати з вашого листа, трохи заспокоїли ся після вашої згуби безцїнної. Бийте лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву, та приїздїть у неділю на хутір. А я приїду туди з віолїнчелею й грати му вам цїлий день і все саме ваші кохані пісні вкраїнські.

Я здаєть ся ще не писав до вас про віолїнчелю? Чудовий, дивний струмент! І я не розумію, де він його добув за таку невеличку цїну! Торік наш Кленівський, вже видужавши, вернув ся зза границї й між иньшими дивовижними іграшками, привіз і віолїнчелю. Боже сьвіте! що то за іграшка! Тільки одній душі людській можна так плакати й так радїти, як сьпіває та плаче сей дивовижний струмент!

Майстер, що́ зробив його, був нїхто иньший, як сам Прометей. Я спати лягаю й кладу його біля себе. Се моя коханка, моє життє, моє „я“. І коли-б я був двічи рабом, то за сей струмент я-б запродав себе в третє. О, я зовсїм тепер забув Сервого. А якби ви бачили, що дїєть ся з Наталею, коли я заграю на сїм струментї божественнім? Вона умлїває — й більш нїчого.

А Мария Якимівна запевняє мене, що на скрипцї я краще граю, як на віолїнчелї. Та се вона тільки так говорить: вона сама байдужа, не може слухати віолїнчелї.

Розносив ся одначе я з своєю віолїнчелею, наче дурень з писаною торбою, а про головне трохи не забув. Передчуття мої справдили ся, Кленівський, що́ ледві ожив, вже залицяєть ся до Лїзї власною персоною. Видима річ, пильнуванне любої сеструнї пішло марно!..

Лїзя й знати нїчого не хоче. Бігає по салях, бє горщики з квітками, ламає дзиґлики — суща дитина! А дитинї сій, майже 17 років. Одно тільки мене розважає: коли не помиляюсь, менї здаєть ся, що коли Кленівському й пощастить, дак се йому не дешево стане. Менї, принаймнї, не доводилось ще сустрічати дївчину такого віку з такими пишними формами. Се справжна женщина! Сеструня Кленівського не зна що й казати проти її вихваток. Щож як би хоч яку небудь осьвіту сій дївчинї? Се-б була суща Семіраміда або Клєопатра. Сидять вони раз, місяць тому назад, усї троє за обідом мовчки й тільки позирають одно на одного з під лоба. Страву давали тільки для формы, нїхто до неї й не доторкав ся. А я з нечевя, стоячи за стільцем Лїзї, став приглядатись до лиця Кленівського. Руїна! Зовсїм руїна! Він не старий ще, та випередив навіть спорохнїлих. Відвислі губи, що́ ледві стуляють ся, на пів розплющені очи безбарвні, жовто-зелене лице й до того сиве ріденьке волосє та глухота роблять з його щось огидливе, щось на слимака похоже.

Пообідали. Лїзя виходячи зза столу, заплакала й, звертаючись до п. Кленівського, мовила:

— Скажіть коний запрягти а не то пішки піду до Антона Карловича.

Буде лихо! подумав я й не помилив ся. Через кілька днїв челядь нишком загомонїла про шлюб пана з Лисаветою Федорівною, а що через кілька днїв почали балакати вже й про подробицї: тим часом з Прилук приїхав адвокат п. Кленівського, І. П. Єрмолин, пробув у них два днї й виїхав так, що його майже нїхто й не бачив.

Се те-ж щось та значить.

Не минуло й місяця після сієї події, коли се сеструня Кленівського заметушилась, забігала, всю челядь збаламутила й загадала своїм благородним годованкам приготувати найкращу пєсу на весїллє.

На весїллє? Подумав я. Се-б то між Лїзею та Кленівським — се річ можлива. Чудно! Я другого-ж дня їздив на хутір і розповів про все, що бачив та

чув. Антін Карлович мовив: „добре“, а Мария Якимівна тільки головою хитнула.

Весілле відбуло ся тихо; гостий багато не зібралось; були тільки найближчі сусіди. В театрі те-ж не були. Хотіли були дати концерт, та те-ж відложили до завтрього. Минуло й завтра без усяких пригод, а після завтра Кленівський звелів лаштувати екіпаж, людий та коний на подорож до Київа. Вся оця подія здаєть ся вам неймовірною, фантастичною, як і самому менї вона здалась. Та згадайте, що Лїзя виросла під безпосереднім доглядом старої дівки розпутної... Згадайте оце, й незвичайний шлюб Лїзі робить ся найзвичайнїйшим. Сумно тільки дивитись на сю любу дівчину, так не по людському морально зопсовану: у неї не знати й тїни тієї янгольскої вабливости, що́ так личить її віку. Вихователька одначе момилилась в своїх рахунках. Вона мала на метї попсувати Лїзю так, аби вона згодилась одружитись з її огидливим братїком; се їй пощастило. Але головна річ — їй остогид братїк із своїм самовольством і їй треба було знівечити сю власть; вона й знівечила: се-б то вона зробила Лізю повною, незалежною дїдичкою цїлого маєтку, що́ належав раніїш Кленівському. На те й приїздив адвокат з Прилуки. Річ в тім, що Лїзя, зробившись дїдичкою, не поділилась з своєю вчителькою нї владою, нї добром, а зробила її в себе клюшницею.

Отак об'орудовавши із своєю любою вихователькою, вона дала управителеви повну власть над господою й усїм маєтком, потім взяла свого спорохнїлого чоловіка тай поїхала до Київа, нїби то лїчити ся мінеральними водами. В господї все було так, як і попереду. Господиня обіцяла провести зиму в маєтках, а до зими, таким робом, менї не було що робити в господї: і я, користуючись, з сієї доброї нагоди, відпросив ся в управителя місяців на два в Д., се-б то на хутір. І от уже третій день граю я Моцартові сонати в хатцї Марії Якимівни на своїй віолїнчелї.

Як менї тепло, як гарно з сїми любими другами моїми! Наталя що дня стає кращою та милїйшою. Що за розумниця, що за скромниця!

Вона, знаєте, хоче бути зо мною на етикеті, поводити ся, як личить дорослій дівчині, та ніяк не зможе; пишаєть ся, пишаєть ся, потім раптом схопить з мене бриля, побіжить та й сховаєть ся в кущах. Я шукаю її, а вона перебігає від куща до куща, поки втомить ся, а потім піде скаржитись до Марії Якимівни, ніби я не даю їй спокою, ніби їй на мого бриля соломяного не можна без реготу й дивитись. Люба, прекрасна, дівчина! Дивлячись на неї я почуваю себе іноді вищим над людину, такою щасливою без краю істотою, якою людина ніколи бути не може... З деякого часу я помічаю, що вона починає замислюватись і майже плаче, як граю її улюблену серенаду Шубертову.

Мария Якимівна каже, щоб Антін Карлович поїхав з Наталею на зиму до Київа. Та Антін Карлович уперто мовчить, тільки головою хитає. От якось Мария Якимівна мовила: „Ну, коли не до Київа, дак хоч у Кленівку, до Лїзї". Та він так на неї подивив ся, що з того часу й не згадують про Лїзю. Я зовсім розумію й оправдую думку Марії Якимівни; та ніяк не зможу байдужно уявити собі Наталю поміж чужими людьми; мені стає за неї страшно. Вона така жвава, перенятлива і вже їй сімнайцять років. Великі небезпечности можуть спіткати її в будуччину.

От ще що мене чимало здивувало. Як я розповідав з подробицями про весілле Лізї, Наталя байдужно дослухала моє оповіданє й промовила:

— Безталанна вона! — й залилась слїзми.

Невже вона в такім віці так глибоко заглянула й зрозуміла, де воно те щастє?

Я завтра поїду в Кленівку за партитурою Мендельсоновою „Сон на Йвана Купала". Наталя ще не чула її. Я положу для неї сю чудову сімфонію на фортепян та на бас.

Приїздїть коли в сьвяго й ви послухаєте: а тим часом напишіть про себе хоч два слова, з нашим посланим, напишіть хоч те тільки, що ви одержали моє „посланіє".

Прихильний до Вас ваш — „Музика".

Від листа зосталось пів аркуша чистого паперу; на йому рукою Івана Максимовича додано було: „29 червня, на Петра й Павла, їздив я в гості на хутір і гостював два дні з великою радістю. Віолінчеля та фортепян — се така гармонія божественна, що вік би слухав і не наслухав ся, особливо, коли вони в-двох грають сю серенаду чудову. Проте я думаю, й не без основи, що окрім гармонії згуків, між ними істнує найвища гармонія найніжнійших почувань. Мені навіть про се сама Мария Якимівна натякнула, як вони грали серенаду. Вона звернулась до мене, показуючи очима на музиків і шепнула: „Чи не правда, парочка? Якої ви думки?“ Певна річ, я хітнув головою, що згоджуюсь.

У друге, як ми гуляли в саду, і вони в-двох йшли поперед нас та про щось тихо розмовляли, Антін Карлович, дивлячись на їх, промовив, наче сам до себе:

— Що-б там не було, а я добуду йому волю.

Благородне чуттє! подумав я. Се значить, що людина стоїть вище всяких забобонів... Час би всім так думати й почувати. Овва! гордощі опанували нами. А які-б вони були щасливі! А-б що дня їздив на хутір, аби полюбовати з їх щастя. Я не бачу тут нїчого неможливого; все залежати ме від Антона Карловича, а сумнїватись в щирому спочуттї сієї людини благородної — те саме, що не вірити в Бога. Почекаємо! Побачимо!“

За листом слїдує оповіданнє власного твору Йвана Максимовича, де йдуть балачки в тому-ж таки філянтропічному тонї, та тільки тут складня вечичня, оброблена, — така складня, що я ледві-ледві прочитав пів аркуша. Сущий Марлинський. Земля йому пером!

Перегорнувши кілька карток красномовного рукопису, знайшов я ще один лист музики, що́ був написаний через рік після попереднього. Лист починав ся так:

Незабутний Іване Максимовичу!

У такий щасливий, такий без краю щасливий, що ледві чи зможу писати до вас, а писати треба, бо щастє задушить мене, коли я не висловлю ся. Але від-

ки-ж вам почати? Дайте опамятати ся. Та почну з того, що торічньої осени повернув ся з Київа, Кленівський зовсім хорий і без дружини. Лисавета Федорівна покинула його в Київі, на сестрицин догляд, а сама помандрувала з якимсь гусаром на маневри до Вознесенського, та й не верталась. Вже з заграници [здаєть ся з Відня] написала до управителя листа, аби той всю челядь та музиків пустив „на оброк“ — хто бажає, а решту повернув до хліборобства; благородним вихованкам дав би по тисяч карбованців та й те-ж пустив, а двірських дівчат повидавав би заміж хоч би за салдатів, наділивши кожну по сотні карбованців на віно; п. Кленівському-ж та сестрі його видавав би по сотні карбованців що місяця, та й більш нічого! Шкода й заразом гидко було дивитись на того знівеченого розпутника, як він дивив ся на збори в дорогу своїх вихованок і не міг спинити сїх зборів. Йому не хотілось попрощати ся своїми жертвами й він плакав знесилений. Він пішов був до їх у „фліґель“ попрощати ся з ними, та вони замкнули в його перед носом двері. Гарна подяка! Лисавета Федорівна може й не сьвідомо, але зовсім справедливо й достойно скарала його. В душі я їй вдячний. За одну Тарасевичівну бідолашню слід би його зробити каторжним. Як коли совість його прокинеть ся, вона замордує його гірше усякого ката. Тільки я не йму віри, щоб у його запсованому серці була совість.

Оркестру нашу сливе всю пущено „на оброк“, й вона помандровала до Київа. Обрали були мене за капельмайстра, та я на-одруб відмовив ся й випросив собі в управителя місце лїсника в Д. Служба ся саме прийшлась менї до смаку: вештаюсь собі цїлїсенький день по гаю, наче роблю дїло, в ввечері — на хутір. Віолїнчеля зісталась при менї. Слухачі мої — найщирійші слухачі, і я прямо раюю. Як би ще до сього колишня жвавість та безтурботність Наталї, так я був би зовсім щасливий. А то вона чогось така сумна ходить, що я не розумію, що й дїяти.

Мария Якимівна те-ж наче змінилась, те-ж чогось замислюєть ся іноді й сумує. Сам тільки Антін Карло-

вич, як і попереду, мовчить та добросердно всьміхається. Що до мене, так вони всі, як і попереду, ласкаві, тільки нїби щось ховають.

Мене-ж се мучить, й я іноді цїлі днї ходжу погаю та плачу, сам не знаю з чого...

Назад тому кільки днїв Антін Карлович їздив до нашого управителя й вернув ся незвичайно веселим, таким веселим, що примусив мене з Наталею грати „Горлицю“, а сам трохи не пішов у танець. Тим часом нї до кого анї слова, через що він так радїє...

Через тиждень після сїєї радости, Антін Карлович, не кажучи нїкому анї слова, знов поїхав до управителя, а над вечір того-ж таки дня прислав записку, щоб його не сподївали ся вечеряти, бо він з управителем поїхав у Полтаву. Ми, певна річ, здивували ся й хвилин з пять не могли промовити анї слова, тільки дивились одно на одного; нарештї першою озвала ся Мария Якимівна.

— Що-ж оце він зо мною зробив? От уже трийцять лїт, слава Богови, ми з ним не розлучали ся анї на день єдиний, а тут... узяв та й поїхав, хоч би-ж був слово промовив. От до чого я дожила, безталанна! — І, трохи помовчавши, вона тихо заплакала, Наталя те-ж і, взявшись за руки, вони пішли до покоїв.

Я, наче вкопаний, лишив ся на місци й довго би так простояв, як би Нататя не покликала мене до покоїв.

Після довгих розмов та гадок, нащо та до чого, можна мовити, крадькома поїхав Антін Карлович у Полтаву, я наважив ся зараз-же поїхати в Кленівку й довідатись добре про все на місци, а щоб їм не було страшно без мущини, я сходив до млина й попросив старого мірошника на хутір, яко сторожа та оповідача. [Наталя вельми любила слухати його старі казки та приказки]. Досьвіта вернув ся я на хутір з Кленівки, нї про що не довідавшись. Конторські писарі, користуючись з відсутности управителя, понапивались горілки, й на моє питанє відповідали: „Виїхали в Полтаву!“ та й більш нїчого. Наталя заснула, а Мария Якимівна ждала мого повороту біля воріт садових і, заздрівши мене, підбігла до мене з питанєм: „Що?“ Я, хоч і гірко

менї було, відповів їй, що в Кленівці нїхто нїчого не відає.

— Ходіть же в його хату, та відпочиньте з дороги, — мовила вона до мене й затуливши руками свій вид, так пішла до будинку.

„Бідолашня молодице! подумав я дивлячись їй у слїд; не вже так міцно здружила ся ти з ним, що не можна тобі й одного дня прожити без його? Щаслива, завидна твоя доля, і багато-багато жінок мають право завидувати тобі. А тобі ще більше, щасливий старий, мусять завидовати чоловіки-бідолахи!“

Минув день, другий, нарештї й третій, а про Антона Карловича анї слуху, нї духу. На хуторі все так затихло й занудилось, що я бояв ся й подумати про музику.

Мария Якимівна всї днї ходила взад та вперед однїєю доріжкою і тільки мовчки зїтхала, а за нею й Наталя...

Здавалось, що ми вже на віки попрощались з нашим Антоном Карловичем. В день Мария Якимівна часто заходила в його хатку, чого ранійш нїколи не було, змітала хусткою порох з електричної машини та иньших річий, сїдала на кушетку й плакала, одно слово, вона скидалась на найнїжнїйшу коханку. За ті днї я тільки й чув від неї та й то вона говорила, наче сама до себе:

— Ну, чи чувано-ж на сьвітї таке лихо? Поїхати так далеко й не промовити до жінки анї слова? Ой я безталанна!

Не скоро минали днї, а вечори тягли ся аж надто; і 26 серпня швидко наближалось. Попереду я думав про сюпризи для Наталї, та після сього злучаю я так збентежився, що зовсїм про все забув.

Ще раз їздив я в Кленівку і хотїв був поїхати аж у Прилуку до повіренного Лисавети Федорівни, та менї сказали в Кленівцї, що й він поїхав укупі з ними.

От уже й 25 серпня, я на хуторі наче нїчого й небувало: анї якого руху; про завтрішнє сьвято нема й згадки.

Я згадав про місячну рожу в Д. в оранжереї, яку я вже давно випросив у садівника на день Наталиного янгола, і ні до кого не промовивши слова, пішки почумчикував я в Д. Вертав ся я з квіткою на хутір вже в вечорі. І уявіть собі мої радощі! Антін Карлович сидів за столом поміж Мариною Якимівною та Наталею й, своїм звичаєм, всьміхав ся, пючи чай.

— А, й ви прийшли! — мовив він, побачивши мене. — Сїдайте лишень, я вам розповім, що бачив я в Полтаві.

Я сїв — і кільки хвилин тяглось мовчанне.

— Ну, кажи, ледащо, — промовила Мария Якимівна, що ти бачив у своїй Полтаві нудній.

— А що я там бачив? грязюка та й більш нїчого!

— А що-ж ти там мав робити стільки часу?

— Те-ж нїчого!

— На віщо-ж ти їздив туди, вітрогоне ти старий?

— Так, прогуляти ся!

— Так, прогулятись? Чи чуєте, люди добрі: так прогуляти ся! Ах, ти сива, стара голово? І се тобі не сором так мордовати мене на старости-лїтах!

І Мария Якимівна поцїлувала його тах нїжно, так просто, сердешно, як цїлує найнїжнїйша мати свою любу дитину.

Вечір минув тихо та весело.

Другого дня всї прокинулись рано, а Антін Карлович ранїйш за всїх. Розбудивши мене, він мовив:

— А що, чи приготував ти що для йменниці?

— Приготував, — відповів я.

— Ну, дак уставай лишень, убирай ся, то підем поздоровляти; вона вже бігає по саду.

Я вмив ся на швидку руку, вбрав ся і, взявши свою рожу, пішов до будинку слїдком за Антоном Карловичем. Наталя, побачивши нас, побігла до покоїв. Ми ввійшли слїдком за нею, а вона вже сидїла за чайним столом, наче нїчого не відаючи, біля Марії Якимівни, й просила сухаря до чаю.

Я поздоровив її й підніс свій скромний дарунок. Антін Карлович те-ж поздоровив і, витягши з бокової кишені на четверо зложений папір, подав його Наталі, промовивши:

— Оце тобі гостинець з Полтави.

Промовивши се, він, усьміхаючись, сів біля неї. Наталя довго мовчки читала той папір й, не дочитавши, упустила його з рук і кинулась плачучи обнімати та цїлувати Антона Карловича, а ми з Мариєю Якимівною, дивуючись, поглядали одно на одного. Нарештї, я підняв папір, подивив ся на його, — то була моя „отпускная“!...

Все, що казав би я вам про свої вчуття в сю хвилину величню, все-б оце й трохи не було похоже на те, що я почував.

— Віолїнчеля те-ж наша! мовив всьміхаючись Антін Карлович.

Я впав перед ним навколїшки й цїлував його руки, обливаючись слїзми.

— Ну, Наталко, тепер твоя черга, — кажи! — мовив Антін Карлович, звертаючись до Наталї. — Візьми оцей папер та віддай нашому другови й скажи: оце тобі моє віно. А ми з Мариєю Якимівною скажемо: „Боже вас благослови!“

Всї четверо кинулись ми одно до другого й облили ся слїзми.

І от більше тижня, як моє щастє не дає менї спати. І знаєте, хто все оце вчинив? Наталя моя люба, моя безцїнна Наталя! Вона зрекла ся знатних та багатих, а обрала мене, кріпака-музику... і признавшись по правдї своїм щирим добродїям, просила їх дїяти з нею, що хочуть. А добрий, мовчазний Антін Карлович, не довго думаючи й не кажучи нїкому нї слова, зробив по своєму, за одним заходом. Він заплатив за мою волю з віолїнчеллю 2500 карбованцїв. Як би Кленівський був моїм паном, сього-б нїколи не стало ся! Спасибі тобі, Лисавето Федорівно! Тобі й не сниться ся, що ти невинна причина мого раювання теперішнього...

Саме тепер Антін Карлович хлопоче, аби віддати мене до канцелярії маршалка шляхецтва — се вже я й сам не знаю нащо. — а коли се станеть ся, тоді ми з вами бачити мемось, принаймні, тричі на тиждень. А поки що, приїздіть у неділю на хутір і полюбуйте з людий, зовсім щасливих.

Прихильний до вас — Музика.

Дотичавши сього листа, що написало його саме щастє, мене огорнула якась хоровита задума. Боже сьвіте! Невже то були заздрощі? Ні, я не завидував нікому в сьвіті! То було гірке, невиразно гірке чуттє самотности. Я трохи не заплакав з внутрішнього болю.

Тим часом, коли я збирав ся рюмсати, увійшов до мене Іван Максимович і спитав:

— А що, чи далеко вже прочитали моє немудре оповіданнє?

— Все прочитав, — відповів я.

— Й описаннє весілля?

— Ні, не читав.

— То прочинайте, безпремінно прочитайте, бо я, можна мовити, найбільше сподіваюсь на ефект сього величнього малюнку.

— А скажіть, Іване Максимовичу, чи старі ще живі?

— Здоровісенькі, а про щастє нема чого й казати? А як би ви бачили, що то за внуку дав їм Бог! Сущий янгол Божий!

Я знов замислив ся.

— А знаєте лишень що, Іване Максимовичу? — спитав я його через хвилину.

— А що?

— Пустіть мене завтра самого на хутір, а ви в неділю приїздіть.

— Ні защо! А коли вже вам так схотілось, дак і я з вами завтра поїду. Та чого се вам так раптом?...

— Така вже в мене вдача: я дуже люблю дивитись на щасливих людий і, на мою думку, нема нічого кращого, любійшого, як постать щасливої людини.

— Се суща правда.

Другого дня ми були на хуторі, і я бачив і був щасливий щастєм сїх простосердих, щирих людий. Бачив і сьвідчу правду сього оповідання неложного.

15. сїчня, року Божого 1857.

КНЯГИНЯ.

Повість присьвячена автором Б. Залїскому.

Село!... Ба! кілько споминок любих та чарівних розбужується в моєму старому серці з отсего душевного слова!... Село!... і от перед мене стоїть убога наша хата стара, біла, з чорним димарем; соломяна криша на ній потемніла... біля хати на причілку яблуня з краснобокими яблуками; округ яблуні — квітник, коханець сестри моєї незабутнеї — моєї няньки терпеливої, ніжної!... біля воріт стоїть розлога верба стара з сухим верхом; а за вербою клуня; округ клуні (стодоли) стоги жита, пшениці і всякого збіжжя, за клунею по косогору піде вже сад, та який сад!... Бачив я на своїм віку чимало таки добрячих садів, от хоч би в Умані, в Петергофі, але що то за сади!... шага мідного не варт, як прирівняєш до нашого прегарного саду! Наш густий, темний, тихий... що й казати! Другого саду такого нема по цілому сьвіту!... За садом лежить левада, за левадою долина а в долині тихий поточок, ледві — ледві дзюрчить: верби та калина оточила його, а темнозелений лопух широколистий обкутав його... В отсему поточку, під навислим лопухом, купається білявий опецьковатий хлопчик: викупавшись, прибігає він через долину та через леваду, вбігає в тінистий сад, впаде під першою грушею або яблонею і засне сном суще спокійним. Проснувшись, він дивиться на гору супроти його, дивиться, дивиться і сам себе питається: А що там за горою? Там повинні бути стовпи залізні, що підпирають небо. От коли-б піти туди та подивитись, як там вони його підпирають? Піду та подивлюся. Аж воно не далеко. Встав і, не міркуючи, пішов він через долину, через

леваду прямо на гору. І от виходить він за село, минув царину, перейшов з пів верстви полем а на полї стоїть висока чорна могила, він зліз на могилу, що б звідтіля подивитися, чи далеко ще до тих стовпів залїзних. Стоїть хлопець на могилї, та дивиться навкруги: і по сей бік село, і по той бік село, і там із за темних садів визирає церква з трема банями, укрита білою бляхою, і тут те-ж визирає церква із за темних садів і те-ж покрита білою бляхою. Хлопець загадався. Нї! гадає він, сьогодні вже за пізно! Не дїйду вже я до тих стовпів залїзних! Нехай вже завтра у купі з Катрею. Вона пожене корів до череди, а я піду до залїзних стовпів: а сьогодні одурю Микиту (брата), скажу, що бачив залїзні стовпи, ті, що підпирають небо. Він скотився, немов те барильце з могили, став на ноги і пішов, не озираючись, до чужого села. На талан його сустрілись йому чумаки і зупинившись спитали:

— А куди ти, паробче, мандруєш?

— До дому!

— А де-ж твоя домівка, небораче?

— В Кирилівцї!

— Так на що-ж ти йдеш до Моринець?

— Я не до Моринець, а до Кирилівки йду!

— А, коли до Кирилівки, так сїдай, товаришу, до мене на мажу! Ми і довеземо тебе до дому.

Посадовили його на скринку, що буває на передку у чумацькому возї, і дали йому в руки батіг; поганяє він собі волів, та й байдуже. Під'їжаючи до села, побачив він на супротивній горі свою хату і весело гукнув:

— Онде, онде наша хата!

— А коли ти вже бачиш свою хату, мовив хазяін воза, так і йди собі з Богом!

Він зняв хлопця з воза, постановив його на землю і, обернувшись до товаришів мовив:

— Нехай іде собі з Богом.

— Нехай іде собі з Богом, промовили чумаки. І хлопець побіг собі з Богом в село.

На дворі вже смеркалося, коли я (бо отсей опець-куватий білявий хлопець був нїхто більш, як смиренний

автор отсього хоча і не сентіментального, але журливого оповідання) підійшов до нашого перелазу; дивлюся через перелаз на двір, а там під хатою на темному зеленому оксамітовому шпориші усї наші сидять собі кружком та вечеряють; тільки Катерина, сестра моя старша і нянька, не вечеряє, а стоїть собі біля дверий, підперла голову рукою і ніби позирає на перелаз. Як висунув я голову зза перелазу, вона гукнула: „Прийшов! прийшов!“ підбігла до мене, ухопила мене на руки, понесла через двір і посадовила вечеряти промовивши: „Сїдай вечеряти, приблудо“. По вечері сестра повела мене спати, положила на постїль, перехрестила, поцїлувала і усьміхаючись знов назвала мене „приблудою“.

Я довго не міг заснути; події минулого дня не давали менї спати. Я все гадав про залїзнї стовпи та про те, чи казати мінї про них Катеринї і Микитї, чи не казати? Микита, гадаю собі, раз був з батьком в Одесї і вже-ж там бачив він оті стовпи, як-же я йому казатиму про них, коли я їх зовсїм не бачив. Катерину можна б одурити... та нї, не скажу їй нїчого; і, погадавши ще кілько про залїзні стовпи, я заснув.

За два, чи за три роки я бачу себе вже в школї, у слїпого Совгіря (се так звали нашого нестихарного дяка), складую *тму-мну*. Проскладавши бувало до *тлютля*, вийду з школи на улицю, подивлюся на яр, а там мої ровесники щасливі граються собі на соломі біля клунї і не відають, що є на сьвітї і дяк і школа. Дивлюся на їх та думаю: чому-ж я такий безталанний? На що мене сердешного мучать над отсим клятим букварем? І, махнувши рукою, дам драла через цвинтар в яр до отсих щасливих на ясну, теплу солому; тілько що почну там вовтузитись по соломі, якось ідуть два псалтирники, беруть мене, раба Божого, під плечі і вертають назад, с и р і ч до школи...

А в школї, самі здорові знаєте, що роблять з нашим братом школярем за втїканнє.

Слїпий Совгір (суще він не був слїпим, а так його прозвали за те тільки, що був визоокий) був у нашому селї дяком не то щоб стихарним, справжнїм, а так собі приблудою. Єго попередник, Ничипор Храма, те-ж

був у нас нестихарним дяком: раз якось у титаря на меду він занедужав у ночі та до ранку, Бог його знає через що, і вмер. Тоді саме був на меду і сліпий Совгір: от він, не довго думаючи, як прийшла неділя, став на крилосі, просьпівав службу Божу, прочитав апостола та так прочитав, що громада і сам отець Касян тільки дивилися оден на одного та й більше нічого. Після служби громада зараз нарекла сліпого Совгіря дяком і з шанобою, яка належала його сану, ввела його в школу яко в його дідівщину. Громада великий чоловік...

Поселився дяк в своїй школі, а школярі, між ними і аз невеличкий, пішли до його за наукою. З себе Совгір був великого зросту, широкоплечий і вдавав би з себе сущого Запорожця, колиб не був зизооким. Свою незаплетену косу він навіть носив якось так, буцім то не коса а чуприна.

Вдача в його була більше сувора ніж рахманна, а що до відносин потреб життя і в загалі що до комфорту був він сущим Спартанцем. Менї найбільше не подобалося те, що як прийде було субота, він після вечернї і почне нас усіх звичайно годувати березовою кашою. Та себ ще байдуже, нехай би собі годував; нам ся каша була за звичай, а от де був справжнїй спиток: бє бувало та й кричати не дає, самому велить лежати та не б о р з я с я виразно читати четверту заповідь! Спартанець та й годі! Скажіть-же люди добрі, чи був коли на сьвітї такий велитень, щоб спокійно лежав під різками та ще „не борзяся“ читав четверту заповідь? Нї, я гадаю, що такої людини земля ще не носила! Коли було дійде черга до мене, то я вже не благаю помилування а прошу тільки, щоб він ради суботи сьвятої змилосердився та звелїв хоч трошки мене придержати.

Інколи було й змилосердиться і звелить придержати та вже-ж так вихворостить, що ліпше би було й не просити у його милосердя.

Мир праху твоєму, сліпий Совгіру. Ти, небораче, сам не тямив, що чинив. Тебе так бито і ти так бив, та в простотї сердешній не добачав в тому гріха. Мир

праху твоєму, мізерний мандрівнику! Ти був цілком прав.

І от я, на радість мою невимовну, скінчив „малъ-бѣхъ“, себ то скінчив псалтир. Звичайно постановив братії кашу з шагами*), та учинивши сей обряд сьвященний з усіма переказами давними, другого дня взявся виводити крейдою премудрі каракули на мальованій дошці, сиріч я вже був не „псалтирник“ аби-який, а скорописець“.

З отсієї то, майже щасливої для мене доби, сталася реформа в школі: аж із самого Київа прислали до нас стихарного дяка. Совгір слїпий спершу став був змагатися, але-ж перед силою закона мусів здатися: зложив свою мізерію в одну торбу, скинув торбу на плечі, взяв в одну руку патерицю, а в другу зшиток з синього паперу, де були посписувані псальми або вірші Сковороди, та й помандрував собі шукати другої школи. А братія моя по науці „аки овцы отъ волка разсыпашеся“, то так і вони від нового дяка стихарного „зане пяница бѣ паче всѣхъ пяницъ на свѣтѣ“. Проти рожна тяжко прати: на що вже я був терпеливий за всю братію, але нарешті і я забрав свою зброю: таблицю, перо та каламар з крейдою та й помандрував во свояси з миром, дивуючись тому, що минуло...

От з того часу починається довга лава споминок моїх, невідрадних і найсумнїйших. Небавом вмірає неня, батько береться з молодою вдовою та замість віна бере з нею трох дітий. Хто хоч здалека бачив мачоху і зведенят, той значить бачив пекло в найогидливійшому його торжестві. Між нами дітьми не було такої години, щоб ми не плакали та не бились; не було години, щоб батько з мачухою не сварились та не лаялись.

Мачуха ненавиділа найпаче мене, мабуть за те, що я часто духопелив тендітного її Степанка. В осені того року батько поїхав чогось до Київа, в дорозі занедужав та, вернувшись до господи небавом і вмер...

По смерти батька один з моїх дядьків — а в мене їх було чимало — щоб вивести сироту в люди, як він

*) Шаг, давна мідня монета, нїби крейцар.

мовив, сказав менї за „яствіє та питіє“ в лїтку пасти череду свиний а зімою помагати його наймитові в господарстві; але-ж я вибрав собі що иньчого. Взяв свою таблицю, каламар та псалтир та й рушив до пяного стихарного дяка в школу і поселився там нїби школяр і робітник. От тут починається моє життє практичне. Перебуваннє моє в школї було таки доволї не комфортабельним. Добре ще, коли траплялися на селї небіщики (прости мене Господи!), тодї ще ми сяк так перебивалися, а як нема, то кілька днїв в ряду просто голодували. Інколи в вечері візьму я торбу а учитель мій візьме в десницю посох міцний, а в шуйцу посудину скутельну (ми не гребали такими напоями, як грушевий квас і ин.) та й підемо по під віконнєм „Богом избранную“. Иньчий раз траплялося, що дещо таки принесемо в школу а іноді так вернемось на сухо, тільки що не голодні.

Трохи що не увесь псалтир я знав на память і читав його, як казали мої слухачі, виразно, себ то голосно. От через се не було в селї такого небіщика, щоб я над ним не прочитав псалтиря; за те давали менї книш і копу гроший. Гроші я віддавав учителеві, бо се його дохід був, а він вже від щедрот своїх наділяв менї пятака на бублики. Отсе було єдине жерело, з якого я жив. З такими, вже-ж можна мовити, помірними доходами, годї менї було роскошувати та вбіратися красюком. Ходив я звичайно в дїравій сивенькій свитинї, раз у раз в брудній сорочцї, а про шапку та про чоботи і спомину не було, нї лїтом, нї зімою. Раз якось дав менї якийсь мужик за читаннє псалтиря ременю на пришви, але й те одібрав в мене учитель, наче свою власність.

Ой багато, пребагато розповів би я цїкавого на сю тему та журливо якось розповідати.

Отак над моєю дитинною головою пролетїло чотири мізерні роки.

Далї мої спомники набіраються ще більш тужливих образів. Далеко, далеко від бідного, любого мого краю.

„Без любви, без радости
Юность пролетѣла“ !

Не пролетіла справдї, а пропленталась в злиднях, в темноті, в зневазї. І все тяглося рівнїсенько двайцять лїт!

В той час, як я вештався по сьвітах, геть від мого любого рідного краю, я вдавав собі його таким, яким бачив ще дитиною: прекрасним і величавим; про звичаї його мовчазних мешканців я виробив собі думку, приладжуючи їх до пейсажу; та менї в голову не впадало, щоб могло бути інакше, а виходить, що інакше.

Перенїсши двайцятилїтний іспит, я трошки оперився і вже-ж полетів прямо до рідного кубла.

Небавом поперед мене мигнули давно знайомі менї хатки біленькі: вони із за темної зелені ніби усьміхалися до мене.

Ну, чи може-ж таки бути по отсїх любих захистках місце злидням і огидливим їх проводирям? Нї! а то чоловік був би не чоловіком а просто животиною. З оттакими солодкими думками переїхав я майже усю Чернигівщину, нїгде не зупиняючись. З міста Козельця менї треба було збочити з почтового шляху і близше приглянутись до мого едену та й почути отсе сумне та правдиве оповіданнє.

Місто Козелець своїм видом нїчим не відрїжняється від своїх братів, повітових міст українських. В історії нашій те-ж Козелець не грає ролї особливої, як н. пр. його товариші заднїпряньські, хиба тілько згадати, що року 1663. недалеко з відсїля збиралася чорна рада, через котру Брюховецький стяв голову своїому супротивникові Якиму Сомкові. Одно слово: місто Козелець нїчим не видається, але-ж проїзжий, аби тілько він не спав тоді, як переміняють йому коний, або не їв у паня Тихоновича, так непримінно полюбується з величавого храму, збудованого тією Наталкою Розумихою, з котрої пішов рід ґрафів Розумовських.

За шість верстов від міста Козельця, в селї Лемешах, в убогій хатцї на сволоці читаємо: „Сей домъ

соорудила раба Божія Наталія Розумиха року Божого 1610". А в місті Козельці, в величезному будинку, на мармуровій дошці стоїть: „Сей храмъ соорудила ґрафиня Наталія Розумовска въ 1642 г." Чудні отсї два намятники однієї і тієї-ж строїтельки!...

В Козельці я наняв собі пару конячок у купі з рудим жидком та й поїхав собі сїлськими доріжками, куди мінї треба було. Се було в вереснї. З ранку день був тільки сїренький, а під вечір став і мокренький. Близилася нiч, треба було десь переночувати, а по дорозї не тілько що коршми, але й шинку мізерного не видно.

Не доїздячи до Трубежа, або, як кажуть, Трубайла, нам здалося, що на пригірку стоїть село: під'їздимо близше, і справдї село, тільки погоріле і на чорчій улицї не видко нїчого живого. На тім боцї Трубайла за греблею ми побачили білі хати між вербами та між садами, що вже починали жовтїти. Проїхали ми по греблї повз два млини і опинилися в великому селї козачому. Чисті, великі хати і не поруйновані стїни сьвідчили про добробит мешканців. Мінї найбільше сподобалась перша від царини хата і я пішов проситися там на нiч. Дощик сїяв таки добре, а господар тієї привітної хати не вважає на дощ: стоїть собі, облокотившись на тин, убрався в новий непокритий кожух, курить коротеньку люльку та всьміхаючись дивиться, як його коханці круторогі воли половії раюють на городі, смакуючи капусту.

А господиня, побачивши з вікна таке злочиньство, вибігла з хати і скрізь сльози загукала:

— Чого-ж отсе, ти недолюде старий, стоїш та дивишся, як скотина добро нiвечить? Чому не заженеш її до загороди?

— Та я вже трийцять лїт заганяв її, нехай тепер ще другі заганяють! — відповів господар цілком байдуже і курив собі люльку.

— Ой, Боже-ж мій з тобою! — знов загукала господиня. Хоч би ти кожух зняв, хиба ти не бачиш, що дощ іде?

— Так що-ж з того? Нехай собі йде з Богом.

— Як що-ж? Кожух ізнівечиш.

— Так що-ж, нехай собі ізнівечу, у мене другий є.

— Хоч ти йому кіл на голові теши, а він все своє верзе мовила господиня і побігла виганяти з городу скотину. А господар подивився у слід неї і спокійно усьміхнувся.

Мині вельми подобалася отся, цілком українська сцена і я, висунувшись з брички, повітав господаря з добрим вечером. На то він мині відповів:

— Добрий вечер і вам люди добрі. А чи далеко вас Біг провадить? — спитався він, надягаючи шапку.

— Та воно недалеко, а все таки сьогодні не доїдемо — відповів я, вилазячи з брички, і додав з протягом:

— А чи не можнаб у Вас, дядьку, підночувати?

— Та чому не можна? Можна! Боже благослови! Хата у нас чимала а ми добрим людям раді.

І кажучи отсе, він відчинив ворота і бричка всунулася в двір.

— Просимо покірно до господи — мовив до мене господар, як війшов до двору. Знати було, що він силкується вимовляти слова на московський лад.

Я війшов у хату. Майже темно було в хаті, але все таки можна було спостерегти, що хата простора і чиста.

— Просимо покірно, садовіться — мовив господар, вказуючи на лавку — а я тимчасом скажу своїй старій, нехай нам що небудь засьвітить — додав він, виходячи з хати.

За хвилину прийшла в хату бабуся з сьвічкою, постановила її на стіл, сама повагом одійшла до дверий і, згорнувши руки на грудях, мовчки стала. Вона була в чистому очіпку і в німецькій сукні. Се мене доволі здивувало. Яким се чином, погадав я собі, в мужицькій хаті опинилася така проява.

Небавом за бабою прийшов і господар у хату, несучи на руках дитину. Дитина плакала, але побачивши

бабусю, стисла губоньки і усьміхаючись, простягла до неї свої малесенькі рученята.

— Візьми його, Микитівно, до себе — мовив господар, оддаючи дитину бабусі. — Бач, воно мужика боїться! Сказано, княжа! — додав він, гладячи дитину по голові своєю кістлявою та широкою рукою.

У мене в кишені були леденці*). Треба мовити, що отсей продукт був у мене раз-у-раз в кишені тоді, як я їздив по Україні, бо до мого понурого земляка нічим так швидко не можна піддобритись, як приголубивши його дитину.

І я часто і не без користи вживав його заходу. Я дав дитині леденець. Воно спершу подивилося на мене своїми незвичайно великими очима, потім мовчки взяло леденець і, усьміхаючись, засунуло його в свої рожеві губинята.

Тут можна стало близше подивитися мині на дитину і на бабусю. Бабуся здалася мині живим малюнком Жерар-Доу; а дитина була сущий херувим. Мене вразила чиста тонка краса дитини; мої очі зупинилися над тим прегарним твориннем. Бабуся віднесла дитину геть і перехристила; мабуть, щоб не з'урочено; а господар, підійшовши до мене, мовив:

— А що? хиба не панська дитина?

— Прегарна дитина — відповів я і дав дитині ще одного леденця.

Знати було, що мій гостинець задовольнив господаря: він, підійшовши до бабусі мовив:

— А скажи лишень моїй старій, чи не знайде там вона чого нам підвечеряти? Та може, коли не лиха буде то й тее... по чарці. Догадуєтесь, Микитівно? — і, повернувшись до мене, додав: — Ми, добродію, люди прості; не маємо нічого такого солодкого, ні того чаю, ні-же того сахару, а так собі, по простому.

Бабуся вийшла з хати, а господар, з дитиною на руках, підходячи до мене, мовив:

— Отепер подивіться на неї, добродію! Правда, що гарне? — сказано: „княжа".

---

*) Леденець—карамельки.

— Яким се побитом князівська дитина опинилася в вас? — повідайте менї Бога ради — спитався, я дивуючись.

— Нехай вам, добродїю, про се Микитівна розповість; бо тут, не вам кажучи, була суща кумедія, а вона його мати... та я не розповім вам, як воно там вигоріло, мене тодї й дома не було, то я й не бачив; нехай Микитівна сама розкаже: вона бачила, то вона й знає, як воно дїяло ся.

Тим часом бабуся прийшла в хату і поверх килима накрила стіл білою скатертиною; дістала з полицї восьмикутну фляшку розмальовану, з горілкою, чарку, і постановила на стіл, потім на деревяній тарілцї, те-ж розмальованій, принесла паляницю і чабака,*) покраяного на шматочки.

Все отсе вона зробила тихо, так поважно, що, дивлячись на неї, можна було запевне мовити, що вона зросла і зістаріла ся не в мужицькій хатї. Далї взяла вона на руки дитину і одступила геть; а господар мовив до неї:

— Микитівно! як уложиш дитину спати, так заходь до нас; нам треба буде де про що у тебе розпитати. Та кажи там моїй старій, нехай нам вечерю готує, та не галушки, або куліш; бачите, що у нас чужі люди.

Бабуся вийшла з хати, а він мовив у слїд неї:

— Зайдїть-же до нас, Микитівно, як упораєтесь!

— Добре, зайду, — відповіла вона з сїней.

Випивши по одній, а далї і по другій, господар став більш говірким, та так розбалакав ся, що й сам того не спостерігаючи, розповів менї своє життє. Між иньшим розповів, що як ще він парубкував, так був в погонцях під Французом і вернув ся з Нїмеччини голий-голїсенький, з одним батогом в руках; а потім пішов до пана в найми; далї розповів, як він працею та розумом богатїв, і з голоти-сироти зробив ся першим господарем на селї. Одно слово: за годину, я, не розпитуючи, знав вже усю його найтайнїйшу історию. Але

*) риба.

що менї найбільш сподобало ся, так те, що він, розповідаючи історию звичайну, немов мимохіть зачепляв свої події велитенські, не бачачи в них нїчого незвичайного. Тимчасом бабуся принесла нам вечерю і сама з нами повечеряла. По вечері господар, помолившись Богові, повернув ся до бабусї і мовив:

— Тепер Микитівно! розкажіть нам про свою княгиню, як воно там у вас дїяло ся; та спершу наточіть нам в кухоль сливянки; воно, знаєте, веселїйше буде слухати.

Хвилин може за пять бабуся вернула ся в хату з чималим шкляним глечиком в руках, постановила його на стіл, сама сїла на ослонї. Трохи помовчавши, вона зітхнула і мовила:

— Про се безталаннє, Степановичу, про сю тяжку, гірку долю я готова щодня, що годинн розповідати цїлому сьвітові, що-б увесь сьвіт відав про сї сльози гіркі та керваві тай карав ся їми.

Бабуся зітхнула. Ми випили по чарцї сливянки, а бабуся, утерши сльози мовила:

— Не вмію вам сказати, скільки тому минуло лїт, але було се давно, ще до Француза, я тодї була ще стригою, як небіжчик Демян Хведорович, царство йому небесне, вернув ся з пїд Француза. Вони служили десь в козаках, а в яких суще, того не вмію вам сказати; знаю тільки, що в козаках, і більш нїчого. Свого татуся, Хведора Павловича, царство йому небесне, вони не застали живим. Оглядївшись коло господарства, полагодили, що треба було полагодити, а чого не треба було, то й так лишили. Тодї-ж ото вони збудували і оті два вітряки, що на горі стоять. З усего добра вітряки тілько й зацїлїли. Збудувавши вітряки, заходили ся сватати ся. Аж за Остром, у якогось Солнинни, висватали Катерину Лукянівну; на весні ото посватали ся, а після першої Пречистої й побрали ся. І пів року не був женихом, голубонько мій! Після весїлля мене взяли до двору в покої. Довго я плакала та нудила ся за своїма кревними; а потім, як підросла, то й привикла. Другого чи третього року, здаєть ся третого, післав їм Бог дитину: Катериною охрестили, а мене приставили до неї за

няньку. З того часу і по сю люту пору я ні на одну годину не розлучала ся з моєю безталанницею: у мене на очах зросла і заміж пішла і...

— Та годі вам плакати, Микитівно! — промовив господар з почуттєм — на все те воля Божа; слізми тілько Бога гнівите...

Бабуся трохи помовчала а далі знов мовила:

— А що за господар! що за добрий пан! душа у його праведна була. І все пішло прахом... Отсе було Катеринич, небіжчик вже, приїде до нас з Київа да тільки дивуєть ся! А вже він такий був, що марне нікого не похвалить! Та правду мовити було чому й дивувати ся. У селї усіх на все сорок хат, а подивили ся б ви, чого в тому селї не було! І стави, і млини, і пасіки, і винниця, і бровар, і скотини ріжної, а в коморах! Господи! хіба тілько пташиного молока бракувало, а то все було. А на селї, по улиці так любо й пройти! Хати чисті, білі; здавало ся, що у нас на хуторі вічно субота великодна: люди ходять собі по улиці, або сидять по під хатами з'обуті, одягнені; дітвора бігає в білих сорочечках, немов янголятка Божі! Ох-ох! і де воно все поділо ся! Правда і Катерина Лукянівна була хозяйка, та все таки не те, що він. Бувало отсе що Божої неділї, або на сьвято яке покличе небіжчика отця Киприяна на „Отче наш"*) та й постановить 12 ґрафинчиків, усе з настоянками ріжними. А о. Киприян, царство йому небесне, на О т ч е н а ш випє чарочку з кождого ґрафинчика, а як дійде до останнього, то й промовить: „от-отсе добра горілка! її й будемо пити." Правду мовити, усї горілки були однаково добрі, та він, небіжчик — такий вже чудний був, любив іногдї, царство йому небесне, і пошуткувати.

— Чудний, таки чудний був небіжчик, мовив господар, наливаючи в чарку сливянки — а що б сказати пяного, так я його ні во вік не бачив. Бог його сьвятий знає, як воно так; чи то вже дасть Бог людині таку добру натуру, чи сам вже чоловік так себе

*) Се б то на перекуску: благословляючи її, піп читав Молитву Господню; з відсїль і пішло „на Отче наш."

приспособить. А що Микитівно! коли б і ви з нами випили чарочку сливяночки, може б воно полекшало.

Бабуся не взяла ся до сливяночки і, трохи помовчавши, розповідала далі.

— Катерині Демянівні ішов уже другий годочок, як вона вперше на ноги стала. Я привела її за рученьку до гостинної кімнати, де вони вранці чай пили. Господи! що тут було радощів, так і не сказати! Катерина Лукянівна взяла її до себе на руки, поцілувала і промовила, що ні за кого в сьвіті не віддасть її заміж, хіба за князя, або за єнорала. Ох-ох! так воно й стало ся на наше безголовє! А які люди присватували ся! так ні! дай їй князя, або єнорала... от тобі й князь!...

— Нїчого казати, хороший! перебив господар, дав він їй бідній себе знати.

— Стала вона, ота дитина, рости, стали її учити, спершу грамоті, а потім і Господи! чому тільки вони її не вчили! Аж жаль було дивити ся на бідолашну дитину: і шити і гаптувати, і прясти і нитки сукати; а раз якось батько післав її навіть корів доїти. А вона — мати — було часом накинеть ся на його: „Що ти робиш, каже, з бідною дитиною? Хіба ми її за мужика готовимо?“ А він на те: „Може й за мужиком доведеть ся жити; будущини не вгадаєш.“ Тоді вона: „Ти б ліпше для неї справив у Київі фортепіяни.“ Купили і фортепіяни на контрактах; привезли і вчителя: не вмію сказати, чи він Поляк був, чи Німець, не скажу; тільки по нашому не вмів він говорити. Як вимовить бувало слово, так слухаєш та регочеш ся. За рік, чи два, він вивчив її грати на фортепіянах. Вже було як і заграє моя лебідонька! сидиш, слухаєш, слухаєш, тай заплачеш; а вона візьме тай перемінить пісню, та як утне горлицю, або метелицю! Не витерплю було я грішна! як візьму ся в боки, та як піду, як піду! аж підлога під ногами гнеть ся, а вона грає та регочеть ся. Раз якось на сему застала нас пані, та як гукне на нас: „Ти що отсе робиш! Хіба тому тебе вчили грати! струмент тільки псуєш своїми мужицькими піснями! А ти, циндре! — се на мене, — не знаєш, де корів доять, так знатимеш!“ Я, звістно, перелякала

ся, стала собі в куточку та й дух притаїла, наче мене й у сьвітлиці нема.

— А ви таки, Микитівно, були колись, нігде правди діти, добре дзендзюриста — озвав ся господар, наливаючи чарку сливянки.

— Прости мене, Господи! — сказано: молодість, а за молоду чого не трапляєть ся! Бувало, як моя пташечка, Катруся, зовсім виросла, так як полягають пани по вечері спати, ми й підемо по тихоньку в сад, гуляємо; до самого сьвіту гуляємо! А місяць так тобі сьвітить неначе в день! А вона ще візьме, тай засьпіває: „Не ходи Грицю, та на вечерниці!“ тихо-претихо, та солодко, так би, здаєть ся, до самого б сьвіту усе б слухала її та слухала.

— Памятаю, добре памятаю — перебив господар: раз іду я в ночі повз ваш сад, чую: щось сьпіває, тілько не „Гриця“, а якусь иньшу пісню; я й зупинив ся, та ніби прикований до тину і простояв до самого білого дня: нічого казати, пречудесно було слухати, як вона сьпівала.

— А в ранці, чи спала, чи не спала, порхне наче та пташка, тай знов веселить ся і ніхто опріч мене не відає, що в ночі діяло ся... Еге! Бідна головонька моя! трохи, трохи не забула: тут, голубята мої, є недалеко від нашого села біля Трубайла хутір Ячного. Ви, Степановичу, знаєте самого Ячного? Він і досі ще, дяка Богові, живий і здоровий... а що вже за господар, так і небіжчикові нашому, Демяну Федоровичу, не уступить. Правда, у його на всему хуторі тільки десять хат, так за те-ж і хати вже! за те-ж і люди! Що хата то й семя душ з десять. Звісно в добрі та в роскошах живуть; у самого майора ставочок, млиночок, садочок, а дімок, наче та писанка: чепурненький, біленький, дивись тільки на його та любуй ся. А що-ж би було, коли б у його ще й господиня була жива!... а то він сам за всіх господарює. Правда, був у його синок; та то що?! Дитина ще, тай та зросла не на очах, а десь в школі було; не тямлю, чи в Київі, чи в Ніжині. А були вони з нашим небіжчиком великими приятелями: коли не наш у його, так він у нашого: куска хліба не

з'їдять нарізно, усе вкупі. На сьвятах приїздив до його гостювати і син його з школи, та тільки слава, що приїздив до батька; а в нас було і днює і ночує; усе було з моєю Катрусею і в полі, і в саду, і в покоях: одно без одного нікуди; а я було дивлюся на їх та й гадаю: от зросте парочка так на предиво! Вони просто одно для одного й на сьвіт божий родилися. Так гадав і майор, так гадав і наш Демян Федорович, а про дітий вже нічого й казати! Та всі так гадали: тільки Катерина Лукянівна не так гадала. Вона спала й бачила затем або князя, або єнорала, а про кого иньчого і думати не хотіла. А отсе було, як прийде час виряжатися йому до школи, так Катруся моя вже за тиждень починає плакати; а коли він зовсім вже поїде, вона в постіль ляже і довго після того нічогісенько ні їсть, ні пє: Господь її знає, чим вона й жива була. Так то вони, мої голубята, росли і виросли вкупі та й покохалися собі на безголовє. Господи! я вже в домовину дивлюся, а як нагадаю про їх, моїх пташенять, так ніби знов помолодію! Бувало отсе вже саме перед тим, як треба їм розлучатись, зійдуться собі в садку, постануть де-небудь під липою чи берестом, обіймуться, поцілуються і довго, предовго дивляться одно на одного в вічі, а сльози з очий, наче ті перли, котяться. Мабуть чули вони, серденята, що не дадуть їм жити одному для одного.

Ото-ж і скінчив він свою школу. Ґубернатор Катеринич, тепер вже небіжчик, взяв його до себе у Київ, до якогось там суду приділив його, не вмію вже вам того сказати, до чого він там його приставив. Перебув він там рік у тому суді, чи в палаті, а на другий приїздить до нас в гості і давай сватати Катрусю. Демян Федорович, царство йому небесне, зразу згодився і каже, що ліпшої дружини нашій Катрусі не знайти й за морями. Воно й правда. Так що-ж! Сама — себ то не Катруся сама, а сама Катерина Лукянівка уперлася і руками і ногами. — „Що се таке! — гукає було: — щоб я свою єдиначку видала за якогось хуторянина, за гречкосія! Нї во вік! Ліпше в домовину її положу, ніж бачитиму її, мою любу Катрусю, на хуторі Ячного!

Що вона там робитиме? Индиків годуватиме, та гусий заганятиме!... Нї! не на те я її на сьвіт породила; не для хуторя Ячного я її виховала?“ — Погукає отак та й замкнеться в своєму покою на цїлий день. А він сам коло неї і сяк і так; нї! хоч і не підходь! — одно своє вона провадить: князя, або єнорала тай годї! Раз небіжчик Демян Федорович хотїв звінчати їх вже без її волї, та мабуть не судив Бог зробити йому таке добре дїло. Вернувшись з Київа, об Різдві він занедужав, а на середхрестє і душу Богові віддав! Господи! і тепер страшно нагадати, як він її, вже лежачи на божій постелї, благав не видавати Катрусї нї за князя, нї за єнорала а одружити її з молодим Ячним, або з ким иньчим, та аби тілько з рівнею.

Нї-ж таки! — поставила на своєму! Наче на хріх, саме в чистий четвер вступила в Козелець драґунїя: розвели її на постой по хуторах та по селах на цїле лїто. Що то за драґунїя була! бодай вона нїколи до нас не верталася! Дала таки себе в тямки ота клята драґунїя! Чи то одна чорнобрива умилася слїзами, провожаючи оту Іродову драґунїю! В самому тільки нашому селї лишилося чотири покритки, а що то в Оглові або в Гоголеві? Мабуть там їм і рахунку не зведеш!

— Ой! лихо нам, лихо нам з тими драґунами! — промовив господар, наливаючи чарку сливянки.

— І тепер страшно згадати, — мовила далї бабуся. Раз якось у вечері сидимо ми всї троє в гостинній; я, здається, карпітку вязала, Катерина Лукянівна так собі сидїла, а Катруся книжку читала, да таку жалїсну, що я трохи-трохи не заплакала: про якогось Запорожця Киршу, чи про Юрія, гаразд вже не пригадую, а тільки вельми жалїсна. От вже дочиталася вона, моя рибонька, до того місця, де того Юрія Запорожця в кайдани закували і в темницю засадили; тільки ото зирк! дивимося: йде в кімнату драґун: височезний, усатий, а ника неначе те решето: гладка та червона, здавалося, червонїйша від коміра, що був у його на мундурі. „Я, каже, такий і такий князь Мордатий“, а я собі думаю: ми й самі бачимо, що ти мордатий. „Я каже, скуповую овес і сїно, чи нема у вас на про-

дажі?„ Катерина Лукянівна на те йому: „Є, каже, прошу вас, сідайте.“ От він і сів собі, а ми з Катрусию зараз до другого покою, щоб там книжку дочитувати. Тільки що почала вона читати, аж іде Катерина Лукянівка і каже: „От тобі, Катрусю, і суджений твій“. Ми як сиділи, так і обмерли! Як там воно було у їх того безщастного вечера, як там він сватався, ми про те нічого не знали. Ото-ж з того самого вечера і почав князь їздити до нас що дня і вранці і ввечері. А молодого Ячного, як приїде було з Київа, і на двір не пускали; ходить було він по за садом да плаче, а ми дивлячись на його і собі в сльози. Овва! не помогли й сльози, а ні—ні! На своєму таки поставила Катерина Лукянівна: зараз по смерти Демяна Федоровича, на великодних сьвятках, взяла тай посватала за князя мою Катрусю безталанну. І таки справді безталанна! З усего добра, з усіх роскошів тільки й лишилося, що два вітраки, і сам ще Бог відає, чи буде живим, промовив ніби сам про себе господар, наливаючи чарку сливянки.

— От — як воно було, Степановичу: на провіднім тижні повінчали їх. Плакала вона, моя безталанниця, плакала та що з того! Мабуть так вже Бог хотів, не замолила його милосердного; мабуть Господь Бог люблячи карає. Другого дня по шлюбі перебрався він до нас з Козельця; а денщик у його Яшка (Яков) такий бридкий (обірванець) те-ж з ним приїхав. Тільки й доброго було у них, що величезний білий собака кучерявий, юхтовий зелений капшук та довга люлька. От з того дня й пішло нове господарство.

На сім слові бабуся трошки зупинилася, помовчала, перехрестилася тай знов мовчала.

— Прости, Господи, мене, непрощену грішницю за що я гужу чоловіка! він-же мені нічого лихого не заподіяв. Ні, як подумаю, так він і мені багато лиха наробив. Він, прости йому Владико милосерний! — бабуся знов перехристилася, він душогуб! занапастив мій єдиний скарб, мою одну, єдину любов. Я нікого в сьвіті ніколи так не любила, як мою зірку та бездольну Катрусю. Одна моя єдина радість, одно моє єдиное солодке щастє було, бачити її щасливою в парі. Що-ж? Сльози,

сльози, сльози та сором! а все мати, усему лиху причиною рідна мати. Ба! заманулося свою доню єдину побачити княгинею! От тобі й княгиня! любуйся тепер на свою княгиню! любуйся тепер на пречудесне своє село, на свій сад зелений, на свій будинок! Любуйся, Катерино Лукянівно! любуйся на свої хороші вчинки! Ти, ти одна отсе все накоїла!

— Та цур їй, Микитівно! не згадуй про неї, нехай їй лихо сниться! росказуйте, що там далі було, — мовив господар.

— Ох! я не тямлю, як його й розказувати, бо тут піде таке страшне та погане, що гріх і подумати, а не то що розказувати.

— Росказуйте вже, Микитівно, до краю, а то не треба було й починати, мовив господар, наливши чарку сливянки і підносячи її бабусі.

— Дякую, Степановичу! — спасибіг вам, я вже моїми слізми пяна.

А не хочете, то як хочете, ми з добродієм випємо, а ви тим часом розкажете. як воно почалося у вас те нове господарство — промовив господар, частуючи мене сливянкою.

— А почалося воно так — промовила бабуся.., і помовчавши майже скрикнула:

— Ну, повідайте-ж мені люди добрі! чого сій грішниці? Пані на всю губу! всякого добра видимо й невидимо, в роскошах купалася! так ні-ж! мало! дайте мені зятем князя, а то умру, як недасте! Добула, виторгувала, купила собі князя, продавши свою доню єдиначку. Ой, матїрки, матїрки! мабуть забуваєте ви проте, як страждете, родячи дитину, коли так дешево продаєте її... а вона-ж вам так дорого обійшлася!

Бабуся замовкла, а господар мовив:

— Так то воно, так, Микитівно! Та ми все таки не відаємо, як у вас почалося нове господарство?

Бабуся спокійно мовила далі:

— Почалося воно, Степановичу! з того, що князь в покоях собачню завів... от як почалося нове господарство!... Що дня божого пішли бенкети! за димом з тютюну сьвіту божого не видко було, а вже про иньче

й мовити нїчого. А ще як покличе було до себе на полюваннє усю драґунїю з Козельця, то й не приведи, Господи! Заїдуть пяні, брудні, гидкі такі, що, не приведи, Господи, щоб і в снї такі привиділися. Та ще кожен візьме собі по денщику, такому-ж бридкому як і сам. Та не день, не два, не три а цїлий тиждень гостюють. А чого вони за той тиждень накоять в домі, так і розповідати соромно! Свинушник зроблять! чисто свинушник! Цїлий місяць після їх було миємо, та куримо. Отут то я довідалася, що воно таке ота драґунія! А Катерина Лукянівна дивиться тільки на них, та всьміхається і більш нїчого! Не минуло й місяця, як він все уже прибрав до своїх рук. Ключі від комод, та від льоху були у поганого його Яшки; коли чого треба навіть Катеринї Лукянівнї, то треба у Яшки прохати. Отодї то я вперше заплакала, отодї то я побачила нашого князя таким, яким треба було бачити його матері ще до шлюбу. Але-ж вона гордячка й виду того не подавала, що все те бачить; а дійде до скруту, стане їй не в моготу, вона й тодї, хоч через велику силу, усьміхнеться і поверне все на жарти. А Катруся, бідна моя Катруся! сидить собі в покою, та річкою розливається... А він!... та чи оденже раз таке траплялося! Приїде з Козельця опівночі, пяний, привезе жида з цимбалами, та усїх на ноги підійме: „Танцюйте, гукає, танцюйте хахлацькі душі, а нї, то всїх вас передушу!“ Ми з Катрусею утечемо собі: лїтом в сад, а зімою не раз ночували в мужицькій хатї...“

— Чудним менї здається тільки ось що — перебив господар: — чому ви не догадалися пяного його задушити; тай сказатиб, що вмер з перепою, або просто, що згорів з горілки...

— Е! так думаєте! — легко воно сказати!... а гріх, а суд страшний, Степановичу! Нї, нехай собі вмірає своєю смертю. Господь йому і суд і кара, а не ми грішні.

— Та воно то так, Микитівно! але трапляється ще і ось як: одному розбишацї на сповіди у Київі чернець задав таку покуту: „Візьми, каже, непрощений грішниче! два камнї, звяжи їх до купи ремнем-сирицею,

перекинь через плечі, коли ремінь нарветься, тоді гріхи твої прощені будуть.“ Ото-ж і йде він з тими камнями через гробовище, тай бачить, що на сьвіжій могилі блудний син матір свою проклинає. Господи каже той розбишака! післав я на сьвіт не одного доброго чоловіка, дай пошлю і отсего злодюгу, що лається. Та як замордував його, зараз йому ремінь наче ножем перерізало. От що!... Ну, так що-ж там у вас далі було, Микитівно? — мовив господар, присовуючи до себе кухоль з сливянкою.

— Були, Степановичу, сьпіви да танці, да бенкети опівночні! Добенкетувалися до того, що під кінець зими нічого було й на стіл постановити! Драґунія, знаєте, наїде голодна така, що хоч порожню макітру її постав, то вона з'їсть. Усе було, що не постав, вони наче мітлою зметуть; а чого з посуди не поспієш заздалегідь прияти зі столу, вони й те перебють, сказано пяні люди. А князь сидить собі за столом, в долоні плеще, да гукає: ура! Спершу я не розуміла сего слова, думала, що він гнівається та гостий своїх лає, а виходило, що він радіє тому, що гості добро його нївечать. Отак вони цілу зіму просодомили та прогоморили. А на весні дивимося: наше поле не зеленіє, ні трава, ні жито, ні пшениця не зеленіють. Прийшли й зелені сьвята, а поле чорне, наче на йому нічого й не сіяно. Вже й молебні правили, і воду в криницях сьвятили, не помогло! нічого не посходило. Ярину посіяли, та зерном в землї погибла... Люди заплакали, скотина з голоду заревіла, нарешті й собаки заскиглили, завили і порозбігалися. Господь відає, звідкіль взялися вовки, та і в день і в ночі так і ходять по селу. То було всесьвітне лихо. А нам лихо вдвоє: раз те, що люди на селї пухли з голоду, гинули немов собаки ті, без сповіди, без сьв. причастя; отець Кипріян і собі занедужав... А друге наше лихо, що князь нічого сего не бачить: закличе до себе свою драґунію і з людьми і з кіньми і з собаками тай контентує їх цілий місяць, а про те йому й байдуже, що у мужиків ні одної криші не лишилося на хаті, усе скотина пооб'їдала; у лїсї не стало ні одного дерева живого; і дуб і ясень і клен і осика,

та на що вже верба, яка гірка, і її люди поскоблили та поїли. Ох Господи! Що то Бог робить з чоловіком. Глянеш було, зовсім не чоловік ходить, а щось страшне, звір якийсь голодний; без жаху і подивитися на його не можна!... А діти!... бідні діти! просто пухли з голоду; лазять було серед улиці наче цуценята, та тільки й чути від них одно слово: „папи, папи!..“ Ви може собі гадаєте, що хліба в нас бракувало? Де вам! в скирдах та по коморах миші його їли, літ на пять вистачилоб прохарчувати, не тільки наше село, а цілий Козелець! Так що-ж ви робитимете, коли не давав людям: лїпше, каже, я попродаю як подорожшає, а люди нехай дохнуть, від них користи мало!...

Катруся моя люба заікнеться було слово промовити за людий, він на неї немов на свого білого собаку, як гукне: „Мовчи, наче я не знаю, що роблю!“ — Вона й замовкне: піде до другого покою да в сльози, а я, дивлячись на неї, і собі! Що то вдієш з ним! сказано — звір; а не людина! Господь її знає, як вона то виносила. Вона тоді вже ходила з отсією самою дитиною, що ви сегодні бачили... А коли було він пяний засне, вона, дрожачи, тихесенько прийде повз його до свого покою, впаде там на вколїшки перед образом Скорбної Божої Матері, та так молиться, та так плаче, так гірко да тяжко, що я ніколи в сьвітї не бачила, щоб люди так плакали. Менї було аж страшно стане. Коли-ж було він з своєю драґунією поїде на польованнє, ми наберемо по мішку хліба печеного тай... я-ж було й кажу їй: „Не беріть, не підіймайте через силу, самі ви бачите яка ви... я й сама понесу.“ А вона на те: „Нїчого, Микитівно, нїчого! ти тільки вказуй менї, у кого є маленькі дїти да старі немощні люди..“ От ми й підемо по хатах! Господи! чого я там не надивилася! Голодна мати рве кусок хліба з роту своєї умираючої дитини! Менї здається і вовчиха сего не зробить! О, що значить голод!... Заходимо раз до однієї хати: доки на сьвітї живу, сего не забуду!... Відчинили ми двері, так на нас і пахнуло пусткою! Входимо, бачимо: серед хати на долівцї лежать двійко худих-прехудих дїтий. Одно вже зовсїм конало, друге ще губинятами ворушило,

біля них стоїть мати: худа простоволоса, блїда, в розірваній сорочцї і без запаски. А очі у неї такі страшні, що й Господи; дивиться вона їми ні на дїтий, ні на кого, а так собі, хто його зна, на що вона дивиться! Ми зупинилися на порозї, а вона нїби глянула на нас і закричала: „Не треба, не треба хлїба“. Я дістала з мішка шматок хлїба і подала їй. Вона мовчки вхопила його обіруч, затремтїла; піднесла до рота мертвої дитини, а потім зареготала... Ми вийшли з хати...

— Ви, Микитівно, багацько таки дечого бачили на своєму віку — промовив сердешно господар:

— І не кажіть Степановичу! Не приведи, Господи, нїкому бачити того, що я бачила.

— Господь його милосердний знає — мовив господар до мене — як воно усе на сьвітї так хитро та мудро. От скажу хоч і про себе: господні руки мене на ноги поставили. У мене хлїба й свого таки доволї було, а то ще в людий прикупив; нїби знав, що буде недорід. Ото-ж як прийшов голодний рік, до мене усї й сунули по хлїб; я продавав в четверо дешевше нїж пани жидам продавали, і зібрав добрячу копійчину! Чумаки мої одну зіму зімували на Дону з худобою, а другу перезімували за Днїпром, там голоду не було. От слава Богу — чумаки мої вернулися живі й здорові, ще соли й риби навезли; а хлїб сьвятий я дома попродав, от у мене і грошї є і скотина, слава Богу, жива!... Так то дїється в сьвітї! дивно так!

— Такий вже ваш талан, Степановичу! — мовила бабуся зітхаючи: за те вам Господь і посилає, що ви в нуждї людий не забуваєте. От хоч і тепер: колиб не ви — деб я притулилася з сиріткою! Хоч з гори та в воду!

— Господь з вами, Микитівно! Ми свої люди! з ким-же нам і подїлитися, як не з вами. А тим часом розповїдайте, Микитівно, далї, а то нашому гостеві може спочити треба.

Так ото сяк чи так минуло лїто а осени ми й не бачили. З разу лягла зіма, да така люта, у купі голод і холод завитали до нас. Лїс увесь обідраний, висох, а князь заборонив його рубати на дрова. Хто, каже,

хоч гілечку зрубає, того в могилу зажену! Ліс, каже, славний, сухий, літом приймуся собі будувати палату. Я люблю простір, мені треба дворець, а не хата хахлацька, отака, в якій я тепер згинаюся немов собака в конурі. А люди бідні мерзли і мерли; що ти з ним вдієш, сказано пан. Що хоче, та й робить. На першому тижні, в пилипівку, Катерина Лукянівна родила; мамки не хотіла взяти, сама годувала свою дитину. Небавом після хрестин поїхав він в Козелець до товаришів; гостював там цілий тиждень. Ми без його трохи спочили, слава Богу; аж ото в ночі, ми вже спати полягали, вертається він, гуркотить у двері та кричить. Я швидше одчинила двері, дістала огню, дивлюся, аж з ним якась женщина в офіцерському убранні. Він як гукне на мене; чого ти очі вирячила? Пошла вон дура! Я й пішла до свого покою. Другого дня, за чаєм, він і каже Катрусі:

— Знаєш, серденько, який сюприс зробила мені сестра: не написавши до мене ні слова, взяла та й приїхала. От така шелихвістка. Та ти собі подумай тільки: на перекладних приїхала: просто гусар-баба. Учора, подумай собі: підходжу я до почтової станції, дивлюся, стоїть біля воріт тройка коний, зовсім вже готова. Я зупинився; а ну, думаю, подивлюся, хто такий їхатиме. Дивлюся, виходить дама. Я, знаєш, трошки тее... Ти вибач мені, серденько, така вже клята навичка... дивлюся, подумай, яка радість!... то була моя сестра... Ну тут ми кинулись оден до одного на груди.

— А я й не відала, що в тебе є сестра, промовила Катруся.

— А як-же, є та й не одна ще а дві. Одна за ґрафом Горбатовим, вона раз враз живе в столиці, — при дворі. Вонаб те-ж до мене приїхала, да знаєш, не можно, вона вельми замітна. Я тебе зараз, серденько, з своєю сестрою познайомлю.

Неначе те полотно збіґдла моя бідна Катруся. Вона запевне спостерегла, що то за сестра. За хвилину він привів ту сестру; не тямлю, чи молода, чи стара, за білилами та за румянами не можно було розпізнати.

— Отсе, каже, княжна Жюлї Мордатова. Вона так юрливо уклонилася, щось таке промовила по московськи, чи може по польски, нїчого я не розібрала, і Катруся, здається, те-ж, бо й головою до неї не кивнула, а тільки ще гірше збліднла.

— Ти вибач їй, моє серденько, вона в мене ще інститутка, по московськи майже слова не вимовить, та бач, у тому високому сьвітї жадної потреби нема на московську мову. От хоч про себе скажу: до двайцять лїт я не вмів дві слові по московськи промовити. У нас в Грузії так само, як і в столицї; нїхто по московськи не розмавляє, все по французьки. Аж ми й своє малесеньке пішлемо до столицї, в інститут? Правда?

Катруся не спромоглася більше терпіти. Мовчки встала вона і пішла до дїтського покою. Я за нею, а Катерина Лукянівна лишилася зі своїми князями...

Щасливаб я була, Степановичу, колиб забула те, що у нас дїялося в домі, але-ж Біг мене покарав, не знаю за що, наділивши мене доброю памятю. Після тієї клятої сестри я нї на одну хвилину не лишала Катрусї, та й вона, моя безталанниця, з того часу не виходила з свого покою. Господи, сьвята великомученице Катерино! Чи ти мучилася так, як мучилася моя бідна Катруся? І день було плаче і нїч плаче, я вже не тямила, що з нею й робити. Ото-ж вона плакала, плакала та й почала вже в умі мішатися. Я хотїла дитину від грудий відлучити, не дала.

— Помру, каже, вкупі з нею, нехай мене з нею в одну труну положать. Нехай, що хочуть, роблять, а я дитини нїкому не дам.

Що-ж менї було робити? Я так і лишала; дивлюся тільки та плачу. Катерина Лукянівна те-ж було зайде до нашого покою, гляне на свою княгиню та й не витерпить: хоч яка вона горда була, а заплаче та й вийде з покою. А поруч у других покоях пісні та музики, наче де в шинку на перехрестному шляху... Ота сестра його була жидівка, Хайка. Носиться вона з драґунами, сьпіває, танцює, да такі вихиляси виробляє, що аж гидко... Навіть люльку курила.

Катруся моя бідна, спершу вдавала, що нїчого не бачить і не чує, а потім вже їй сердешній не в моготу стало, та що ти робитимеш з таким виродком! У нашої сестри сказано тільки сльози, самі сльози, нїчого більш не лишило ся, а сльози що? вода! Ох! не одну річку вилила вона сїєї гіркої води, а йому байдуже! Інколи зайде до неї, та ще й питаєть ся: „Як себе чуєш?“ наче му повилазило, не бачить, що її ледві ноги носять. „Чи не післати, дружино моя, в Козелець до лїкаря полкового?“ — „Не треба“, промовить вона, тай замовкне. — „Ну, як собі знаєш, се твоє, а не моє діло, я до твоїх дїл нїколи не втручаю ся“, промовить і піде собі, стукнувши дверми. Тільки нам і сьвіту Божого видко було — як він поїде куди небудь тижнїв на два, або на три до своїх товаришів-драґунів. Тодї ми без його підлоги повимиваємо, вишкребимо, покої трохи попровітрюємо; а то просто стайня стайнею. Раз якось вернув ся він у ночі і привіз другу „сестру“, вже не жидівку, а Польку чи циганку, хто її знає, тямлю тільки, що була вона чорна: хотїв і сю знайомити з Катрусею, але Катруся його й до покою не пустила. Зіма підходила вже до кінця. Саме на середохрестї зібрали ся наші люди тай прийшли громадою прохати хлїба в зернї на насїннє; кажуть: коли Бог вродить, семерицею вернемо. Куди тобі! слова вимовити не дав! З очий прогнав їх бідних, та ще й собаками нацькував. Хотїла заступитись за людий Катерина Лукянівна, так він на неї як гукне: „Мовчіть! я сам знаю, що роблю! я до ваших ченців, да до спідниць не втручаю ся, прошу і до моїх дїл не втручати ся.“ Та се промовивши зараз покликав Яшку і казав запрягати троє коний, що б їхати до своїх драґунів.

Поїхав. А Катерина Лукянівна пішла до клунї, що б вибрати стіг жита і пшеницї да вспіти змолотити мужикам на насїннє. Гадала вона, що він звичайно довго не верне ся. Подивилась коло клунї, половини скирдів нема! Деж вони подїли ся? питаєть ся вона у токового. А токовий каже, що князь попродав жидам, і солому і полову, все попродав жидам, а се-ж, звістно, солому драґунам, а полову нашим-же таки мужикам;

а вони бідні й соломі раді-радїсенькі! Катерина Лукянівна вибрала одну скирту жита а другу пшениці і велїла мужикам молотити: „та швидче, каже, молотїть, а то вернеть ся князь, так не дасть вам нїчого.“ Так воно й стало ся. Другого дня тільки що розпочали молотити, аж їде він. „Що ви робите, сякі-такі! гукає на їх: як ви посьміли, хто вам велїв?! Я вас!“ Да як вихопить у візника нагайку, та як кинеть ся молотити молотників! нїкого на току не зістало ся, усї повтїкали. Вже-ж і Катринї Лукянівнї перепало! бідна вона три днї з ліжка не вставала. Після сего він аж до самих зелених сьвят нїкуди не їздив, усе дома бенкетував. А на саму зелену неділю поїхав кудись з своїм Яшкою. Катерина Лукянівна знов післала за мужиками і велїла їм намолотити скілько небудь ярини на насїннє; бо, дякуючи Богові, дощ перепадав і земля добре таки зазеленїла. Тільки що взяли ся молотити просо та гречку, аж вертаєть ся він, а з ним драґунії видимо — невидимо; немов та орда за Мамаєм рине: хто на мужицькому возї, а хто верхи, охляп без сїдла, а бідні денщики пішки, босоніж, тільки з люльками та з капшуками плентають ся за своїми драґунами. Тільки що переступив поріг, зараз кликнув свого Яшку, каже, що б о 3. годинї обід був на 50 осіб, а вечеря на сотню осіб. І обід і вечерю прилаштуй в саду; годї, каже, нам в отсїй стайнї валяти ся, можна тепер і на підніжний вийти. Та червінцями так і брязкає в кишенї. Да слухай, каже, звели прикажчикові, що б в ранцї усїх мужиків вигнав хлїб молотити, треба увесь перемолотити, скілько є. Отодї ми догадали ся, звідкіль у його червінців взяли ся. „Не вже-ж таки він увесь хлїб продав, каже Катерина Лукянівна: що-ж бідні люди дїятимуть?“

А драґунія тим часом, з усїєю міліцією своєю, не заходячи до покоїв, прямо в сад, попростягала ся на траві, люльку курить, та сквернословить, аж доки не звелїв він винести у сад горілку. Усї столи, стільці те-ж повиносили в сад; велїв був і з спальнї усе повиносити, та ми замкнули ся і не пустили до себе. Він вилаяв ся по своєму, по московськи, та й лишив нас. Доки готовили обід, драґунія пила горілку. Горілку

розстановили в фляшках трохи що не біля кождого дерева; пили, в карти грали; наш князь те-ж пив і грав; усї червінцї, що взяв у жида на задаток за проданий хлїб, програв: тодї — карти об землю і вийшов із за столу, а товариші у слїд його зареготали ся. Все отсе я з вікна бачила.

Вже смеркало ся, коли Яшка з денщиками почали лаштувати обід: постановили столи, на столи положили дошки, простї дубові дошки; вкрили їх полотном, бо у нас хоч і була довга скатертина, та Катерина Лукянівна не дала, що б пяні гостї не понївечили, а скатертина коштовна. На столї в трох місцях постановили сьвічки, а що б ще виднїйше було, по обох кінцях столу постановили бочки з під смоли і запалили їх. Тільки що драґунія сїла за стіл, де не взяли ся полкові музики та як утнуть! аж земля задріжала. Не переграли ще вони і одного маршу, дивлю ся, клуня наша горить. Смоляні бочки так і сиплють іскрами на скирти та на клуню, а гостї, незвичайно пяні, дивлять ся, регочуть ся та гукають: ура!

— Катрусю — кажу я — серденько моє, глянь-те?! клуня наша горить! що-ж робитимемо? Дивимось, а вона нежива. Я до Катерини Лукянівни, і та без памяти лежить; я на неї пирскнула холодною водою: очуняла.

— Ратуйте — кажу — Катрусю з дитиною, а то згорять. Скирти вже всї загорілися, от-от і до дому добереть ся. На силу на силу ми її привели до памяти та під плечі вивели з дому. Я хотїла дитину від неї взяти; так де! вона її з рук не випустила, тільки шепче: „Не дам, нїкому не віддам, а сама її поховаю.“ — Ми перелякали ся! — так якось страшно вона шепотїла. Ми повели її через греблю, прямо до вас, Степановичу, в хату: дай вам Боже здоровля! вже з вашої хати бачила я оте прокляте пожарище. Господь його знає, з відкіль і вітер той взяв ся: снопи з скирт так прямо на будинки летять... а як заняв ся будинок, вітер нїби трохи переминив ся, повернув на хати. За хвилину усе село запалало. — Пропали ми, кажу я до Катрусї; а вона бідна лежить, та тільки головою киває

до мене і язика в ротї не поверне. — Катрусю! Катрусю! — гукаю я; не чує вона. Я з того ні жива, ні мертва, — Катрусю! — ще раз гукнула. Вона як скочить, подивилася округ себе, та як кине на долівку свою дитиночку, як закричить несамовито, почала волосє на собі рвати!... Бачу я, що вона не в своєму умі, винесла я дитину до другої хати, а її ми з Степановичем сяк да так утихомирили, обгорнули її в рядно, тай почали лити їй на голову воду холодну. Прийшла вона в себе тай каже: „Не буду, не буду“, а чого — не буду — й сама не тямить. Потім зареготала, перегодом почала сьпівати, да так жалістно засьпівала, так страшно, що ми аж з хати повибігали. Отак промучилася вона до самого сьвіту. Перед зірницею трохи втихомирилася, а я тим часом сїла біля вікна та дивилася, як наше бідне село догоряє! Тільки де-не-де дим вився в гору... більш нїчого не лишилося. І будинок, і кухня і все село пропало, лишилися димарі та печи з панського будинку; а з мужичих хат і того не лишилося, бо у них димарі не з цегли. Сад лишився, тай той почорнїв від диму: стоїть собі осторонь, такий чорний да страшний, що й дивитися на його боязко. Заплакала я грішна, дивлячися на пожарище!... Що будемо робити? На все Єго сьвята воля!

Розбудила я Катерину Лукянівну і кажу до неї: „Що ми тепер робитимемо? куди ми дінемося з нашою Катрусею? де захисток знайдемо?“ — „А хиба що?“ каже вона. — „А те, кажу я до неї, що Катруся не в своєму розумі, збожеволїла“. — „А дитина? питається. — „Дитину, кажу, я від неї взяла, то вона трохи-трохи не задушила.“

Скочила вона та простоволоса на двір вибігла, гукає, щоб бричку швидче запрягали. Побачила, що двір чужий, вона й замовкла: подивилася на той бік греблї; охнула, затремтїла та мов нежива і впала до мене на руки. А як очуняла, то й питається у мене: „А де-ж княгиня? (вона все її так називала) покажи менї її.“ Пішли ми до комори, де була замкнена Катруся. Входимо: сидить вона на долівцї, в одній сорочцї, роспатлана, уся немов — огонь горить, хоч в коморі було

доволі таки холодно; в руках у неї зібгана сукня; вона її до грудий тулить. Подивилася вона на нас, та нищечком і промовила: „Спить, спить не розбудіть.“ Ми з комори, страшно було дивитися на неї. А Катерина Лукянівна байдуже і не зітхнула навіть. А вже ніхто, як вона всему лиху причиною стала.

Не осуди її, Господи, на Твоєму праведному судї!

Помовчавши повернулася до мене тай каже: „Марино! треба де небудь дістати бричку і коний, та відвести її до Чернигова або до Київа. До Київа, здається, близше; але де-ж ми запобіжимо брички да коний“. „Хоч би воза якого! Кіньми, кажу я, Степанович зарадить, тільки брички у його нема, лишень простий віз“... „Попроси, каже, хоч простого воза.“

Я випрохала у Степановича, спасибі йому, і воза і коний: намостили на возї сїна, покрили ряденцем, положили її бідну на возї; біля неї сїла Катерина Лукянівна... повезли до Київа до Кириловського монастиря... От тобі, Катерино Лукянівно, і княгиня! Любуйся тепер з неї!

Бабуся замовкла і ниїком заплакала, а господар мовив:

— Таки нїчого казати: добра княгиня.

— А з князем, що сталося? — спитав я.

— Господь його знає — відповіла бабуся. Перед Петром драґунїя з Козельця рушила в похід; так може і він з нею... тільки ми його з тієї страшенної ночі не бачили вже.

— Добрий і князь! нїчого казати — додав господар; хоч би до дитини навідався, проклятий!

— Господь з ним! нехай лїпше не відвідує, мовила бабуся і виходячи з хати побажала нам на добраніч.

Другого дня в ранцї, доки мій жидок підмазував бричку, та запрягав своїх сухоребрих коний, я сидїв на призьбі під хатою і дивився на той бік Трубайла, на сумні останки погорілого села: мимоволї вирвалося у мене: от тобі і село, от тобі і ідилїя! от тобі і па-

тріярхальні звичаї! О таке зривалося у мене з язика, доки бричка не висунулася на улицю. Подякувавши господареві за його безкористну гостинність, я рушив своїм шляхом.

За кілька днів був вже я у Київі: поклонившись сьв. угодникам печерським, того самого дня навідався я в Кириловський монастир*). Овва! ліпшеб було не навідуватися: там я занадто вже запевнився в гіркій правді сумного оповідання сего, що так журливо повітало мене на моїй любій рідній країні...

*) В Кириловському монастирі у Київі шпиталь для божевільних. — Ред.

ВАРНАК.

ВАРНАК.

В нашому величезному православному царстві російському є невеличка країна благодатна; така невеличка, що на ній помістилось би чотири німецьких держави, та ще в додачу лишило ся-б місце і про Францию. Живуть по сій країні ріжні народи і поміж ними народ великоруський — найправославний. Отсей народ не оре, не сіє нічого опріч динь та кавунів, а хліб їсть білий, пшеничний, що по своєму називає „калаци“, і висьпівує свою річку славетну, вславляючи її дбахою, золотим дном з срібними берегами.

Коли на землі убогій, мало родючій, де чоловік бєть ся, бореть ся з невдячним ґрунтом і часом падає ізнемігшись від тяжкої праці на злиднів, бачиш бруд і убожество, то й тоді бере тебе сум бачити бруд і злидні. Сумно, не вимовити як сумно. А яково-ж то, коли бачиш оті огидливі злидні в таковому краю, що, мовляв, тече по йому мед та молоко, — от, як приміром і по нашій країні!? Гидко, та ще гидче, коли між отими лінивими злиднями зустрінеш і заміжність, і з нею велику силу гидкого бруду та темноти.

А от по отій благословенній країні зустрічаєш все оте часто-густо. З якої-ж причини такі злидні в краю, що тече медом і молоком? Еге!... Се вельми важне питаннє політично-економічне; нехай колись гуляючи я напишу на сю тему історичний роман на чотири томи, та пильнувати му змалювати там з мікроскопічними подробицями норови, звичаї і історию сего архі-православного народу. А заким доспіє в моїй голові той знаменитий роман, я росповім вам ось що.

В отій благодатній державі є, та ще й не глибоко під землою величезний шар соли; а на тому шару сто-

їть невеличка фортеця: народ зове її „Соляною Защитою“.

Раз випала така пригода, що примусила мене відвідати ту „Соляну Защиту“.

В першу неділю мого перебування там я помітив в церкві старого, зовсім сивого дїда, ще досить сьвіжого; твар його була незвичайно виразна і шляхотна. Він правив в церкві за дяка; становив сьвічки перед образами, здіймав нагорілі ґноти, тушив сьвічки, при кінцї служби ходив з карновкою, замісць титара. Мене з'умила його величава постать: височезний зростом; сива, довга борода хвиляста; біле густе волосє, що повило ся кучерями: чорні брови густі, твар зграбна, чиста, щоки злегенька червоні, наче в молодого паробка, — одно слово: його можна-б взяти за модель на Мойсїя Боговидця, або на Гомерового Нестора.

Симпатична, стариківська краса сего дїда так мене причаровала, хто виходячи з церкви, я спитав ся у кулявого інвалїда: що такий отой дїд? Інвалїд відповів мінї досить ляконїчно: „Та то, добродїю, колишнїй варнак, а тепер перебуває тут на поселеннї. Що за доброї душі людина, і не сказати. Тодї я з'упинив ся біля церкви і очима провів того дїдуся. Чим більш я на його дивив ся, тим менш здавав ся він мінї похожим на варнака. Але-ж інвалїд не сказав би такого слова безбач!...

Я пригадав собі, що колись тут відкопували сіль засланцї і що чимало з них відбувши свою тяжку кару, мусїли тут же й оселити ся. Але-ж хіба така шляхотна твар могла бути у злочинця?... Я став на тому, щоб довідати ся про подробицї з минулого життя отого поважного дїда.

За тиждень я вже довідав ся, що він справдї тутешнїй поселенець і суще чесна людина; чоловік хоч і незаможний, одначе-ж і не злидар, живе власною господою; хатина у його хоч невеличка, але живе він так, що дай Боже, аби і по великих будинках люди жили з такими достатками, так чепурно і честно.

Було при йому чоловіка десять робітників; хоч вони й Кирґізи, та дай Боже, щоб і Великороси так ро-

били, як оті напів-хижі Кірґізи! Ще довідав ся я, що на той рік невідмінно його за його чесноти виберуть на титара і т. ін. Я став на тому, щоб спізнати ся з ним, та за доброї нагоди довідати ся невнїйше про його минуле життє, коли буде там що такого, що має вагу про моральне напучуваннє, так запишу і надрукую.

Чи вам коли трапляло ся сустрічати дїда такого повазного і шляхотного, що мимо волї здіймеш перед ним шапку і вклониш ся? Мінї таке трапляло ся.

Раз якось зустрів я того дїда, коли він ішов з вечірнї, я мимо волї поклонив ся йому. Він відповів ввічливим поклоном і спитав ся:

— Здаєть ся, ви не тутешнїй? Щось мінї не доводило ся вас тут сустрічати.

— Ваша правда; дїйсне я не що давно прибув на вашу „Защиту“.

— Здалека?

Я відповів.

Дїд простяг до мене руку; я трохи-трохи не поцїловав її.

— Ви земляк мій, — мовив він журливо. — Чи давно ви покинули нашу прекрасну Україну?

— Не більш року, — відповів я.

— Щасливі ви, Ви так недавно ще бачили наш Богом благословенний край. А от я! більш вже тринадцяти лїт не бачив його... Що там тепер дїєть ся?

У дїда навернули ся сльози.

— Коли мати мете час, — мовив він: не погордуйте провідати і мене; нехай хоч подивлю ся я на земляка. Будьте-ж ласкаві, зайдїть до мене!

Вже-ж пак, я зрадїв такому зазиву. За кілько хвилин ми прийшли до невеличкої хатинки біленької, під соломяною кришею. Хата нагадала мінї Україну. Біля воріт зустріла нас пристарковата молодиця в українському убранню і повитала нас, промовивши:

— Добрий вечір!

— Добрий вечір, Мотре! Прошу вас сердечно до нашої хати, — мовив дїд до мене. — От, бачте, недалечко живуть наші земляки Харківляни та Куряни, так

я і взяв до себе землячку за наймичку. Воно все таки своє якось ліпше.

Кажучи отсе дїд привів мене в хату. В середині хата, як і з окола, нагадувала Україну: стїни вимазані білою, а долівка жовтою глиною; по долівці натрушено пахучої трави, округ попід стїнами широкі, дубові лавки, чисті такі; перед образом Скорбящої Божої Матері горіла лямпадка і стояв аналой, вкритий чистим рушником білим з широкими торочками; на аналої лежала книжка, видом ніби псалтир in quarto.

— Сїдайте, прошу вас, дорогий мій гостю! — мовив дїд.

Я сїв і почав уважно розглядувати по хатї, певнїйше мовити, я любував з неї. Скрізь і на всему знати лад доброго ґосподаря і піклуванне ґосподині; усе чепурне, чисте, принадливе. Довга вузка грубка, замість перегородки, дїлили хату на дві половини; груба оздоблена везерунками, виліпленими домашнїм художником. [Такі грубки можна бачити по Волинї і на Поділю]. На покутї перед образами стояв стіл, засланий бухарським килимом, а поверх його білий настільник; на столї лежить житнїй хлїб, прикритий до половини білим тонким рушником, гаптованим шовками ріжнобарвими; біля хлїба стоїть порцелянова солянка, з білою, немов той цукор, сіллю. На другому кінцї столу книжка, ніби „Четь-Минеї“ в червоних палїтурках сапянових, з золотими везерунками, але вони від часу вже потемнїли. Потім я довідав ся, що то була Біблія, прегарного кіївського видання року 1743, з високо-промовистим присьвяченнєм гетьманови Розумовському; виданнє вельми рідке. На стїнї між вікнами висїв у визолоченій рамі естамп, ґравірований Мілєром з малюнка Домінїкана Цантвері „Іван Богослов“. У кутку біля дверий стояла палиця з степового дерева джиґилу, а біля неї на гвіздку висїли кайдани. Дїд тим часом хазяйнував десь на дворі і вернув ся до хати тодї саме, як я роздивляв ся кайдани.

— Що, земляче, любуєш з мого трофею? Тяжкий трофей! Я придбав його довголїтнїм злочинством і приніс його сюди на ногах, аж із самісенького Шитомиру,

і тут носив його двадцять років. І тепер ще караю ся їм і карати му ся і сповідати му йому свої гріхи до самої могили.

Все отсе дїд промовив таким голосом, що всю душу збентежує і я не міг вимовити ніже єдиного слова утїхи недужому дїдови; я сидїв мовчки, доки він не озвав ся.

— Вибач мині, старому грішникови, земляче! Своїми нечистими споминками я зхвилював душу твою. Що дїяти! Проти волї рветь ся язик... Я держу у себе отсю трикляту ознаку людського приниження; держу на кару власної душі... Але покиньмо минуле, лїпше побалакаймо про що будь иньче. Повідай мині, друже мій, що небудь про нашу любу Волинь та про Поділлє.

Але-ж я цїлком не спроможен був нїчого говорити; я швидче попрощав ся і пішов. Дїд не змагав ся, прохав тілько провідувати його, коли мати му час.

Час у мене був і я трохи що не що дня навідував ся до дїда. Часто ми з ним балакали за північ і кожен раз спостерегав я за дїдом нові честноти: він був осьвічений, наче любий аристократ того часу, з тією рїжницею, що любив читати переважно італїянських поетів Бокачіо, Аріосто, Тасса, а „Божественну комедию“ він читав по памяті.

— Давно вже я нїчого не читаю, — мовив він раз якось, опріч отсієї „Божественної комедиї“. Та й на що тепер читати? Було колись і я читав і впивав ся чудовими оповіданнями прекрасної штуки. Тепер годї вже: зістарів ся, одеревенїв і вже нїчому не можу спочувати так як колись. Та правду сказавши: яка вийшла користь з того читання? Що я зробив з свого чистого, молодого спочуття!? Певнїйше мовити: що люди з його зробили?... Гріх та горе без краю. Коли-б я нїчого не читав, та коли-б був не манув ся нї до чого, не тим би я був! Був би з мене простий хлїбороб, добрий чоловік, а тепереньки, що я?

Що вечера ми з ним ставали все щирійшими та щирійшими. Раз якось я направив його на думку, щоб він повірив мині своє горе, щоб розповів мині про свій вік молодий. Він довго буцїм не хотів мене розуміти;

йому прикро, гірко було споминати свою минувшину. А потім раз якось і каже він до мене:

— Друже мій! Ти хочеш почути мою сповідь? Ти бажаєш знати моє минуле життє безталанне? Тяжко тобі буде слухати, мій добрий друже, бо моє життє минуле, — повне гріха та беззакония, а сучасне сам бачиш: немощ та самотність на чужині, далеко від моєї любої Волині. Я знаю, що мою сердечну сповідь ти слухати меш спочуваючи і тобі, чужому, та й то гірко буде слухати її... Ну, слухай же, мій щирий друже; слухай моє сумне правдиве оповіданнє. Нехай останнім разом перед смертю, моє життє минуле воскресне і перейде перед мене день за день. Тоді тямити меш, в чому я спровинив ся, а в чому люди. Сам себе я давно вже осудив за все.

Він зітхнув, перехрестив ся і став росповідати, почавши з самого малку свого віку дитинного.

Отам на ґранітних берегах прекрасної річки Случі, там де вона верстов з девять вгору за Новгородок-Волинський, звившись наче та гадюка, витворила кільце, верстов на дві впоперек, так отам в осередку того кільця лежать оточені дубровою останки величезного будинку мурованого. Колись там жила одна значна родина полська, а тепер там живуть сови та кажани.

Ото-ж справа нїчиїх більш, як моїх клятих рук! Я напустив туди гадюк та птаства нічного Ох, Господи! Прости мінї сей мій гріх невольний, гріх великий!

На косогорі, спускаючись до самої річки, роскинулось закутавшись в садки велике село з деревяною на три банї церквою, що з старости аж почорнїла. Поляки такі церкви називають у нас козацькими, через те либонь, що більшу частину таких церков побудовали Козаки на швидку, підчас унії. От в тому селї я родив ся, родив ся на гріх, на страждання! Батька свого я не знаю, а матїнку, наче у снї бачу; бачу, як її положили в домовину і понесли на марах на гробовище... Ледві памятаю, як піп над її тїлом прочитав молитву, надруковану на білому аркуші червоними та чорними літерами, та прочитавши і закрив неньне лице тією моли-

твою... Тоді труну забили, спустили її в яму, піп запечатав яму заступом хрест-на-вхрест, казав мині кинути жменю землі на труну моєї матінки... Я кинув і пішов за людьми в село.

Пригадую ще як в нашій хаті зібрало ся богацько людий; усі обідали, та тілько не гомоніли, а так тихо, тихо: знати, що вдова не лишила достатків на поминки. Отодї як усі обідали я грав ся з дітьми на дворі; а коли по обіді усі розійшли ся, так мене й діти покинули, я лишив ся самотою з моєю занузданою лїскою-конякою. Війшов я в хату; тут сусїдка наша, теж вдова бідолашна перемивала посуду. Вона дала мині шматок пирога, я з'їв і заснув на неніній постелї. Сусїдка по-прибиравши в хатї, замкнула її на засовку, а сама пішла до господи. Цїлу ніч я спав самітній: прокинувшись вранцї, чогось злякав ся і заплакав. Плакав не довго; небавом прийшла та сусїдка, принесла мині повну миску угорських слив і забавила мене. Бабуся та посипала курам пшона, нагодувала сірого кота і рябого собаку; взяла мене і повела до своєї господи. У тієї удови-сусїдки була доня, старійша за мене на кілько років: вона мене приголубила, нагодувала яблуками, грушами та иньчими ласощами. А коли я йшов до дому, вона мене проводила; коли, не знаходячи в хатї матері я починав плакати, вона забавляла мене, кажучи, що мати поїхала десь на ярмарок і привезе гостинця „медяного москаля". Вже ж так мене те і втїшало. Отак трохи-потроху і став я забувати свою велику страту... Вдовівна запомогла тому. Я привик до неї наче до рідної сестри. І справдї вона заступила мині сестру рідну. Потім я гадав собі матїрю її назвати, та Господь не призволив благословити мої думки. Часто провідував я нашу опустїлу хату. А скажіть: чи є що сумнійше як пустка? Я й досї не забув того страшенно-сумного вражіння, яке тодї обгорнуло мене! На страстному тиждні великого посту піп, обходячи своїх парахвіян з молитвою, зайшов і до моєї бідолашної добродійки; побачивши тут мене, взяв мене до себе, обіцюючи вивести мене в люди. У попа був син Ясь, мій ровесник. Не тямлю, з якої речі він з першого разу не сподобав ся мині. Мене почали вчити укупі

з Ясем. Се було вельми мінї не до смаку, а про те я вчив ся добре, а Ясь був тупий. От же Яся хвалили, а про мене казали, що я лїнтюга і тупиця. Прикро мінї було з такої несправедливости і я почав утїкати від попа до своєї добродійки. Звідсї мене знов приводили до попа, а піп жорстко карав мене, за втїканнє.

Раз якось утїк я від попа до своїх приятелїв, але бояв ся війти до їх в хату і цїлїсенький день сидїв у буряні під плетнем, та все ждав: чи не вийде сестра з хати. [Я звав вдовівну сестрою]. Нарештї вона вийшла; я обізвав ся до неї і попрохав хлїба. Вона винесла великий окраєць хлїба і шматок сала. Я, плачучи, поцїловав її і сховав ся в густому сливняку.

Вгамовавши голод, я заходив ся туровати про пічлїг. До попа піду — бити муть; до вдови піду — вона відведе до попа і все таки вибють мене! Піти хіба в свою пустку? — боязко. Мізкуючи собі, — я вийшов за царину. Тут на полї стояли полукопки жита. Не міркуючи довго, я просто до полукопків; примостив ся під першим і заснув сном непорочности. В ночі прокинув ся, чую — десь далеко вовки виють. І досї не забув я того неприємного чуття! Не був то острах за житте, а якась мішанина остраху і огидливости. Потроху вовче голосїннє почало затихати; я скарлючившись з холоду, вкрив ся снопом і знов заснув.

Рано вранцї розбудив мене лановий, оперезавши гарапником.

— Ти що тут робиш? — спитав грізно у мене лановий.

— Сплю, — відповів я.

— Я тобі дам „сплю“! Нема йому другого місця спати! Хіба у тебе хати нема?

— Є, дядочку, та тілько пустка, — відповів я скрізь сльози.

— Ну, а батько-мати у тебе є?

— Нема, дядечку! Я сирота.

— Гс! Коли сирота то йди за мною.

Він повернув коня на шлях, ударив його злегенька гарапником і поїхав, а я йшов босоніж по колючій стернї; у мене усе тїло тремтїло з холоду та з остраху.

— Чи не поведе він мене, думав я собі, крий Боже, до попа? З такої думки я хотів утікати від його в село і сховати ся де небудь в бур'яні: але-ж він раз-по-раз озирав ся на мене і правив свого коня в бік супротилежний з селом; нарешті привів мене до панського двору і віддав мене до рук управителя, розповівши йому, де він мене взяв.

Управителем був добрий і старенький панок — Кошулька: він звелів пошити мині з домодільної пейстри куртку і штани і я лишив ся жити у його за покоєвого козачка. Прожив я у його осінь і зиму; не вельми ліпш було мині у пана Кошульки ніж у попа; ріжниця тілько та, що мене не вчили письму, а бив і щипав мене кожен, хто хотів. Раз на весні побачила мене на дворі стара ґрафиня [управитель жив з нею в однім дворі тілько на одшибі у флігелї. Покликала вона мене до себе, спитала як моє наіменния і пішла собі до покоїв, а на другий день кравець зняв з мене мірку і пошив одежи, та вже не пейстрову, а сукняну, з тонкого, коштовного сукна; справили чоботи й шапку, а перше я й так ходив. Нарешті дали мині чисту сорочку. Потім мене умили, розчесали, причепурили в нову одежу, і тоді пан Кошулька одяг ся в новий синій фрак з мідними ґудзиками і повів мене до ґрафині. Черговий гайдук доложив їй про нас. Ґрафиня казала покликати нас до приємового покою: тут ми її довго чекали і пан Кошулька увесь час стояв. Мині дивно було, що в покої така сила стільців, а він не сїдає, стоїть. Нарешті ґрафиня вийшла; повитала управителя, кивнувши до його злегенька головою і велїла покликати панну Магдалину. Через хвилинку з бокових дверий вийшла панна Магдалина. Чарівне, незабутне видїннє! От наче зараз її бачу: молода, стрійна, прегарна! Задумані виразні очи її голубі дивили ся на мене: її спритний погляд вразив мене. Вона була донею одного пана, що процвиндрив своє добро. Магдалина була добре вихована і через те ґрафиня приняла її до себе за компанїонку собі, і до малого свого синка за ґувернантку.

— Отсе, люба моя Магдалинно, — мовила ґрафиня: — рекомендую тобі компанїона і лакея моєму

горопашному Болеславови; візьміть його до себе, нехай вони, за вольної години, бавлять ся укупі.

З тим і пішла, а Магдалина взяла мене за руку і повела до свого покою. Тут зустрів мене хлопчик трох-літок, худорлявий та зеленковатий. Се був ґраф Болеслав, ґрафинин одинчик. Він доволі пахабно спитав мене:

— Як тебе звати?

Я тихенько відповів: — Кирилом.

— Фе!! Яке хлопське наімення. Та се дарма, я звати му тебе Яном. А що, Яне! умієш ти грати в коників?

— Ні, не вмію.

— Так я тебе вивчу.

І зараз же взяв ся вчити мене. Я сю науку розумів не згірш за його, одначе я не хотів бути з ним щирим. Другого дня вранці, коли ґраф Болеслав ще спав, панна Магдалина нагодувала мене булкою з теплим молоком і, ніби сестра та спитала у мене, хто були мої батьки і де вони? Я росповів їй усе з такими подробицями, що вона поцїловала мене і заплакала. З того часу вона що дня поїла мене теплим молоком і годувала солодкими булочками.

— Ну, Ясю, [усї вже стали звати мене Ясем] хочеш ти вчити ся письму? — спитала у мене панна Магдалина.

— Я вже вчив ся у попа, а коли ви учити мете мене, так я знов учити му ся; коли-ж не ви, так і не хочу, щоб мене вчили.

Вона всьміхнула ся і мовила:

— Я сама тебе вчиту му! — і показала мінї французського букваря. — Глянь; чи знаєш ти отсї літери?

— Ні, у попа мене вчили не по такій книжцї.

— Ну, а я вчити му тебе по сїй; з сїєї лекше — і стала проказувати мінї нові для мене літери.

На дивовижу їй і на радість, я швидко вивчив усї літери французської мови; а коли почав добре читати по французському, вона заходила ся вчити мене по італїянському; се була тодї модна мова: Магдалина любила її. І тут я показав себе вдатним і незабаром

догнав Болеслава. Панна Магдалина невимовно раділа з моїх успіхів.

Земля тобі пером, прекрасна, добра душе! До віку не забуду я твоєї привітної, ласкавої бесіди, твого сердечного спочуття до моєї долі гіркої!... Панна Магдалина полюбила мене так, як тілько мати може полюбила свою дитину-одиничку. Час ішов; я зростав, учив ся пильно і з успіхом.

З ґрафом Болеславом ми цілком не могли дружити ся: у його була якась пиха не дитинна, завчасна, було щось таке, що відбивало мене від його. Інколи він був приязним до мене за те, що коли він напустує вже через край, так я усю вину прийму на себе... А вже-ж за се мене не гладили по голівці. Через пустоти Болеслава стали мене вважати трохи що не за розбишаку. Сама тілько панна Магдалина тямила про моє великодушиє і за те наділяла мене незвичайними своїми ласками.

Ґрафиня луба людина сьвітська, колишнє пановання на ниві сальонного життя збалували її: вона любила бенкети, де була першою між провінціялками; читала французські та італіянські оповідання і більш нічого не робила. Син її хоч і зростав під одним дахом з нею, але вона його бачила раз, або двичі на день, та й то мимохіть. Раз спостерегла вона, що Болеслав — хлопчина вже здоровенного зросту, і що треба покликати до його учителів, бо вона хоче підготовити його до університету.

Покликали учителів. Почала ся наука. Яко слуга і я був на лєкциях і стежив усе, що читали, чому вчили ґрафа. Я майже що завжди готовив ґрафа до іспиту, бо він, чи не хотів нічого памятувати, чи не спроможен був тямити те, чому його учено.

Панна Магдалина, як і спершу лащила мене, любила і розмовляла зо мною тілько по італіянському. Увечері оце, розпитає мене, чи тямлю я те, що чув на лєкциях, що читали ґрафови, та тоді вчить мене грати на роялї. Сама вона була суща артистка на сему струментї; часто було за північ сидить вона та виграє чудові твори Бетховена. Вона більш за всїх любила Бетховена: він

тоді саме тілько що виступив у музичному сьвіті. А я було сиджу в куточку і не поворохну ся, та все слухаю, аж доки не заплачу, не тямлячи з якої речи. Музику я полюбив загарливо і за те мушу дяковати Магдалинї. За рік з чимсь там — ми вже грали з нею на дві руки декотрі сонати Моцарта і Бетховена. Раз ґрафиня застала нас саме як ми грали; вона за те рем-ствувала і натякнула, зовсїм правдиво, паннї Магдалинї, що я народив ся не для музики, а до плуга, та до рала. Панна Магдалина почула усю вагу сього натякання, обняла мене і гірко заридала. За нею і я заплакав, хоч і не зовсїм добре зрозумів ґрафиніне натяканнє, одначе я тямив, що з того натякання паннї Магдалинї — прикро.

Ґраф зростав швидко, а вчив ся вельми повагом і тупо. Не скажеш, що у його зовсїм не було хисту; ні, дещиця була у його, але й вона заглухла через недбалість необачної матері. Ґрафиня раз-у-раз радїла з успіхів свого синка любого Болеслава, а всї успіхи його не йшли далї гармонїчного белькотання по італїянськи; вона була у восхитї і нїчого більш не вимагала від свого любого Болеслава, хоч і готовила його до унїверсітету. Учителї справно брали платню і робили своє дїло яко наймити, або як се велика половина учителїв робить: що дня читали свої лєкциї, або, за вільної годинн, балакали про полюванне з хортами і т. і. Одна панна Магдалина, немов та мати чутка, пікловала ся про його моральне вихованнє; але-ж і їй перешкожували оті ґрафиніні восхити, що були зовсїм не до речи. Тим часом Болеслав вже добре тямив [а може і вчителї напутили його тямити], що він ґраф, та ще й пребогатий; і що йому не треба жадних знань та чесноти. Часто своїми грубянськими вчинками він доводив до слїз нашу Магдалину. Тяжко було мінї дивити ся на ту шляхотну, прекрасну панну; в душі я ненавидїв Болеслава; коли-б не вона, я давно скрутив би йому вязи; так же — от як він було її жорство образить, а вона горопака приголубить мене і промовить сьвяті слова: „Любіте і ненавидящих вас!“

Еге! от забув я повідати вам, друже мій добрий, що ґрафиня була, як кажуть, ні вдова, ні замужем: чоловік її покинув і перебував завжди в Італії, цвиндрячи там свої подільські маєтности. Ґрафиня з сином жила на Волині і займала ся, як сама вона казала: „едукацією“ свого одинчика. От тепер і скажіть мині: якого доброго приводу морального можна було набрати ся хлопцеви з життя своїх батьків? Перше було він часто-густо питаєть ся у своєї нені ніжної: „Чи скоро татусь приїде?“ А мати йому на те відповідає, що його татусь ледащо, і коли він приїде, так вона його і на поріг не пустить. Чи добре-ж було синови чути з уст нені отакі речі?!

А про те поміж людий заміжних отакі родинні сварки так часто-густо що немов звичайна річ і на молодого ґрафа великого вражіння не робили. Ото-ж виховання його дома скінчило ся; треба було вибрати школу відповідну його породі. З сієї речи спорудили великий бенкет, а по бенкеті покликали гостий на раду: куди вирядити ґрафа задля осьвіти? Перебрали усї ліцеї, усї університети, починаючи з Ґетінґенського і нарешті прирадили вирядити його до Вильни і виготовити з його політика економа. Через місяць ґрафиня справила другий великий бенкет, де молодий ґраф визначав ся мазуркою. За кілька день після того бенкету ґраф у величезному доріжньому берлині рушив до Вильни. Я почув, що мині стало вільнійше, бо він стояв перепоною поміж мене а панною Магдалиною. При йому мині не можна було промовити до неї простого слова без того, щоб той лихий хлопець не почав з неї бідолашної глумити ся. Нарешті він поїхав. Ми лишили ся самі: дїйсне самі, бо в цїлому домі не було ніже єдиної людини, щоб з нею можна було побалакати так сердечно, так щиро, як ми з нею розмовляли. Стара ґрафиня ледві помічала притомність панни Магдалини у неї в домі: така грубянська неуважність тревожила панну і кілька разів вона захожувала ся покинути ґрафиню. Але-ж, де-б горопашна захистила свою одиноку голову? Вона готова була побрати ся з яким будь неотесею-посесором, аби тілько спекати ся ґрафині; так же нео-

теси-посесори не беруть ся з убогими дівчатами; а у бідної Магдалини нічогісенько не було опріч чистого благородного серця.

Повіраючи мині свої думки задушевні, вона казала, що жити ме у ґрафині тілько доти, доки я не виросту і не дійду до спромоги сам собою орудовати: тоді вона перебереть ся до Варшави, або до Вильни і піде в черниці-кармелюги. Царство небесне твоїй добрій, твоїй праведній душі! Тужливо було мині чути її щиру сповідь, її гадки непорочні. Було отсе геть за північ просидимо, наговоримо ся, наплачемо ся і розійдемо ся до другого вечера майже щасливими. Часто свої сумні-журливі гадки вона кінчала симфонією Севадяна Баха, що грала на домашньому орґані. Се була сьвята Цецилія, а я було, духа затаївши, слухаю її, молю ся на неї. То були найчистійші, найщасливійші години мого життя сумного! Незабаром мене засадили писати в панській контролї. Отут то й почув я свою неволю гірку! Тут вперше почув я слово: крепак! Гірке, кляте слово! І клятий той день, коли я його в-перше почув! Та нічого було робити, треба було корити ся долї. Настав тяжкий для мене час. Одна тілько незабутня панна Магдалина спроможна була утихомирити і заспокоювати мене. Одній їй дяка за те, що я не наложив на себе грішних рук... А може-б воно й лїпше було-б... Та ні! Вже хоч яке сумне та тяжке наше життє, але ми не маємо права укорочувати його. Нехай той його відбере у нас, хто наділив нам його.

Так ото й пишу я собі в конторі, а по вечерах навідую ся до панни Магдалини. Про що тілько ми з нею не балакали! Про що ми не марили! І всї наші гадки, усї мрії розвіяли ся немов дим той по ясному небу. Вона давала мині книжки доброго змісту, які можна було здобути у книгарні ґрафині: книгарня та була трохи чи не вся з французських романів та італїянських новель двоїстого змісту.

Писарі в конторі глумили ся з мене, звали мене паничем, білоручкою, та Німцем, за те, бачте, що я читав не московські і не полські книжки... Раз ото у жнива наказали мині з лановим переписати на лану

і женців і копи пшениці. Іду я повз жниць: бачу, одна молодиця буцім знайома мині; біля неї поміж снопів спить дівчинка, років зо три їй; прикрите воно холодком зеленим і заквітчане польовими квітками; біля неї глек з водою і торба з хлібом. Я довго любував з прекрасного личенька сонної дитини, та налюбувавшись і питаю у молодиці, як її наімення, щоб завести до леєстру жниць. Вона відповіла. Наімення і голос, здало ся мині, занадто знайомими. Я спитав, чи вона часом не Домаха, доня такої й такої вдови?

— А вже-ж, вона і є, — відповіла вона.

— А ота дитинка — твоя?

— Моя.

Я роспитав ся у неї про її життє, нагадав їй, як вона мині, голодному утікачеви, дала шматок хліба. Вона нагадала й собі, пізнала мене, зраділа мені наче братови рідному і прохала провідати її в її старій материнській хаті.

На другу неділю після служби зайшов я до неї в знайому мині хату. Вона розповіла мині, що стара її мати, моя добродійка, давно вже вмерла, а вона по смерти матері вийшла замуж; небавом чоловік її утік на Бесарабію, покинувши її самітню з малою дитиною. Вона прохала мене пообідати у неї, чим Бог послав; я згодив ся: вона, горопаха, трохи не плакала, що не було у неї навіть пятака на чвертку горілки. Безталанна!... Скрізь по хаті у неї знати було злидні; але усе було охайно і чисто; хата була вимазана хоч і жовтою глиною; білу глину, бачте, треба купити, або виміняти на хліб, а за жовтою тілько піти на берег Случі. Усе хатнє добро було до ладу, в чистоті. Сорочка і на їй і на доні були чисті, білі. Усе у неї було в такій охайности, що й самі злидні здали ся мині не такими огидливими, якими досі здавали ся. Попрощавшись з нею, я пішов до дому, обіцявши їй провідувати її що неділі. По дорозі завернув я до своєї старої пустки. Сумно: вікна вибиті, двері поламані, доріжки заросли буряном, піч розвалила ся, і в руїні тій сова звила собі гніздо. Подивив ся я на сю руїну — мині сумно стало... Я глибоко почув свою самітність. І прийшла до мене в го-

лову думка; оселити ся в своїй пустці. Але що-ж я в їй робити му? Одружити ся хіба? Так з ким же? З крестанкою? Як же я жити му з нею? Поміркував і став на тому, щоб оновити свою пустку, та поселити там мою нову — стару знайому, виховати по своєму її доню та тоді й побрати ся з нею. Подумав-погадав і рушив до своєї контори. По дорозі розіграла ся моя молода фантазия і перед мене стояло усе щасте, усе раюваннє мого життя родинного. У вечері я поділив ся думками з панною Магдалиною. Вона зраділа, аж заплакала; цїловала мої руки, назвала мене своїм сином, своїм братом рідним, казала, що я чиню добре дїло християнське, захищаючи від злиднів і горя удову з сиротою; нарештї приобіцяла запомогати мінї в усьому: і радою і грішми, вивчити мою будущу дружину і грамотї і музиці і ґосподарці. Другого дня заходив ся я коло сего дїла: випрохав собі на кілько день волї, наняв майстрів і почало ся лагарінне мого житла дитинного. До хати, замісць комори, приставив я сьвітличку, сад обгородив новим частоколом, біля хати лишив місце під квітки, не забув і про хлїв для корови і иньчої животини, одно слово злаштував усе потрібне в християнському побутї. Коли усе вже було готове, пішов я прохати свою сусїдку на вхідчини. Заплакала вона, горопашна, коли я повідав, що усе те збудував про неї та про маленьку її Марисю.

У недїлю по обідї пішов я з панною Магдалиною відвідати її. Як же вона радїла, що й панна не погордовала єю. Хата моя стояла недалеко біля панського двору, через що ми з панною Магдалиною що дня відвідували нашу годованку. Минуло їй пять лїт; ми стали вчити її, панна Магдалина по польски, а я по російськи.

Швидко летїли мої лїта молоді, швидко зростала Марися. Зросла, стала красунею, сущою красунею волинською. Господи! Було дивлю ся на неї і не надивлю ся. А коли було у вечері в саду вона під ґітару засьпіває яку нашу журливо-мельодийну пісню, так я тілько плачу та молю ся Богови... Яка-ж вона була розумна, дотепна! Панна Магдалина так було не нади-

вується, не налюбується з її кебетливости. Я був щасливий. Вона мене кохала, значить теж була щасливою. Щоденні справи мої теж рушали наперед: з простого писаря зробили мене конторщиком, а як попер пан Кошулька, став я за управителя у ґрафині.

Умовили ся ми, щоб після Різдва звінчати ся нам з Марисею. Я упрохав панну Магдалину за весільну матір, а за батька шановного сусіду, нашого титаря... Усе було на поготові, та не судило ся...

Молодий ґраф, скінчивши університет, не скажу на якому виділі, Бог його вже знає на якому, рушив в чужі краї доповняти свою осьвіту. Ідучи не завернув навіть до матері, тілько написав до неї. Ґрафиня раювала, що син її так вреться до науки: вона справно посилала йому кошти і кожен раз прохала, щоб він швидче доповнив свою осьвіту і вертав до домівки, бо вона вже стара, їй недалеко вже й до могили, так хоч би подивити ся на його перед смертю. Але добрий син не вважав на неньчині благання, а вона все плакала. Вона, бачте полюбила його і не тямила, чим привабити його до себе. Я бачив, що вона раз-у-раз тужить і справді недалеко їй до могили: от я й порадив їй, та на власну мою погибіль порадив, щоб вона не посилала синови гроший — тоді він мусить приїхати. Ґрафиня так і вчинила. За кілько місяців син вернув ся до матері, а вона вже вмирала.

З заграниці він привіз Француза камердинера і двох бульдогів: а любій нені привіз мусянжову браслєтку та вигадку про те, як на поєдинку у Фльоренції він убив свого рідного батька, вже-ж пак не відаючи, що то його батько. За те стара мати обсипала його поцілунками. Було се у вересні: мині треба було з'їздити до подільских маєтностий ґрафині, щоб звідтіль вислати до Одеси пшеницю та й у слід за нею і самому туди їхати, провадити її. З Балти до Одеси я поїхав почтовими кіньми. Минувши дві стації, за Балтою мене постигла ніч, та степова, ясна з місяцем, тиха, чарівна ніч! По степу ніщо ніде ні ворухнеть ся, жадного гомону, жадного руху нема, тілько коли їдеш повз могилу, так тирса на могилі буцім ворушить ся

і на тебе ніби острах чогось находить. Ох, могили, могили, високі могили! Скільки перепливало через мою душу високих прекрасних ідей, коли я дивив ся на вас; темні спомники німі минулої слави народньої, і слави і не слави! І під оті години смутного міркування чуєш було в ночі десь далеко-далеко в степу, як чабан вигравє на сопілці свою, одноголосу мельодию журливу!

Лишенько мині, що не можна мині перебрати ся на ту чудову країну та на старости літах послухати рідної пісні смутної!

Було отсе з'упиню я почтаря-погонича і слухаю чабана, слухаю і не наслухаю ся. Бідолашний почтар аж дрижить, прониже його роса нічна і нудно йому стояти серед дороги, а я сиджу собі на возї, та поти слухаю-слухаю, аж доки не заплачу. „Поганяй швидче! поганяй почтарю! от тобі карбованець на пиво!“ Почтар трухне віжками, махне гарапником, коні летять, дзвоник вие-голосить і ось знов серед степу землянка: то почтова стация! Мині наче полекшає; одначе ночувати не хочеть ся; беру коний і їду далї... Далї теж саме: широкий степ та темні могили; той же чабан, та-ж сумна пісня і той же чудовий повний місяць!

Приїхав я до Одеси, діждав ся чумаків своїх, спродав ся з пшеницею, і з торбою дукатів вернув ся до дому.

Лихо моє, гірке лихо дожидало мене дома. Тепер, друже мій, тепер, на старости літах, після довгого бідування і то не спроможен я байдуже згадати про все те!... Віддаючи ґрафини гроші за пшеницю і рахунок про мою поїздку в Одесу, помітив я, що в другій сьвітлици мигнула Марися, та вже не в нашому народньому убранню, яке вона звичайно носила, а в німецькій голубій сукні. Мене вкололо в саме серце. Побіг я швидче до господи; Марисина мати зустріла мене уся в сльозах.

— Що стало ся? — питаю я.

— Ох, Боже мій! Боже милостивий!

— Та що таке стало ся?

— Доле моя! Клята моя доле!

Я довго стояв, не тямлючи нїчого, а вона все плакала, кляла долю свою та цїловала мої ноги.

Коли вона прийшла до памяти, я спитав ся, що стало ся?

Вона скрізь сльози промовила: — Ґрафиня твою Марисю взяла в покоївки.

— Так що-ж! Великого лиха тут ще нема; я випрошу у ґрафині, щоб вернула її назад до дому.

— Велике... превелике лихо, — простогнала вона. Молодий.... молодий ґраф... Будь він проклятий з усім його родом і кодлом!...

— Та що таке? Що ґраф?

Не питай! не говори зо мною! Іди до його! Нехай він сам тобі усе розповідає.

Вона знов почала плакати, рвати на собі волосє і, стогнучи, промовляти наіменя Марисї. Нарештї я зрозумів, що моя сердешна Марися пішла на жертву гидкому, розпутному ласунови. Господи мій великий! Чом тодї не вбив мене твій грім! яка-б тодї сила гріхів обминула мою грішну душу! Еге! Його „судьби несповідимі“... Інакше мінї судило ся!

Немов стерявшись, кинув ся я прожогом до двору; війшов в кабінет до ґрафа і тут побачив, що у ніг його плаче моя Марися. Я кинув ся на його; коли-б не схопили мене двох гаремних гайдуків, не втік би він від смерти. Мене звязали, винесли до льоху і приставили вартових. Непамятаю, чи довго я був звязаний. Коли отямив ся, так спостеріг, що лежу на соломі в сирому і темноху льоху, біля мене відро з водою і шматок хлїба. По всему тїлу я чув несилу... минуле здавало ся мінї якимсь страшним сном. Через кілько день сили мої зміцнїли. Добра моя панна Магдалина нишком присилала мінї чаю і булок; а провідати мене не відважила ся. Брав ся я кілько разів виломити двері і втїкти; але вартові погрожали веревкою. Веревка не страшна мінї, але двері були залїзні і силоміць нїчого з ними не можна було вдїяти. Просидів я в льоху, аж доки ґраф, укравши у матері гроший, знов поїхав до чужих країв. З льоху випустили мене у ночі. Немов звір той хижий кинув ся я за браму. Се було зимою і я без шапки побіг безбач! Небавом помітив в полї огонь; я до його. То була коршма. Я чув, що змерз і побіг до неї.

Входжу, бачу: в коршмі за столом два широкоплечих чоловіка, а перед ними мідна кварта з горілкою. Я привитав ся: вони мовчки кивули головами. Я сів до столу і казав всипати мині кварту горілки. Жид пізнав мене і, подаючи горілки, вказав мині очима якось з острахом на моїх сусїд.

Я випив шклянку горілки, потім другу; почастував сусїд і вони випили. Зняв я з ними бесїду, спитав, що вони за люди? Кажуть, були в Одесї на заробітках, а от-се вертають до господи.

Я почув хміль в голові, почув, як від його солодко і казав всипати другу кварту горілки, а сусїди мої взяли собі дві кварти. Небавом стали вони брати мене на жарти, кажучи, що я не випив ще й двох кварт горілки, а вже випив ся. Спершу я собі жартував, а далї пішов з ними на щирість і росповів їм про все своє житє з самого малку, тай заплакав. Один з них сьміть ся і каже до мене:

— Еге-ге, земляче, бий лихом об землю, отак як швець об лаву мокрою холявою!... Слїзми, земляче, нїчого не вдїєш. Ми теж, сам бачиш, люди убогі, покривджені, пограбовані, а проте, хвала богови милосердному, пануємо. Ти тілько глянь, та подивись. Вдар лихом об землю! Ходи з нами з вольними козаками; далебіг не каяти меш ся. Ми живемо на волї, весело. Будинком нашим — зелена діброва; майдани наші — степ широкий та дозвільний. У день спимо в своєму зеленому палаці, а в ночі гуляємо та топчемо ногами оксаміти та золото. Що-ж, товаришу, по рукам, чи що?

— Тривай! дай трохи подумаю! — відповів я.

— А як на мене, земляче, так тут і думати нї про що: нехай вже жиди та пани думають куди їм свої дукати лїпше ховати, що понакрадати в убогих мужиків. Не думай, а лїпше випий ось отсїєї думи.

Він налив мині шклянку горілки. Я випив і подав йому руку.

— Отсе так! Отсе по нашому; а то думать... нїчого не видумаєш! Далебіг нїчого! Просто чарки горілки не видумаєш.

— Гей, ти, свиняче вухо! — гукнув другий, давай вина, давай меду, давай пива! Горілки не хочу! Та слухайно, ти, свине, щоб було порося смажене. Индика, півня не люблю! Чуєш! Живо!

Бідний жидок затремтів і пішов з лїхтарем до льоху.

Ми просиділи за північ. За щирість і вони віддячили мині щиростю; з оповідання їх я довідав ся, що один з них був утїкач, батько моєї Марисї, а другий теж волоцюга з крепаків і промишлюють вони честним промислом лицарським, се-б то розбишацтвом.

Перед сьвітом вони пішли спати до стодоли; а мене сон не брав, хоч я і був пяним: осоружний ґраф не давав мині очий звести. Я тихесенько встав, вийшов з стодоли і пішов на село. Прийшовши до своєї хати, обійшов її навкруги. Гірко було мині дивити ся на хату. Машинально викресав я огню і заткнув його в стріху. Через хвилину криша палала. Я з'упинив ся на вулиці, подивив ся, як горить моє добро і пішов назад в коршму до своїх нових товаришів. Почало займати ся на сьвіт, коли я прийшов до коршми і побудив товаришів. Вони були зовсім тверезі, я був теж майже тверезий. Вони випили ще кварту горілки, — я вже не спроможен був пити: взяли торбу злаштовану жидом з смаженими курми та гусьми і мовчки рушили полем до діброви. І я йшов за ними. Довго я озирав ся на своє рідне село, його вже й не видно було, тілько чути було якесь гудіннє та видко було полумя з моєї убогої хати.

Ми прийшли на хутір: там старенька бабуся топила піч. Товариші мої спитали у неї:

— Не було Марка?

— Нї, не було, — відповіла вона.

— Вари-ж, бабо, обідати, а ти, товаришу, ляж та спочинь!

Я лїг, та заснув. Мині наснив ся розбищацкий табор: з переляку я прокинув ся і побачив, що я у розбишацькому таборі.

Минув місяць, тілько один місяць і я став справдешним розбишакою. Правда, я нїкого не вбивав, за те

без милосердя грабував жидів-богатирів і шляхту, тай усякого, хто приїздив в коштовному екіпажі. Начитавшись романів про великодушні вчинки лицарів-розбишак, я загадав ся і собі так чинити, се б то забирати у богатирів і роздавати злидарям. Так я і робив.

Минув ще місяць. Мене в один голос товариші обібрали за отамана. Ватага моя швидко більшала: за чотири місяці у мене було вже більш сотні завзятців. З такою силою я відважував ся вже вочевидь нападати на панські двори: успіх був добрий, бо хрестяни зраджували своїх гнобителїв. По Волині і Подолї хрестяни любили мене за мої лицарські події. Слава про моє безкорисне шпарко простала ся між людьми, а ватага моя ще шпарчіше зростала: за півроку я раховав вже трохи не три сотні товаришів. На одному місци я нїколи свого війська не держав, бо трудно було його прохарчовати, та ще й полїції треба було затуманити памороки; щоб не тямила вона, де я суще перебуваю. Правда, що полїції я не вельми лякав ся, бо хрестяни мене любили і, коли-б треба було, так би приховали.

Часом я скупляв свою армію на одно місце, не на те, щоб зробити напад на неприятеля, нї, а на те, щоб у купі побенкетувати тиждень, а то й другий. Про се у мене були по гаях льохи або давні печери. Про їх знали тілько осаули мої та дехто з певних моїх товаришів. В льохах ми ховали вино, харчі, зброю, оливу, порох і гроші. Такий льох був у мене один біля Звенигородки в братерському лїсї. Люди переказують, що того льоха викопали гайдамаки р. 1768. Другий такий льох був між Яславом а Острогом, здаєть ся, і він гайдамацької роботи. Третій найбільший під Київом за мурами китаївського монастира, теж в лїсї. Се були величезні печери, викопані, здаєть ся, ще за Андрія Боголюбського. На горі, де викопано ті печери, знати й досї слїди земляних валів! може се була огорожа його заміського терему. От по тих печерах бенкетував я з товариством по кілько день на очах китаївського монастира; а сьвятим ченцям і думка про те не приходила. Сьвітив я в печерах білими сьвічками восковими, що вливають у тому-ж монастирі для київської Лаври.

Застиляв я ті суворі печери килимами коштовними; шалями та оксамітами. Гучно було і весело. А іноді й тепер перелечу думкою до того краю, згадаю колишнє і помолодію!... Ох, ох, Господи, прости мої гріхи!

— Дід побожно перехрестив ся.

Побенкетуємо було кілько день та тоді й розпущу свою ватагу на всі вітри! До кожного відділу призначу було осаулу і накажу, щоб усі осаули називали ся моїм наіменням і моїм прізвищем; а сам я перебирав ся в мужичу, чи в панську одежу і йшов до Київа, чи до другого якого міста. Одно слово я поводив ся наче той знаменитий Рінальдо-Рінальдіні.

Трапляло ся мині часто-густо бувати на берегах Случі біля мого села рідного; але зайти в село я бояв ся. Мене не лякала зрада хрестян, я усіх їх понаділяв — кого грішми, кого волами, кіньми чи иньчим чим — кажу: я їх не бояв ся. Мині страшно було зустріти Марисю або панну Магдалину. Отсе було цілісеньку ніч висиджу на березі моєї любої Случі, дивлю ся, як гаснуть огні по вбогих хатах моїх братів-крепаків, спокійно-покірливих своїй долі. Було плачу і каю ся, та ба! Я зайшов все так далеко, що годі було вертати назад без запомоги щирого друга. Я кілька разів заходжував ся провідати панну Магдалину, та все передумував: і соромно і боязко було побачити ся з нею. Отак чортяка боїть ся зустріти чистого янгола. Тоді я був наймізерніїшою і найбезталаннїйшою людиною! Повештавшись коло села, полюбовавши з ясної води Случі, я потяг до лісу, наче той сіроманець, боячись спіткати чоловіка. В лісі знаходив я свою ватагу: на широкому гіллю столітнього дуба розвішував коштовні килими та оксаміт і починав пити-гуляти з своїм злочинним товариством. Я думав затопити своє сумлінне брудне в дорогому винї. Де там! Випливало воно з вина і, буцім кіт скажений впивало ся до мене в серце. Під отакі страшенні години, немов на яву, вимикалася мині панна Магдалина і моя прекрасна, украдена у мене, моя наречена! Вони вимикали ся мині наче два янголи, розмовляли зі мною так тихо, солодко, любо, що я отямлював ся і ставав зовсім щасливою людиною.

Раз якось відважив ся я написати лист і прохав, щоб вони побачили ся зі мною на самоті: про се побаченнє я призначив пусту хату в саду у титаря у нашого, що колись, гадав я, батьковати ме він у мене на весіллї. Я став на тому, щоб кинути ремесло своє кляте і готов був зробити ся хоч каторжним, аби тілько обмити бруд з свого сумлїння.

Я пильно ховав ся від товаришів з своїми замірами; тай до чого-б довела щирість?! До грубиянського глуму хіба, а більш нї до чого. Тремтів я дожидаючи дня, призначеного мною панні Магдалинї на побаченє: в той час вештав ся я з своєю любою ватагою біля Луцька. Раз помітили ми з лїсу, що почтовим шляхом котить ся великий берлин дорожнїй. Я гукнув на своїх завзятців; „З яру на долину!“ — се-б то: виходьте на шлях, та спинїть берлин. Сказано — зроблено! Берлин спинили. Ще з віддалї вдалося мінї, що берлин той мінї впознаку і доки я добіг до його, щоб запевнити ся, чи не помиляю ся, хлопцї мої вже впорали ся; паки від берлина повідрізували, а пан роздягнений, як мати народила, труснув ся за свою душу.

Кого-ж я пізнав в отому роздягненому чоловіку? Вже-ж нїкого більш як мого ворога найлютїйшого, розпутного ґрафа Болеслава. Признать ся, мінї було і сьмішно і боляче дивити ся на його: він теж пізнав мене. Усе тїло у його тремтїло. Я відвернув ся від його, звелїв паки знов попривязувати до берлина, одягти ґрафа і його камердинера, Француза; дав почтареви червінця на горілку тай пустив їх з Богом, незанявши нї волосини їх. Ґраф з переляку не спроможен був слова вимовити, а Француз, сївши на берлин, ввічливо зняв капелюха і промовив до мене: „Мегсі monsieur!“

Після отсього вчинку, здавало ся мінї, що я сьміливо можу йти на побаченнє з панною Магдалиною. Я мрів уже про тиху її розмову солодку; про її прекрасний погляд милосердний. Вважало ся мині, що я вже покаяний, покірний трудовник нїмий, де небудь в глухому монастирі, або де на засланю, а сумлїннє моє вже чисте... Я був тодї щасливим; але Божа воля була, щоб я ще провадив свої злочинства. На дорозї я вельми-

дуже занепав. Товариші привезли мене на хутір в гаю біля Дубна до старої ворожки та там і лишили мене. Баба-шептуха годувала мене і гоїла як в'уміла.

Отаманування своє я передав товаришу Прохорови Кичатому, чоловікови з великою силою і з серцем не розбишацьким.

Пролежав я, майже нерухомо з жовтня аж до квітня: під кінець квітня стало мині спроможно підвести ся на ноги і перейти в другий куток хати. На проводах я вже сидів під хатою і любував з тихої, мелянхолічної краси природи, що на весні оживала.

Хутір той був самітний; здаєть ся опріч моєї лїкарки та її чоловіка нїхто й не гадав, що той хутїр є на сьвітї. Лїкарка моя дозволила мінї що дня виходити з хати посидїти кілько годин на дворі. Сиджу було та любую з невеличкого ставка прозорого, заквітчаного зеленим очеретом: з греблї обсадженої з обох боків старими вербами, що розгорнули своє вїття на прозору воду. Низше греблї млин на одно колесо, такий старий як і ґосподар його!... тут і лотоки, що привітно дзюркотуть. По ставу плавають гуси і качки: з далека здаєть ся що і на водї качка і в водї качка. На березї біля греблї маленький човник, перекинений до гори дном; на піддашю старого млина розвішані рибальські сїтки; округ хутора непрохідний лїс дубовий: тілько в одному місци наче прогалина, немов наумисне прорубана, на те, щоб доповнити пейзаж. У ту прогалину далеко на обрію синїють, наче величезні вали — вітки карпатських гір. Я оживав дивлячись на оту чудову природу чарівну!

Інколи провідував мене Прохор Кичатий; завжди привозив він моїй лїкарцї гостинця, а мінї різної лягомини; казав мінї, що товариство без мене нудить ся, що нема жадних заробітків, що він трохи-трохи не вскочив був в руки полїциї у Кременцї і що товариство жде мене наче самого Бога з неба.

А у мене не те було на думцї. Я гадав, коли-б тілько зібрати ся на силу так зараз просто до Почаєва помолити ся Сьвятій заступницї Почаївській, а потім пробрати ся на берег Случі та побачити ся з панною

Магдалиною. Тоді вже куди Господь мене поверне тілько не до товариства.

Під кінець мая спроможно стало мині з палицею рушити в дорогу. Одяг ся я в стару мужичу одежу, взяв на плечі торбу, в руки палицю, за пазуху пістоль, подякував, чим спромога була, ґосподарів моїх добрих, помолив ся і поплентав ся. Дїд провів мене на кременецький шлях і я, попрощавшись з старим ще раз, рушив шляхом на Кременець. Думка була; спершу зайду до Почаєва а тоді вже до панни Магдалини.

Вертаючись з Почаєва, завернув я до Кременця подивити ся на королеву Бону та на палац, що будовали тоді під Кременецький лицей. Пером земля тобі, благородний Чацький! Ти любив спокій і осьвіту! Ти любив чоловіка так як любити заповітив нам Христос. З Кременця через село Верби рушив я до Лубна а з відсїль на Острог та Корець до Новгородка на берег моєї рідної, моєї прекрасної Случі.

Тут я переночив, та другого дня у вечері був вже під нашим селом. Думка була переночувати в дїброві, а вранцї подати звістку панні Магдалині, що я тут. Але-ж яким робом подати звістку їй? У мене не було ні папіру, ні пера, ні чорнила. Поміркувавши, я пішов до знайомої коршми, щоб там написати до панни Магдалини і післати через жида. Та таки і їсти мині вельми хотїло ся.

Жид і виду не подав, що пізнав мене. Я взяв чвертку горілки, шматок хлїба і тараню. Угамовавши трохи голод, взяв у жида папіру, написав цидулочку і післав з нею жида до панського двору, сам, доки що, приліг на лавці спочити; став вже дрімати як ось відчинили ся двері і в коршму влетїв ґраф з натовпом озброєних мужиків.

— Держіть його! Вяжіть його! — гукав він.

Я скочив з лавки, досяг пістоля і не приціюючись ні на кого, вистрілив. Ґраф повалив ся на долівку. Прости мині, Господи милосердний, отсей гріх мій невольний! Я не бажав його смерти: він був у мене в руках і я відпустив його. Сам сатана навів мою руку і я зробив ся невільним душегубом! Се було перше

і останнє душегубство з моїх рук. Але се невиправдує мене: чи сяк, чи так, а я був розбишакою і грабіжником чужого добра.

Мужики знаючи мене особисто, відаючи про мою розбишацьку славу, — була й гутірка, що я характерник, — не хотіли мене вязати. Я шпурнув пістолем в голову жиду зрадникови і в супроводі мужиків пішов на панський двір. Тут ґрафиня звеліла звязати мене і закинути в знайомий вже льох. Тепер вже не дали мині ні хліба, ні води і панна Магдалина не присилала вже, як було перше, ні булок, нічого иньчого. І вона, думав я тоді, і вона моя єдина, моя добра і вона відцурала ся мене. Три доби пролежав я звязаним в льоху; кажу три доби, бо тричі показував ся дияний сьвіт через душник. Мині не давали ні хліба, ні води, та й не треба було мині їх; годувало мене горе сердешне, поїли мене сльози, сумлінне мордовало мене. Я почував усї свої злочинства: я був злодій, грабіжник і... душегубця! О, моє горе за ті три ночі було без міри велике. Усї мої злочинства ввижали ся мині так живо, так страшенно виразно, що я затуляв очи руками. Іноді, тай то не на довго картина переміняла ся і мині ввижав ся мій дитинний вік: пустка, ніч на полї, вовче голосїннє, лановий, пан Кошулька, моя благородна панна Магдалина а за нею, наче божий ангол ясний, прекрасна, непорочна Мярися... Боже мій, Боже мій! „Вскую мя оставилъ єси!“. Знов переміняла ся картина: я бачив ворога, що погубив мене; навкруги усе палало огнем; я скаженів гукав, плакав і гриз мурованну підлогу в льоху.

Страшенно тяжкі були мої мордовання: молитви і всякі иньчі добрі думки покинули мене на поталу лютим демонам. Що години нападав на мене каз.

Раз отямившись, я почув згагу, підлїз до дверий, [ходити мині не можна було, бо руки й ноги були у мене звязані] і став кричати, просячи води. Ніхто не обзивав ся, а згага душила мене. Я рвонув веревки, вони подали ся, я вдруге — веревки ще більш послабшали Сяк та так визволив я руки, а потім і ноги, перейшов помацьки по своїй тюрмі, і мині наче полекшало. Під-

ходжу до душника, дивлю ся, сьвіту не видко, повинно — ніч була. Тепер усї сплять, чи вже-ж і вартові мої не заснули? Підходжу до дверий, стукаю ся, кричу — нїхто не обзиваєть ся. Прислухаю ся — чую: на дворі легенька буча, гомін людський, мабуть почули мене. Знов гукаю, — нїхто не обзиваєть ся, а буча все більшає та більшає. Озирнув ся я, аж через душник пробиваєть ся до льоху червоний сьвіт і чую голоси: „Пожежа! Пожежа!“ Тодї вже я згубив усяку надію випрохати води: хто тепер мене вчує! А згага більш та більш душить мене: я став лизати вохкі стїни моєї тюрми; але не полекшало. Я відав, що в льоху є вино, але воно за другими залїзними дверами. З страждання я зьвірем вив! Голодна смерть стояла перед мене і жахала мене... Слухаю: двері відмикають і кличуть мене; я кинув ся до дверий, двері відчинили ся, бачу своїх товаришів! Першим словом моїм було: води! Принесли; напив ся я; дивлю ся округи і страшно вимовити, що я побачив! На дворі, при сьвітлї товариші мої ріжуть, бють і живих в огонь кидають отих безталанних гостий, що поприїздили до ґрафинї. Ох, лїпше-б на сьвіт не родити ся, як бачити отакий жах та ще й спричинити ся йому!

Заким держали мене в льоху, хрестяни дали знати товариству моєму, яка пригода постигла мене. Товариство прилетїло виручати... Страшенне було виручанне!

До ґрафинї зібрала ся сила гостий з жінками, з дїтьми, з'їхали ся на похорони сина, та не судив йому Господь в землї лежати: грішне тїло його згоріло укупі з роскішним катафальком. Все вже було вилаштовано до похорону, вже ксьондзи почали правити, аж ту налетїли мої розбишаки — немов ті шуліки; запалили будинок і почала ся різанина... Немовляткам навіть не дали варвари пощадку!

А хрестяни збігли ся на двір немов на яку дивовину дивити ся, нїхто й пучкою не поведе; тілько регочуть ся, дивлячись, як розбишаки з другої посади кидають якого грубого пана або паню. Безсердечні, жорстки люди! А про те, хрестяни спасли панну Магдалину за її добрість янгольську та за те, що вона по

неділям ходила до нашої церкви. І Марисю мою безталанну спасли за те, що вона була не панна. Я шукав їх по селу, ще раз хотів я подивити ся на їх бідолашних, та хрестяни не показали мині їх захистку, бояли ся, щоб я не вбив поневолї злочинну Марисю. Бідні! Вони не няли віри, що я щирим серцем простив ї. Так і не довело ся мині їх побачити!

При сьвітлї пожежи товариство потягло мене за собою до тієї коршми, де я вперше зустрівся з розбишаками і де заподіяв душегубство. Товариство напило ся вина, запалило корчму, а жида-орандаря живцем кинуло на огонь... Тодї рушили ми ночувати в діброву.

На дивовижу мині я не помітив у розбишаків жадного здобичу: виходить, що усе те було заподіяне тілько ради мого визволу на волю! О ти моя бідна воле! Душегубством і пожежою тебе куплено!

Не було вже моєї долї в справах злочинного братерства; я трохищо що не завжди хорував, прежнїй недуг небавом знов до мене вернув ся. Стало ся се недалеко від мого рідного села, тим то я й прохав своїх товаришів перенести мене в село і положити у титаревій хатї в саду, а там вже, що Бог дасть! Довго вони не хотїли вволити мою волю, бояли ся, що полїция нападе; але я запевнив їх, що буде мині безпечно. Я знав, що титар не видасть мене, а коли-б і видав, так ні суду ні кари мині не страшно було, бо я й без того що години карав ся. І не сказати, як остогидло мині житє розбишацьке, житє подібне звірячому.

В ночі перенесли мене товариші до титаревої хати, положили і дали звістку ґосподареви, що у його є недужий гість. Вранцї прийшов до мене сам титар, приніс мині води, хлїба і пареного молока з шавлією; роспитав, що у мене болить, напоїв мене горячим молоком, потім приніс постїль, а у вечері привів ворожбита. Чудова, шляхотна твар ворожбита, з білою широкою бородою надавала мині довіря до його; але лїки його не запомогли мині. Титар і ворожбит сидїли зі мною по цїлим дням; але з жінок нїкого я не бачив у себе в хатї, мабуть сторожкий титар не казав про мене своїй жінцї,

не покладаючись на її язик. Мінї все гіршало та гіршало, так що я прохав покликати до мене попа.

В ночі приїшов піп. Я пізнав того самого отця Ничипора, що колись обіцяв ся зробити з мене чоловіка. Старим він став, посивів, але ще бадьорий. Здивував ся він, коли я нагадав йому про того бідолашного Кирила сироту, що він колись давно взяв був в убогої вдови Дорошихи.

Після сповіди і причастя я почув, що мінї лїпше стає. Сьвята, велика річ релїґія для чоловіка, тим паче про такого грішника як я! День за день лекшало мінї. Добрий мій титар хоч як пильнував, щоб не довідали ся, що я перебуваю у його в хатї, одначе ж тайна виплила. Запізно у вечері сидів я під вікном і слухав, як витинав соловей в саду; я вдихав в себе пахощі квіту вишень та черешень. За дверми здало ся мінї щось чорне мигнуло: придивляю ся пильнїйше — людська постать тихо підходить до хати; ще близше — бачу молодиця в чорній сукнї, от вона підходить до самого вікна і кого-ж я бачу? То була моя єдина, незабутна Магдалина! Вона тихесенько ввійшла в хату. Ми припали один до одного, поцїловали ся і довго держали один одного за руки, не мовлячи нї слова. Потім наче сестра, нїби найнїжнїйша коханка вона обвила мене своїми руками і гірко прегірко заридала. Не довго ми бачили ся, бо я був ще слабим: вона се зрозуміла і небавом попрощала ся зі мною, обіцюючи ся зайти до мене в-друге. Вона ради моєї Марисї лишила ся жити з нею на селї, бо Марисї, яко кревачцї не можна було йти за нею в монастир. Несподівано довідала ся вона, що я перебуваю у титара: вона шукала для себе квартиру на селї; дяконіха порадила їй титареву хату, яко дешеве і захистне пристановище. В день прийшла вона подивити ся на ту хату; ґосподарі були у полї на роботї, а тоб вони не пустили її в сад. Я тодї саме спав, як вона приходила в хатину. Вона бачила мене сонного, пізнала, не будила мене, а прийшла у вечері. Після того ми бачили ся що дня, коли ґосподарі виходили в поле на роботу. Боже мій, про що тілько ми з нею не розмовляли! Які високо-піднеслі, які благородні

думки-чуття вона сповідала мінї! Вона оповіла мінї, що одержавши мій лист, вона цїле лїто і осінь усе що вечера приходила до сїєї самої хатини, щоб побачити ся зі мною і часом дожидала мене до самого сьвіту. Які вона чисті, християнські заходи приміркувувила тоді, щоб повернути мене на добру стежку! Ми сповідали ся один одному; балакали про все, що було нам близьким, сердечним; але про Марисю не промовила нїже єдиного слова. Панна Магдалина неначе бояла ся згадати мінї про Марисю, а я боявся почути її наїмення з непорочних уст панни Магдалини.

Тимчасом моя безталанна Марися кожен раз приходила з панною Магдалиною і сидїла в саду, не відважуючи ся зайти до мене в хату. Раз якось зібрав ся я з духом і спитав ся:

— А що моя бідолашна Марися, чи жива вона?

— Жива, та не скажу, що здорова, — відповіла панна Магдалина.

— А що ж з нею? — спитав я з острахом.

— Вона, у неї недуг — на серце.

— Можна мінї з нею побачити ся? Приведїть її до мене нехай я хоч гляну на неї.

Панна Магдалина вийшла з хати і через хвилину вернула ся, ведучи за собою Марисю. Я не пізнав її, так вельми вона перемінила ся: бліда, худорлява, очи блищать лиском пропасниці. Довго вона стояла, мов скаменїла, нарештї ледві чутно промовила:

— Прости, прости мене! — і, ридаючи упала мінї в ноги.

Я був занадто збентеженний, не було спромоги слова до неї промовити. Побаченнє наше без розмови швидко скінчило ся: панна Магдалина вивела її ледві живу з хати... я не відважив ся спинити їх.

У панни Магдалини була надомною безмежна власть моральна: я корив ся їй наче мала дитина матері.

Марися у купі з панною Магдалиною що дня відвідували мене. Марися розповіла мінї свою сумну пригоду з того дня, як я поїхав до Одеси продавати пшеницю.

Не переказувати му тобі, друже мій, того тяжкого оповідання! Воно невимовно гидке! Та на лихо, на нашій бідній країні такі речі занадто звичайні!

Безталанна Марися стала матірю і в злиднях зрощувала свого бідолашного сина. Ґрафиня не хотіла дати жадної запомоги злиденній матері свого унука... Бачте їй страшно було фалшивого сорому! Ох, ви ґрафині, горопахи ви і душі у вас дрібні!

День за день мині ліпшало. Ми стали на тому: скоро можна буде мині ходити, піду, не в далекий монастир глухий, як перше я примірковав, а піду в Житомир до ґубернатора, признаю ся в усіх своїх злочинствах і положу ся на Божу ласку та на людське правосуддє. Так і вчинив.

У ночі попрощав ся з моїм тихим та гостинним ґосподарем і вийшов з села, так, що нїхто мене й не бачив.

В гаю на березї Случі ждала мене панна Магдалина з Марисею. Так ми ще в день умовили ся. Перед сьвітом вони провели мене на житомирський шлях і ми розійшли ся... на віки розійшли ся.

Цїлуючись в останнє панна Магдалина поблагословила мене от сїєю от, сьвятою книгою...

Дїд указав мині на Біблію, що я вже згадував. Далї він мовив:

Сьвята, божественна книга! Вона у мене єдине пристановище, покрова моя і упованнє.

Дїд замислив ся, сплакнув і скрізь сльози мовив, наче сам до себе:

— Отся єдина річ тілько й зацїлїла від пожежи.

Помовчавши з хвилину, дїд мовив:

— Друже мій! Коли приведе тебе Господь в наш край, навідай ся ти в наше убоге село на березї Случі: як що ще вони живі, — поцїлуй їх за мене, а коли преставили ся, так відправ панахиду по їх мученичих душах.

Я прийшов в Житомир, пішов до ґубернатора, чисто-сердечно розповів йому своє страшенне житє... Мене взяли в арешт.

Мене судили яко душегуба і осудили милостиво і чоловіколюбно.

От тобі і усе моє грішне оповіданнє, мій друже і любий мій земляче!

А про останнє нехай тобі розкажуть до кінця мої кайдани і мої завчасно посивілі коси!

Київ, 1845 р.

Друкарські помилки.

Наймичка.

				Надруковано.	Повинно бути.
Стор.	5	ряд.	37	поперечилку	поперечнику
„	10	„	22	суружих	суворих
„	11	„	4	порками	паркáми
„	12	„	10	Ну-ж,	Нум,
„	14	22 і	27	Ниля	Нила
„	15	„	3	Ниль	нил
„	—	„	16	переходиві	переходив і
„	17	„	—	Після 35 рядка пропущено: „Добре! і я так наймуся“.	
„	18	„	21	заходив	заходив-ся
„	19	„	1	молючків	молочка
„	—	„	32	Отже з Якимом	От ми з Якимом
„	25	„	24	свое	своєї
„	29	„	31	крилами	крисами
„	32	„	13	міг	вже
„	34	„	10	Якимина	Якилина
„	37	„	40	чуваєш	чуєш
„	38	„	10	вечесниці	несчасниці
„	41	„	26	молотилки	молотники
„	43	„	2	втішила	втішала
„	46	„	39	дíяти-лíтною	десятилíтнею
„	50	„	17	случаї	слухачі
„	51	„	19	найшла	налила
„	58	„	26	калатати	каланати
„	59	„	11	до-него	донею
„	66	„	5	Шептина	Шепшина
„	67	„	30	іще	аще
„	69	„	34	вам	ваш
„	71	„	29	раз	разу

Безщасний.

„	86	„	11	звіници	дзвиници
„	—	„	16	гидотні	гадати

				Надруковано.	Повинно бути.
Стор.	87	ряд.	24	примирили	примусили
„	90	„	14	придражнили	продражнили
„	91	„	9	так ото	так-от
„	92	„	5	затилок	флигель
„	94	„	21	і єю самою то орудовала була	і єю самою орудувала, то була
„	95	„	40	затилок	флигель
„	97	„	1	ставма	стовма
„	98	„	38	коминку	колінку
„	101	„	28	нашаеровим	нашатировим
„	105	„	2	плюгою	скаредом
„	107	„	16	невимовна	невимовно
„	125	„	3	вже мундир	виц-мундир

Капитанша.

„	146	„	37	слїєю	олїєю
„	149	„	31	до цїсаря	до цїсарця
„	156	„	9	на похові	на похилї
„	—	„	17	екві́паш	екипаж.
„	157	„	22	романи	романси.
„	—	„	34	смуглій	смаглій
„	158	„	14	на прожиток. До щоденного прожитку. Нї одних примх.	на прожиток щоденний: Жадних примх.
„	161		17	грюкнувши	грукнув
„	163		23і24	bon mot	бо мо
„	165	„	36	Володи.	Володї.
„	167	„	25	поторощили	потрощили
„	—	„	36	лепетко	лепсько
„	181	„	24	побрягу	добрягу
„	182	„	40	обмануло	обманило
„	186	„	24	Волода.	Володю.
„	196	„	7	дом	долг
„	201	„	6	проводи	проводах
„	202	„	2	моралїні	моральні
„	203	„	5	тхнув	ахнув

Музика.

„	208	„	16	каретї	карети
„	212	„	32	лїпша	лївши
„	—	„	33	одному	одного
„	216	„	8	пузаечими	пузастими
„	218	„	6	протис	притис
„	—	„	18	розтався	роздався

				Надруковано	Повинно бути.
Стор.	220	ряд.	30	лїнтаючи	лїнтюги
„	221	„	10	Сількість	Сількісь
„	222	„	25	неймовірної	неймовірно
„	223	„	1	білий	біла
„	—	„	6	на й	тай
„	—	„	18	простяс	простиг
„	224	„	10	колу	коли
„	227	„	31	мор	морів
„	—	„	37	тарно	тавро
„	228	„	19	тату	татку
„	229	„	32	на всходї	на входї
„	230	„	21	вітруоз	виртуос
„	232	„	20	мадам	m-lle
„	234	„	11	хрону	хріну
„	235	„	7	померхлих	померклих
„	—	„	10	як поки	аж поки
„	—	„	14	От він і взяв мене замість попереднього поводатаря свого	зовсїм не треба, бо надруковано те саме двичі.
„	235	„	32	на-біч	на-бік
„	240	„	21	А долї	А далї
„	241	„	36	одного	до одного
„	245	„	15	Он ви	От ви
„	246	„	2	Петерській	„Питерській“
„	247	„	26	чумна	чудна
„	248	„	15	вже-ж-там	вже-ж-пак
„	250	„	36	Бісноватого.	Висковатова.
„	257	„	17	менї.	мене.
„	—	„	28	Но	Але
„	—	„	31	Мария	Марьяна. І далї до кінця де надруковано Мария Якімівна, треба читати Марьяна Якімівна.
„	276	„	8	Дотичавши	Дочитавши

Княгиня.

„	287	„	23	едену	Едему
„	288	„	15	чорчій	чорній
„	290	„	12	його	сёго
„	297	„	15	хріх	гріх
„	—	„	21	Оглові	Оглаві
„	298	„	18	і сам ще	і сама ще
„	—	„	—	знивши	живою
„	—	„	38	зірну та	зірну на
„	299	„	25	чого сій грішниці?	чого сїй грішниці ще не ставало?
„	301	„	5	на сьвіт	на той сьвіт
„	304	„	18	сюприе	сюрприз

Варнак.

				Надруковано.	Повинно бути.
Стор.	315	ряд.	13	на	та
„	316	„	10	карновкою	карнавкою
„	—	„	8	повазного	поважаного
„	318	„	1	Шитомиру	Житомиру
„	325	„	19	луба	була
„	328	„	8	кармелюги	кармелитки
„	330	„	18	лагаріния	лагожіния
„	—	„	23	християнському	хрестянському
„	331	„	14	вреть ся	рветь-ся
„	—	„	35	провадити	продавати
„	332	„	21	мемні	темні
„	334	„	33	понакрадати	понакрадали
„	334	„	26	оливу	оливо
„	337	„	22	все	вже
„	339	„	20	дзюркотуть	дзюркочуть
„	340	„	16	Лубна	Дубна

B-3449/4
1892
B 3.449
4

Т. Г. ШЕВЧЕНКО
КОБЗАРЬ
4

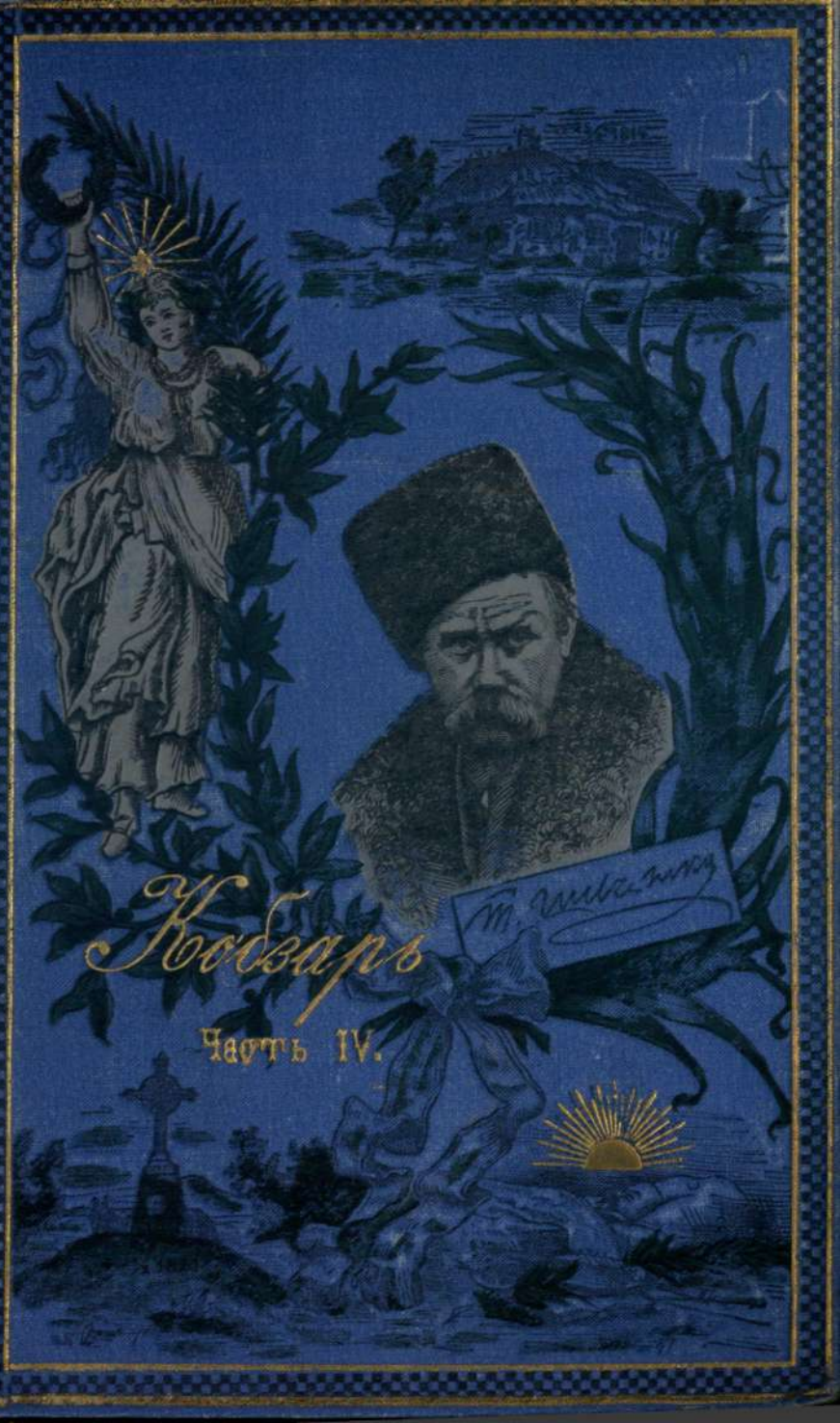

Кобзарь

Часть IV.